

T.C
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

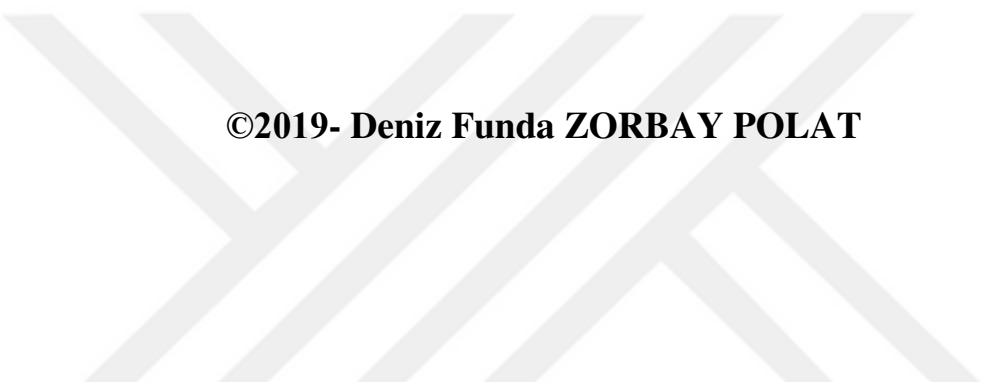
1960 İLE 1980 YILLARI ARASINDA AĞRI İLİ

Deniz Funda ZORBAY POLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2019

©2019- Deniz Funda ZORBAY POLAT

T.C.
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

1960 İLE 1980 YILLARI ARASINDA AĞRI İLİ

AĞRI PROVINCE BETWEEN 1960 AND 1980

Hazırlayan
Deniz Funda ZORBAY POLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Bülent KARA

KIRŞEHİR-2019

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Deniz Funda ZORBAY POLAT tarafından hazırlanan “1960 İle 1980 Yılları Arasında Ağrı İli” adlı tez çalışması 19.09/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS** olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğretim Üyesi Bülent Kata

(İmza)
Unvanı Adı Soyadı

Üye Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

(İmza)

Unvanı Adı Soyadı

Üye Dr. Öğretim Üyesi Said OLGUN

(İmza)

Unvanı Adı Soyadı

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../20..

(İmza)

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

Bu tez çalışması tarafından nolu proje ile desteklenmiştir.

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2019

Deniz Funda ZORBAY POLAT

İmza

ÖZET

1960 ile 1980 YILLARI ARASINDA AĞRI İLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Deniz Funda ZORBAY POLAT

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Bülent KARA

2019-167

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr.Yaşar ÖZÜÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi Said OLGUN

Dr. Öğr. Üyesi Bülent KARA

Türkiye’de Cumhuriyet dönemi ile hızlanan değişim sürecinin ülke geneline yayılmasını sağlamak için birçok çalışma yapılmış ve ilgili kurumlar bu amaca ulaşma adına faaliyete geçirilmiştir. Cumhuriyetin ilerleyen zamanlardaki önemli kurumlarından birisi hiç şüphesiz Devlet Planlama Teşkilatı’dır. DPT’nin kurulması ile birlikte ülkedeki yatırımların bir plan çerçevesinde ele alınması sağlanmaya çalışılmış böylece düzenli bir kalkınma hamlesinin takibi arzulanmıştır.

1960-1980 sürecinde eğitim, sağlık, ekonomik ve toplumsal alanda çağdaşlaşma yönünden azımsanamayacak derecede önemli değişiklikler yaşanmış olmakla birlikte bu süreç arzulandığı ya da planlandığı şekilde sürdürülememiştir.

1960-1980 yılları arasında ülke genelinde ve Ağrı ili özelinde idari, eğitim, toplumsal ve ekonomik alanda önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. İlde yeni idare, eğitim ve sağlık kurumları yapılmaya gayret gösterilmiştir. Ekonomik alanda tarım ve hayvancılık sektöründe halkı bilinçlendirme amacıyla kooperatifler kurulmuş, hayvancılık için kredi imkanları sağlanmıştır. Sanayi ve ticareti geliştirmek adına sanayi kuruluşları da yine bu dönemde faaliyete geçirilmiştir. İlde İran’la sınır ticaretinin yapılmaya başlanması da ekonomiyi canlandırmıştır. Ekonomik faaliyetler alanında tarım ve hayvancılık ilin gelişiminde lokomotif görevi üstlenmiştir.

Bu tez çalışmasında Ağrı ilinin 1960 ile 1980 yılları arasında yönetim, eğitim, nüfus, sosyal ve ekonomi gibi alanlarda meydana gelen toplumsal değişimler ele alınmıştır. Bu değişimin detaylı olarak incelenebilmesi için ilde yapılan sayımlara ait dokümanlar, nüfus defterleri, il yıllıkları ve raporları, ulusal ve yerel gazeteler, il hakkında yazılan kitaplar, Devlet Arşivleri Başkanlığı belgeleri ve TBMM Zabıt Ceridelerinde yer bulan ilgili konuşma metinleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağrı İli, Ekonomi, Toplum, Yönetim, 1960-1980.

ABSTRACT

AĞRI PROVINCE BETWEEN 1960 AND 1980

MASTER'S THESIS

Preparer: Deniz Funda ZORBAY POLAT

Advisor: Lecturer. Member Bülent KARA

2019-167

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

Department of History

Jury

Professor Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Dr. Lecturer Said OLGUN

Dr. Lecturer Bülent KARA

In Turkey, in order to spread the change accelerating with The Republican period to the whole country, there have been many studies and so many related institutions have been activated. One of the most important institutions of the Republic in the future is certainly the State Planning Organization. With the establishment of the State Planning Organization, it has been tried to ensure that the investments in the country are handled within the framework of a plan so that a regular development move is pursued.

Between the years 1960-1980, significant changes have been experienced in the education, health, economical areas and social modernization, but this process could not have been maintained as desired or planned.

Between the years 1960-1980, significant changes occurred in the administrative, educational, social and economical areas throughout the country and in the province of Ağrı. Efforts have been made to establish new administrative, educational and health institutions in the province. In the economic field, cooperatives have been established to raise public awareness in the agricultural and livestock sector and credit facilities have been provided for livestock. In order to develop industry and trade, industrial enterprises have been activated during this period. Also the border trade with Iran has begun to revive the economy in the province. In the field of economic activities, agriculture and farming has reved as a locomotive in the development of the province.

In this thesis, the social changes between the years of 1960 and 1980 that occurred in the areas of management, education, population, social and economy of Ağrı province are discussed. In order to examine this change in detail, documents related to the censuses, population registers, provincial annuals and reports, national and local newspapers, books written about the province, documents of the State Archives Presidency and the relevant speech texts found in the records of Grand National Assembly of Turkey are used.

Keywords: Ağrı Province, Economy, Society, Administration, 1960-1980.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra yeni bir yönetim anlayışıyla yola devam eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti, birçok aşamadan geçerek önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu gelişmelerin anlaşılabilmesi için devletin içinde bulunduğu durumun çok yönlü olarak bilinmesi gerekmektedir. Yerel tarih çalışmaları çoğu zaman genel politikalara ulaşmada önemli ipuçları verebilmektedir. Bu anlayış nedeniyledir ki Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren küçük bir idari bölüm olarak karşılaşılan Ağrı ili ele alınmış ve bu yolla hem Ağrı ilinin gelişimi hem de Cumhuriyet hükümetlerinin bu idari yapılanmaya yönelik uygulamaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı Ağrı ilinin 1960-1980 yılları arasındaki idari, sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymaktır. Konu olarak Ağrı ilini ele almanın bir nedeni de önemli bir merkez olduğu halde bu öneminin gerçek anlamda kavranmamış olmasıdır. Bu nedenle; Ağrı ilinin tarihi önemini ve farklı açılarla ilin potansiyelini ortaya koyacak ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır. İlin tarihi incelenirken 1960-1980 yılları arası dönemin seçilmesinin nedeni bu dönem aralığında ilde meydana gelen idari, toplumsal ve iktisadi gelişmeler ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapılmamış olmasıdır.

Çalışma altı bölüm olarak düzenlenmiştir. Birinci bölümde, Ağrı ilinin kısa bir tarihi ve coğrafyası anlatılmıştır.

İkinci bölümde, 1960 yılından itibaren ilin idari teşkilatı ve yönetici kadrosunda 1980 yılına kadar meydana gelen değişiklikler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, 1960-1980 yılları arasında Ağrı'nın nüfusu ve yaşanan değişim hakkında bilgiler verilmiştir.

Dördüncü bölümde, 1960-1980 yılları arasında ildeki eğitim ve sağlık hizmetleri üzerinde durulmuş ve bu alanlarda yaşanan sıkıntılar, yapılan değişiklikler ele alınmıştır. Eğitim ve sağlık kurumlarının durumu ve gelişimi, ülke geneline paralel olarak eğitim ve sağlık alanında yapılan düzenlemeler ve bu düzenlemelerin yansımaları olarak ilde açılan yeni okul ve hastaneler hakkında bilgiler verilmiştir.

Beşinci bölümde, ilin ekonomisinin en önemli üretim kolu olan tarım ve hayvancılık üzerinde durulmuş daha sonra ildeki sanayi ve ticari faaliyetler irdelenmiş, ilin turizm potansiyeline değinilmiştir.

Altıncı bölümde ise 1960-1980 yılları arasında Ağrı’da meydana gelen doğal afetlerin halk üzerindeki olumsuz etkileri ortaya konulurken, devletin bu konudaki yaklaşımı, alınan tedbirler ve yapılan yanlış uygulamalardan bahsedilmiştir.

Çalışmamız sırasında tavsiyelerini ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sayın Dr. Öğretim Üyesi Bülent KARA’ya teşekkürü bir borç bilirim. Planın oluşturulmasında önemli emeği olan Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN hocama, çalışmanın hazırlık ve sonraki safhalarında desteklerini eksik etmeyen canım babam Ethem ZORBAY’a ve onun şahsında bütün aileme ve sabırla yardımını her daim hissettiğim eşim Ersin POLAT’a müteşekkirim.

Kırşehir-2019

Deniz Funda ZORBAY POLAT

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
TABLolar LİSTESİ	x
RESİMLER LİSTESİ.....	xiii
HARİTALAR LİSTESİ	xiv
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ, AMACI VE ÖNEMİ	1
ARAŞTIRMA YÖNTEMİ	1
KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	1
BÖLÜM I	3
1. AĞRI İLİ TARİHİ VE COĞRAFİ YAPISI	3
1.1. AĞRI İLİ TARİHİ.....	3
1.1.1. AĞrı Adının Menşei ve Geçmişi.....	3
1.1.2. 16. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine.....	3
1.1.3. Cumhuriyet Dönemi.....	5
1.2. COĞRAFİ YAPISI	6
1.2.1. Coğrafi Konumu.....	6
1.2.2. Fiziki Yapısı	6
BÖLÜM II.....	9
2. AĞRI İLİ İDARİ YAPISI	9

2.1. İLÇELERİ VE KÖYLERİ	9
2.1.1. Merkez İlçe.....	9
2.1.2. Diyardin	14
2.1.3. Doğubayazıt	17
2.1.4. Eleşkirt	22
2.1.5. Hamur	25
2.1.6. Patnos	28
2.1.7. Taşlıçay.....	33
2.1.8. Tutak	35
2.2. YÖNETİMİ	39
2.2.1. Valileri.....	39
2.2.2. Belediye Başkanları ve İdari İşler	42
2.2.3. Milletvekilleri.....	49
BÖLÜM III	55
3.1. AĞRI İLİ DEMOGRAFİK YAPISI VE ŞEHİRLEŞMESİ	55
3.1.1. DEMOGRAFİK YAPISI	55
3.1.1.1. Kırsal Kesimlerden Büyük Şehirlere Göçler	58
3.1.1.2. Yurt Dışına Yapılan Göçler.....	59
3.1.2. ALTYAPI	60
3.1.2.1. Ulaşım.....	60
3.1.2.2. Elektrik, Su ve Haberleşme	67
BÖLÜM IV	73
4.1. AĞRI İLİ SOSYAL YAPISI	73
4.1.1. KÜLTÜR	73
4.1.2. EĞİTİM	83
4.1.3. SAĞLIK.....	93

BÖLÜM V	102
5. AĞRI İLİ EKONOMİK YAPISI.....	102
5.1. TARIM VE HAYVANCILIK.....	102
5.1.1. Tarım.....	102
5.1.2. Hayvancılık.....	106
5.2. SANAYİ VE TİCARET	114
5.2.1. Sanayi Kolları.....	114
5.2.2. Sınır Ticareti.....	117
5.3. TURİZM VE KONAKLAMA	119
5.3.1. Turizm.....	119
5.3.2. Konaklama.....	125
BÖLÜM VI	127
6.1. DOĞAL AFETLER	127
SONUÇ	134
KAYNAKÇA	139
EKLER.....	144
ÖZGEÇMİŞ.....	151

TABLolar LİSTESİ

Sayfa

Tablo 2.1. 1970 Yılı Sayımında Ağrı'nın İdari Bölümleri.....	9
Tablo 2.2. Ağrı'ya 1968-1972 Yılları Arasında Özel İdare ve Bakanlık Yardımları.....	46
Tablo 2.3. Merkez Belediyesinin 1960 ile 1973 Yılları Arasındaki Bütçesi.....	46
Tablo 2.4. 1974 Yılı İmar Uygulamaları Kamulaştırma ve Düzenleme Ödenekleri Dağıtım Programı.....	47
Tablo 2.5. Ağrı İline 1966- 1972 Yılları Arasında Yapılan Yatırımların Sektörler İtibariyle Dağılımı.....	48
Tablo 3.1. 1960 Yılı Ağrı İli ve İlçelerinin Köy Sayısı, Nüfusu ve Yüz Ölçümü.....	55
Tablo 3.2. 1960 ile 1980 Yılları Arasında Ağrı İlinin Kır- Kent Nüfus Dağılımı.....	56
Tablo 3.3. Ağrı'nın 1965 ile 1970 Yılları Arasındaki Nüfus Dağılımı.....	56
Tablo 3.4. Ağrı İli 1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Kır-Kent Nüfusu.....	57
Tablo 3.5. 1975-1985 Yılları Arası Ağrı'nın Aldığı ve Verdiği Göç Miktarı ile Net Göç Oranı.....	59
Tablo 3.6. 1965- 1980 Yılları Arasında Ağrı İlinden Dışarıya Göç Eden Nüfus.....	60
Tablo 3.7. Ağrı İl Merkezinin İlçelere Uzaklığı.....	61

Tablo 3.8. Ağrı İlinin Bazı İllere Uzaklığı.....	61
Tablo 3.9. Satıl Cinslerine Göre İl Yol Uzunlukları 1969 (km).....	65
Tablo 3.10. 1965 Yılı Ağrı İli Elektrik Üretimi ve Tüketimi.....	67
Tablo 3.11. Ağrı'nın Elektrik Santralleri 1970.....	68
Tablo 3.12. Ağrı'nın Su Durumu.....	70
Tablo 3.13. 1973 Yılında Ağrı'daki Telefon Santralleri ve Abone Sayısı.....	71
Tablo 3.14. Ağrı İlinin 1960 ile 1966 Yılları Arasındaki Radyo Sayısı.....	72
Tablo 4.1. Ağrı'da 1954-1981 Yılları arasında Ortaokul Öğrenci ve Öğretmen Sayısı....	87
Tablo 4.2. 1965 Yılı Sayımına Göre Ağrı'nın Eğitim Durumu.....	88
Tablo 4.3. Ağrı'da 1965- 1970 Yılları Arasında Okul Bitirenlerin Dağılımı	89
Tablo 4.4. 1973 Yılında Ağrı'daki Okul Sayısı.....	90
Tablo 4.5. Ağrı'da İlkokul Öğrencilerinin Şehir ve Köylere Göre Dağılımı.....	91
Tablo 4.6. 1968 Yılı Ağrı İli Sağlık Personel Durumu.....	97
Tablo 4.7. 1964-1972 Yılı Ağrı İli Sağlık Personel Durumu.....	98
Tablo 5.1. Ağrı'nın 1965- 1969 Yılları Arasındaki Hayvan Varlığı (1000 Baş).....	106

Tablo 5.2. Ağrı’da 1965 ile 1972 Yılları Arasında Arıcılık Çizelgesi110

Tablo 5.3. Yıllara Göre Doğu Anadolu’da Hayvancılığa Ayrılan Kredi Oranları.....111

Tablo 5.4. Ağrı’nın 1973 Yılı Hayvan Varlığı.....111

RESİMLER LİSTESİ

Sayfa

Resim 5.1. Ağrı Dağı.....	120
Resim 5.2. İshak Paşa Sarayı.....	121
Resim 5.3. Meteor Çukuru.....	122
Resim 5.4. Balık Gölü.....	123
Resim 5.5. Diyardin Kaplıcaları.....	124
Resim 5.6. Ahmedi Hani Türbesi.....	125
Resim 5.7. Otel Acar 1971.....	126
Resim 5.8. Doğubayazıt Kent Otel.....	126
Resim 6.1. 1976 Deprem Enkazı.....	130
Resim 6.2. Deprem Bölgesinde Arama Çalışmaları.....	131

HARİTALAR LİSTESİ

Sayfa

Harita 1.1. Ağrı coğrafi konum.....	6
Harita 2.1. Ağrı merkez ilçe haritası.....	10
Harita 2.2. Diyadin ilçe haritası.....	15
Harita 2.3. Doğubayazıt ilçe haritası.....	18
Harita 2.4. Eleşkirt ilçe haritası.....	22
Harita 2.5. Hamur ilçe haritası.....	26
Harita 2.6. Patnos ilçe haritası.....	29
Harita 2.7. Taşlıçay ilçe haritası.....	33
Harita 2.8. Tutak ilçe haritası.....	36

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AP	Adalet Partisi
BCA	Devlet Arşivleri Başkanlığı
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CSTD	Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi
DAB	Doğu Anadolu Bölgesi
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilata
DSİ	Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü
GDAB	Güneydoğu Anadolu Bölgesi
KMTD	Kurucu Meclis Tutanak Dergisi
MBK	Milli Birlik Komitesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MMTD	Millet Meclisi Tutanak Dergisi
MP	Millet Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
ÖSYM	Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
PTT	Posta Telefon Telgraf Genel Müdürlüğü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEK	Türkiye Elektrik Kurumu
TİP	Türkiye İşçi Partisi

TL	Türk Lirası
TMTD	Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNICEF	Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
YSE	Yol Su Elektrik İşleri Genel Müdürlüğü
YTP	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ, AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın problemi, 1960 ile 1980 yılları arasını kapsayan dönemde Ağrı ilinin, eğitim, sağlık, nüfus, haberleşme, ulaşım, ekonomik yönü ile idari kadrolarının halkla ilişkilerini ve halkın sorunlarını ortaya koymaktır.

Ağrı ilinde bu dönemde gerçekleşen faaliyetlerin, bölge halkına, sosyal ve kültürel açılardan ne gibi katkılarda bulunduğu, tarihsel gelişim içerisinde yerini almıştır. Bu çalışmada, Ağrı ilindeki şehir ile köy hayatı arasındaki geçiş süreci ve yaşam biçimi irdelenmiştir. Yerel halkın Cumhuriyet dönemindeki durumu ve halkın devletten beklentileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda;

1960 ile 1980 yılları arasında Ağrı iline yapılan resmi yatırımlar ve bu yatırımların bölge halkına katkısı ne olmuştur, halkın devletten beklentisi nedir?

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu araştırma Ağrı ilinde 1960 yılından 1980 yılına kadar gerçekleştirilen devlet yatırımları ve bu yatırımların ilçelere dağılımını incelemek amacıyla Meclis tutanakları, kitaplar, kanunlar, makaleler ve ilgili tüm yayınlar dikkate alınarak literatür taraması doğrultusunda hazırlanmıştır. Araştırmada ayrıca doğrudan alıntılar yapılarak konunun daha iyi anlaşılması da hedeflenmiştir.

KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Ağrı ile ilgili bu döneme ait çalışmalar az olmakla birlikte, “Her Yönüyle AĞRI” (Alpaslan, 1995) adlı çalışma bölgenin tarihi, coğrafi yapısı, nüfusu, kültürü, sosyo-ekonomik durumu, sağlık, eğitim, turizm ve ulaşımı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

“Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı” (Alpaslan, 1998) adlı çalışmayla yine yazar bölgenin tarihi, kültürü, sosyo-ekonomik durumu ve siyasi yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Adı geçen çalışma, sunduğu bilgilerle araştırmacılara yol gösterici bir rol üstlenmiştir.

Ağrı Valiliği İl Yıllığı (1969), ilde 1969 yılına kadar gerçekleştirilen çalışmaların tespiti konusunda bu araştırmaya rehberlik etmiştir.

Ağrı Valiliği tarafından hazırlanan Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı (1973) adlı çalışma da Ağrı ilinde 1973 yılına kadar gerçekleştirilen faaliyetlerin tespit edilmesinde önemli bir yer işgal etmiştir.

Hatunoğlu-Gül, ortak çalışmasıyla hazırlanan “Ağrı İli ve Havalisi Tarihi” (1999) adlı çalışmada bu tezde önemli bir eser olarak yer bulmuştur.

TBMM Tutanak Dergilerinden 1960 ile 1980 yılları arasında Ağrı ilini ilgilendiren konular kronolojik bir tasnifle ele alınarak yorumlanmıştır.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı belgeleri, yerel ve ulusal gazete arşivleri, il hakkında yazılan resmi raporlar ve araştırmalar temin edilerek azami seviyede istifade cihetine gidilmiştir.

BÖLÜM I

1. AĞRI İLİ TARİHİ VE COĞRAFİ YAPISI

1.1. AĞRI İLİ TARİHİ

Ağrı bölgesi, ilk çağlardan itibaren Orta Asya ve İran'dan gelen kitleleri batıya yönlendiren bir köprü vazifesi görmüştür. Geçiş bölgesi olması sebebiyle farklı kültürel değişimler yaşayan Ağrı'nın eski adı Karaköse'dir. M.Ö. 900-600 tarihleri arasında Urartu hakimiyeti ile birlikte ilin bilinen tarihi başlamıştır. Urartulardan sonra bölgeye sırasıyla Medler, Persler ve Bizanslılar hakim olmuş, 750 yılında ise bölge, Abbasilerin nüfuzu altına girmiştir. 1054 yılında bölge üzerine başlayan ilk Türk akınları neticesinde 1064 yılında Ağrı, Yakuti Bey zamanında Türk yönetimine geçmiştir. Daha sonra İlhanlı ve Timurlu saldırılarına maruz kalan bölge, sırasıyla Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevilerin eline geçmiştir (Özkan, 2007:154).

1.1.1. Ağrı Adının Menşei ve Geçmişi

Tarih boyunca Ağrı ili, Argı, Han Argı, Arguri, Arkuru ve Arkdağ isimlerinin yanı sıra Selçuklular döneminde Eğri Dağ ve Ağır Dağ isimleriyle anılmıştır. Bazı tarihçiler tarafından Ağrı adının eski Türkçe' de yüksek manasında olan Ağru kelimesinden geldiği belirtilmiştir (Hatunoğlu, Gül, 1999:12-13).

Osmanlı idaresi altında iken Şorbulak olarak adlandırılan Ağrı, Ermeniler tarafından Karakilise olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra Kazım Karabekir Karakilise adının yerine Karaköse ifadesini kullanarak bölgenin bu şekilde anılmasını sağlamıştır. Nuh Tufanı ile bağlantısı olduğu düşünülen ve Tevrat'ta adı geçen Ararat Dağı ve ülkesinin Ağrı ile çevresi olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple bölgeye batılılar tarafından Ararat adı verilmiştir. Karaköse, 1834 yılında bucak iken 1869 yılında ilçe merkezi olmuştur. 1927 yılında il merkezi haline getirilen Ağrı, adını sınırları içerisinde bulunan ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'ndan almıştır (Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi, 2007:9).

1.1.2. 16. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine

1514 yılında İran seferi sırasında Beyazıt Kalası halkı Yavuz Sultan Selim'e itaatlerini bildirerek Osmanlı idaresine geçmiştir (Kırzioğlu, 1953:509-510). Bu tarihten itibaren Osmanlı-İran arasında Beyazıt, yaşanan sınır anlaşmazlıklarında sürekli gündeme gelmiştir (Tuncel, 1994:492-494). Beyazıt Sancağı, Irakeyn Seferi (1533) sırasında Osmanlı egemenliğine tekrar dahil edilmiştir. 1535, 1548 ve 1549 yıllarında bölge yine

Şah Tahmasb'ın işgaline maruz kalmışsa da 1555'te İran ile yapılan anlaşma neticesinde savaşlara son verilmiş ancak sınır şehri olan Beyazıt bölgesinin kesin olarak Osmanlı egemenliğine geçişi 1578 tarihinde gerçekleşmiştir. Beyazıt bölgesi, Osmanlı hakimiyetine alındığı 1578 tarihinde tahriri yapılarak sancak haline getirilip Van Eyaleti'ne bağlanmıştır (Gül, 2010:157-158). 1578 yılında Karakilise (Ağrı), 1579'da Kars'ın Arpaçay, Digor, Posof-Çıldır ve Kağızman bölgeleri, 1583 yılında Iğdır, Tuzluca ve Aralık ilçeleri III. Murat döneminde fetihleri tamamlanarak Beyazıt Sancağı ile birlikte 1744 yılında Erzurum Eyaleti'ne bağlanmış ve 1914 yılına kadar bu eyalete bağlı kalmıştır (Hatunoğlu, Gül, 1999:77, 78-204).

17. yüzyılda Beyazıt Sancağı'nın "ocaklık" olarak idare edildiği bilinmektedir. Sınır şehri olmanın dezavantajlarını da yaşayan Beyazıt, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla doğudaki saldırıların ilk hedefi haline gelmiştir. İran dışında Osmanlı ve Rusya arasında yaşanan savaşlar sebebi ile bölge dönem dönem el değiştirmiştir. 1828 yılında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşı sırasında Beyazıt halkının bir kısmı Revan ve Gümrü'ye sürülmüş ve bu sürgün hayatının verdiği ıstıraptan sonra bölge ancak 1829 yılında Edirne Antlaşması ile geri alınarak Osmanlı Devleti sınırlarına dahil olmuştur (Tuncel, 1994:492-494).

1828-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen savaşlarda Beyazıt bölgesi dört defa işgale uğramıştır (Kars, 2010:238). Rusların, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bir bölümünü işgal ettikten sonra Beyazıt, Diyadin, Karakilise ve Eleşkirt'i ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu işgaller sonrasında Beyazıt Kalesi ve Murat havzasını ele geçiren Ruslar, Erzurum-Tebriz yolunu, Muş, Bitlis, Van ve Yukarı Fırat bölgesine giden tüm yolları denetim altında tutmuşlardır. Batılı devletlerin baskısı sonucunda 1856 yılında imzalanan Paris Anlaşması ile mücadeleler sona ermiş ve Ruslar ellerinde bulunan Beyazıt (Ağrı) topraklarından geri çekilmişlerdir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) ile Ruslar bölgeyi tekrar ele geçirmiş ve bu savaş neticesinde taraflar arasında Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşmayla Beyazıt Sancağı Rus yönetimine terkedilmiştir. İngiltere ve Almanya, Beyazıt topraklarından geçen Türkiye-İran transit yolunun Rus hakimiyetine girmesine engel olmak için Yeşilköy Antlaşması'nı kabul etmeyerek daha ağır şartlar taşıyan Berlin Antlaşması'nın yürürlüğe girmesini sağlamışlardır. Bu antlaşmaya göre; Aladağ sırtları ve Kılıç Gediği doğrultusundaki Osmanlı-Rus sınırı kuzeye alınarak Karakilise-Kars arasındaki Aras dağları sınır kabul edilmiştir. Bu sınır çizimiyle Beyazıt Sancağı, Osmanlı Devleti'ne geri

verilmiş, Kars, Artvin ve Batum Rusya'da kalmıştır (Hatunoğlu-Gül, 1999:187-193). Beyazıt bölgesi, 1914-1918 yılları arasında işgal altında kalmış, Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik devrimiyle rejimin değişmesi üzerine Ruslar bölgeyi terk etmeye başlamış ve Ermeni çeteleri Rus ordusunun yerine geçmiştir. Ermeni çetelerine karşı büyük bir mücadele veren bölge halkı sayesinde Beyazıt (Ağrı) bölgesi, 15 Nisan 1918 yılında hürriyetine kavuşmuştur (Ağrı İl Yıllığı, 1969:102-103).

1.1.3. Cumhuriyet Dönemi

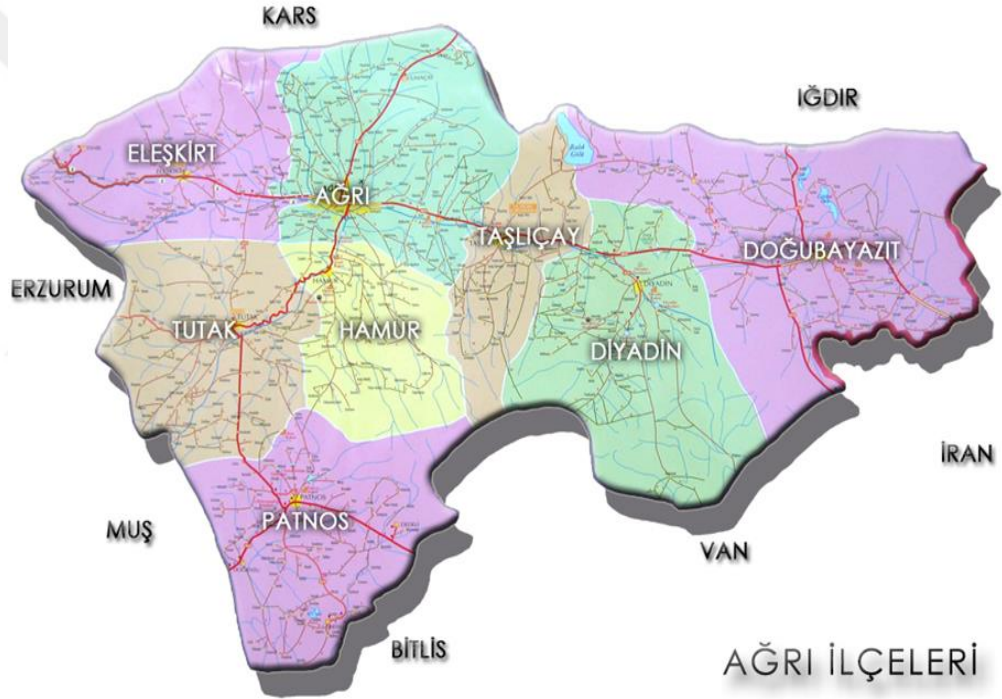
Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında idari yapılanmada gerçekleştirilen değişikliklerle sancaklar vilayete dönüştürülünce Beyazıt aynı isimle bir il merkezi olmuştur (Tuncel, 1994:493). Beyazıt vilayetine bağlı Diyadin, Kulp (Kulep/Tuzluca), Iğdır, Toprakkale (Eleşkirt), Tutak (Antab) ve Karaköse kazaları vardı. Beyazıt'ın Musun, Kulp'un Uğurcu (Bernaut), Diyadin'in Taşlıçay, Iğdır'ın Aralık, Tutak'ın Sepki, Karaköse'nin Hamur nahiyelerinin yanında vilayetin toplamda 754 köyü bulunuyordu. Bu dönemde ilin toplam nüfusu 89 bin civarında olup, bölge halkının temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık üzerine şekillenmiştir. İlde ticaret ve sanayi gelişmemiş, ticari faaliyetler hayvan ürünleri ve canlı hayvan satışı üzerinden gerçekleştiriliyordu. Ayrıca Kulp ve Hamur'da birer tuzla, Eleşkirt'te kömür madeni yatağı vardı. İlde mevcut olan 18 devlet okulunda 883 öğrenci öğretim görmekteydi. İlin hayvan varlığı bu dönemde 3 milyondan fazlaydı (Alpaslan, 1998:16).

Yine idari değişiklikler sonucu 24 Kasım 1926 tarihli 4395 sayılı kararname ile merkez kazası Karaköse'ye alınmış ve (Teyfur, 2007:329) daha önce vilayet merkezi olan Beyazıt'ın adı 1935 yılında Doğubayazıt olarak değiştirilmiştir. Anayollara ters düşen bir konumda olduğu gerekçesiyle Doğubayazıt, Sarıova'ya nakledilerek, 1938 yılından itibaren bu mıntıkada gelişme göstermektedir (Tuncel, 1994:494). İl merkezi haline getirilen Karaköse'nin adı ise 1938 yılında Ağrı olarak değiştirilmiştir (Halaçoğlu, 1988:479-481). Iğdır ve Tuzluca ilçeleri önceleri Ağrı'ya bağlı iken 1934 yılında Ağrı'dan alınarak Kars'a bağlanmıştır. 1936 yılında Patnos ilçeye dönüştürülerek Ağrı'ya bağlanmış ve yine 1954 yılında Taşlıçay, 1958 yılında Hamur ilçe olmuştur (Alpaslan, 1998:16). Önceleri on beş hanelik bir köy olan Ağrı'nın nüfusu, İran-Trabzon transit yolunun işlek olması sayesinde büyük bir artış göstermiştir (Halaçoğlu, 1988:479-481).

1.2. COĞRAFİ YAPISI

1.2.1. Coğrafi Konumu

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van bölümü içinde yer alan Ağrı ili, deniz seviyesinden 1640 metre yüksekliğinde kurulmuştur. İl, Türkiye ile İran bağlantısını sağlaması açısından önemli bir yere sahiptir. İlin doğusunda İran, batısında Muş ve Erzurum, kuzeyinde Kars, güneyinde Van ve Bitlis, kuzeydoğusunda ise Iğdır bulunmaktadır (Seçilmiş Göstergelerle Ağrı 2013, 2014:XII-XIII). Ağrı topraklarının %46'sı dağlık alanlar, %29'u ovalar, %18'i platolar ve %7'si yaylalardan oluşur (Yazgan-Kadanalı, 2012:7).

Harita 1.1. Ağrı coğrafi konum (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).

1.2.2. Fiziki Yapısı

Ağrı ilinin sınırları içerisinde bulunan Türkiye'nin en büyük dağı olan Ağrı Dağı (5137 m.) Doğubayazıt ilçesine 15 kilometre mesafededir. Dağın zirvesi kükürtlü bir tabaka ile kaplı olduğu için kar bulunmaz. Fakat doruk noktasının altında bulunan bin metrelik bir bölüm devamlı suretle karla kaplı olduğundan, burada Türkiye'nin en büyük

buzulu vardır. Zirvesi genellikle bulutlu olan dağ, merkezi bir lav püskürmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Dağın en önemli yanı küçük tepeler oluşturmada dikine yükselmiş olmasıdır. Ağrı Dağı'nın doruk noktasına ilk kez 1829 yılında, Prof. Frederic Parat önderliğinde bir grup çıkmıştır. Dağın önemi biraz da Nuh Tufanı ile ilgili olarak gösterilmesi ve Nuh'un Gemisi'nin burada bulunduğu yolundaki varsayımdan kaynaklanır. Ağrı sınırları içerisinde 3533 metre yüksekliğe sahip Tendürek Dağı ve 4058 metre yükseklikteki Süphan Dağı da bulunmaktadır. Volkanik bölge olması sebebiyle arazi yapısı da buna göre şekillenmiştir. Çöküntü neticesinde oluşan ovalar; Ağrı-Eleşkirt Ovası, Tutak Ovası, Doğubayazıt Ovası ve Patnos Ovası'dır. Bölgede, hayvancılık açısından büyük önem taşıyan Aladağ ve Sinek Yaylaları da vardır (Ağrı 2013, 2014:XII-XIII).

Sert karasal iklimin hakim olduğu ilde, kışlar çok soğuk, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. İlde, ilkbahar ve sonbahar mevsimleri kısa sürdüğü için sadece yaz ve kış mevsimlerinin hakim olduğu görülür. İldeki arazinin %80'i ekim alanına uygun değildir. Bitki örtüsü ise genellikle bozkırdır. Ağrı merkez, Eleşkirt ve Yukarı Murat Irmağı bozkırların yoğun olduğu yerlerdir (Ağrı 2013, 2014:XII-XIII).

Ağrı ilinde birçok akarsu bulunurken, ilin en büyük akarsuyu Fırat nehrinin ana kollarından biri olan Murat nehridir. Murat nehri, Ağrı-Eleşkirt ovasından geçerek çeşitli kollara ayrılmaktadır. Özellikle Eleşkirt Ovasında aldığı Şiryan çayı en önemli kolunu teşkil eder. Şiryan (Şeriyan) deresi dışında, Eleşkirt deresi, Taşlıçay, Körsu, Kopuzdere, Ahmetbey deresi, Gelutan deresi, Küpkıran ve Mandalık çaylarıdır. İlin diğer akarsuları; Murat suyu, Eleşkirt, Balıkçayı ve Sarısu'dur (Ağrı 2013, 2014:XII-XIII).

Türkiye'nin en yüksekte oluşmuş göllerinden biri olan Balık Gölü, ilin en önemli gölü olup, gölde alabalık avlanmaktadır. Ağrı Dağı'nın eteklerinde meydana gelmiş Gökyüzü ve Saz Gölü adında iki göl daha vardır. Bunun dışında yaz aylarında bataklık halini alan Şeyh ve Danikel gölleri de mevcuttur. İlde ulaşımın sağlanması açısından büyük önem taşıyan geçitler aşağıda verilmiştir:

Tahir geçidi: Eleşkirt ile Horasan arasındadır. (Rakım 2160)

Ahtalar geçidi: Kağızman-Kars ile Ağrı arasındadır.

Çat geçidi: Ağrı ile Erzurum arasındadır.

Kılıç Gediği geçidi: Eleşkirt Ovasının batısındadır. (Rakım 2050)

Çilli geçidi: Iğdır ile Doğubayazıt arasındadır.

İpek geçidi: Doğubayazıt ile Diyadin arasındadır. (Rakım 2025)

Ağrı geçidi: Ağrı-Van arasında, Aladağ'ın güneyindedir (Ağrı 2013, 2014:XII-XIII).

Serdarbulak Geçidi: Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının arasındadır. (Rakım 2687) (Ağrı Turizm Keşif Rehberi, Serhat Kalkınma Ajansı, 2013:14-15).

BÖLÜM II

2. AĞRI İLİ İDARİ YAPISI

2.1. İLÇELERİ VE KÖYLERİ

Ağrı ili bu dönemde idari olarak merkez ilçe ile birlikte 8 ilçe, 7 bucak, 557 köy ve 226 mezradan oluşmaktadır. İlin merkez ilçeye bağlı; Abide, Fevzi Çakmak, Fırat, Hürriyet, Leylekpınar, Alpaslan, Bahçelievler, Cumhuriyet, Devrim, Murat, Sıddikiye, Tayyare ve Yavuz mahalleleri bulunuyordu (Ağrı İl Yıllığı 1973:35-36). İl merkezine bağlı ilçeler ise; Diyadin, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak'tır (Ağrı 2013, 2014:XII-XIII).

Tablo 2.1. Ağrı İlinin İdari Bölümleri

İlçeler	Bucak sayısı	Belde Sayısı	Mahalle Sayısı	Köy Sayısı	Mezra Sayısı
Merkez	2	1	13	97	16
Diyadin	-	1	2	53	27
Bayazıt	1	1	3	86	52
Eleşkirt	1	1	6	73	19
Hamur	-	1	1	45	46
Patnos	3	1	4	86	32
Taşlıçay	-	1	1	36	16
Tutak	-	1	4	81	18
TOPLAM	7	8	34	557	226

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 35.

2.1.1. Merkez İlçe

Eski adı Karaköse olan Ağrı, Eleşkirt ve Ağrı ovasının merkezinde, yol kavşağında kurulmuştur. Kuzeyinde Kars, güneyinde Hamur, doğusunda Taşlıçay ve batısında Eleşkirt ilçeleri bulunmaktadır. Ağrı ilinde, verimli ovaları ve gür otlaklığa sahip yaylalarından dolayı halkın temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Bu sebeple sanayi ve ticaret

hayvan ve hayvan ürünleri üzerine gelişme göstermiştir. Süt Fabrikası, Gök Yem Fabrikası, Et Entegre Tesisleri ve Şeker Fabrikası ilin önemli sanayi kuruluşlarıdır. Ağrı, Türkiye-İran transit yolu üzerinde olduğu için önemli bir konuma sahiptir (Alpaslan, 1998:134-135).

Harita 2.1. Ağrı merkez ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 17).

<u>Köyün Adı</u>	<u>Merkez İlçeye Uzaklığı</u>
1. Ağılbaşı	10 km
2. Ahmetbey	23 km
3. Akbulgur	20 km
4. Akçay	36 km
5. Akdana	46 km
6. Altınçayır	55 km
7. Anakaya	10 km

8. Arakonak	20 km
9. Aslangazi	15 km
10. Aşağı Ağadeve	20 km
11. Aşağı Dörmeli	49 km
12. Aşağı Kent	47 km
13. Aşağı Küpkıran	2 km
14. Aşağı Pamuktaş	44 km
15. Aşağı Saklıca	25 km
16. Aşağı Yoldüzü	7 km
17. Aşkale	15 km
18. Balıksu	28 km
19. Balkaynak	55 km
20. Ballıbostan	18 km
21. Baloluk	2 km
22. Başçavuş	47 km
23. Başkent	52 km
24. Beşbulak	35 km
25. Beşiktepe	31 km
26. Bezirhane	20 km
27. Boztoprak	26 km
28. Bölükbaşı	7 km
29. Cumaçay Bucak Merkezi	30 km
30. Çakırova	22 km
31. Çayır	10 km
32. Çamurlu	4 km
33. Çukuralan	10 km

34. ukurayır	5 km
35. Doğutepe	22 km
36. Dnerdere	57 km
37. Eğribelen	12 km
38. Eliaık	8 km
39. Esenky	37 km
40. Eskiharman	18 km
41. Geitalan	24 km
42. Gmşyazı	47 km
43. Gneysu	28 km
44. Gvenli	35 km
45. Hacısefer	10 km
46. Hanoba	47 km
47. Hıdır	18 km
48. Kalender	20 km
49. Karasu	14 km
50. Karaboğa	15 km
51. Kavacık	13 km
52. Kavakky	20 km
53. Kazlı	13 km
54. Kocataş	55 km
55. Kobaşı	60 km
56. Konuktepe	11 km
57. Kovancık	60 km
58. Kumlugeit	19 km
59. Mollaali	38 km

60. Mollaosman	30 km
61. Murat Bucak Merkezi	19 km
62. Murathan	14 km
63. Oğlaklı	27 km
64. Ortakent	55 km
65. Ortayokuş	30 km
66. Otlubayır	23 km
67. Ozanlar	4 km
68. Özbaşı	26 km
69. Özveren	35 km
70. Sabuncu	40 km
71. Sağırtaş	38 km
72. Sarıdoğan	26 km
73. Sarıharman	45 km
74. Sarıtaş	27 km
75. Soğan (Cumaçay)	48 km
76. Soğan	10 km
77. Suçatağı	4 km
78. Taştezne	12 km
79. Taypınar	16 km
80. Tellisirt	10 km
81. Tezeren	20 km
82. Uçarkaya	60 km
83. Uzunveli	33 km
84. Yakınca	9 km
85. Yalnızkonak	31 km

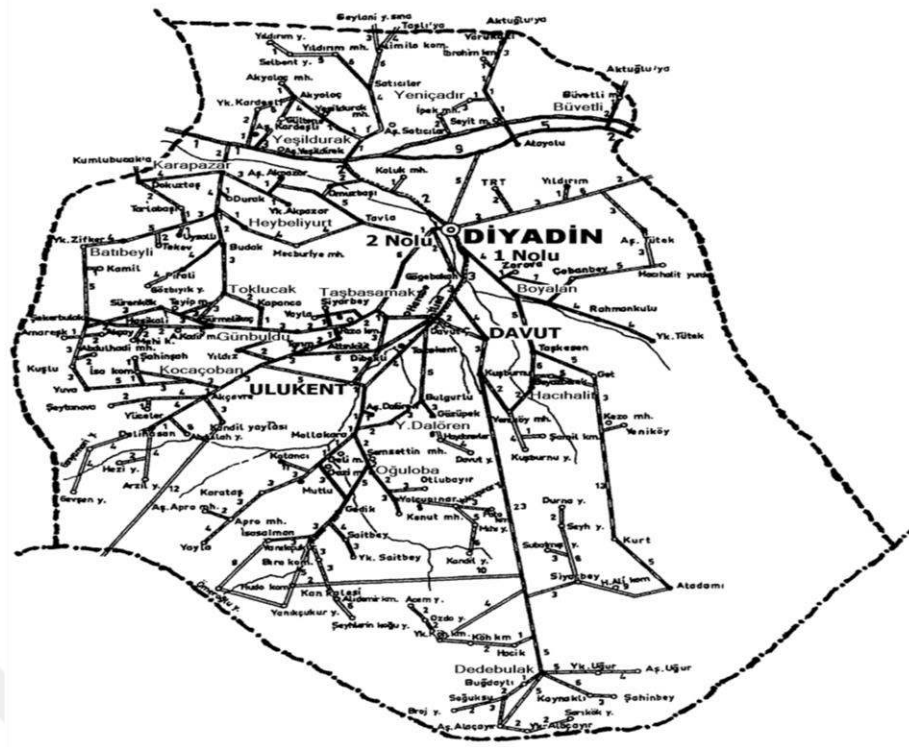
86. Yazıcı	13 km
87. Yazılı	20 km
88. Yığıntepe	14 km
89. Yolluyazı	10 km
90. Yolugüzel	8 km
91. Yoncalı	9 km
92. Yukarı Dörmeli	44 km
93. Yukarı Küpkıran	22 km
94. Yukarı Pamuktaş	40 km
95. Yukarı Saklıca	20 km
96. Yukarı Yoldüzü	15 km
97. Yurtpınar	11 km

(Ağrı İl Yıllığı 1973:39-41).

(Yerel Yönetimler Portalı, <http://www.yerelnet.org.tr/> Erişim: 05.05.2016).

2.1.2. Diyadin

İlçe, Ağrı-Doğubayazıt transit yolunun 7 km güneyinde, Murat Nehri'nin kıyısında kurulmuştur. İlçe merkezi doğudan Doğubayazıt, batıdan Taşlıçay, kuzeyden Tuzluca ve Iğdır ili, güneyden Erciş ilçeleri ile komşudur. İlçe halkı geçimini tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirlerle sağlamaktadır. İlçe merkezine 7 kilometre mesafede Davut, Köprü ve Yılanlı kaplıcaları bulunmaktadır. İlçedeki termal kaynaklar, sağlık turizmi, seracılık ve konut ısıtmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca ilçede mermer ve altın madeni vardır (Serhat Kalkınma Ajansı, <http://www.serka.gov.tr/> Erişim:18.05.2016).

Harita 2.2. Diyaradin ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 19).

Diyaradin İlçesine Bağlı Köyler:

<u>Köyün Adı</u>	<u>İlçeye Olan Uzaklığı</u>
1. Akçevre	25 km
2. Akyolaç	13 km
3. Altinkilit	15 km
4. Aşağı Akpazar	10 km
5. Aşağı Dalören	18 km
6. Aşağı Kardeşli	12 km
7. Aşağı Tütek	8 km
8. Atadamı	28 km
9. Atayolu	12 km
10. Batıbeyli	17 km

11. Boyalan	10 km
12. Budak	16 km
13. Burgulu	14 km
14. Bvetli	18 km
15. Davut	8 km
16. Dedebulak	30 km
17. Delihasan	26 km
18. Dibekli	12 km
19. Dokuztaş	15 km
20. Gğebakan	14 km
21. Gzpek	20 km
22. Günbuldu	12 km
23. Hacıhalit	15 km
24. Heybeliyurt	16 km
25. Kapanca	15 km
26. Karapazar	1 km
27. Kocaçoban	20 km
28. Kotancı	15 km
29. Kuşburnu	10 km
30. Mollakara	15 km
31. Mutlu	18 km
32. Oğulova	20 km
33. Omuzbaşı	7 km
34. Pirali	12 km
35. Rahmankulu	13 km
36. Satıcılar	12 km

37. Sürenk�k	17 km
38. S�rmeliko�	16 km
39. Ta�basamak	10 km
40. Ta�kesen	12 km
41. Tavla	6 km
42. Tezekent	10 km
43. To�lucak	10 km
44. Ulukent	16 km
45. Uysall�	20 km
46. Yan��ukur	20 km
47. Yeni�adır	15 km
48. Ye�il�adır	11 km
49. Yolcupınar	23 km
50. Y�r�katlı	12 km
51. Yukarı Akpınar	13 km
52. Yukarı Dal�ren	18 km
53. Yukarı T�tek	14 km

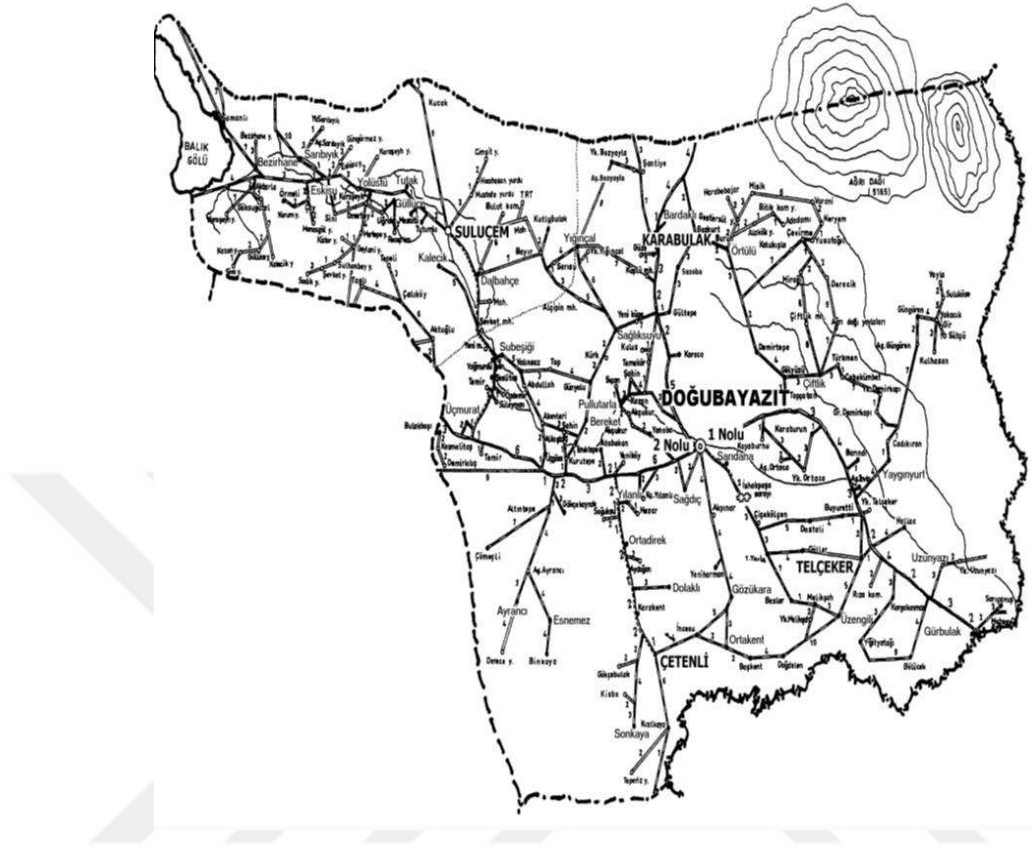
(Ağrı İl Yıllığı 1973:45).

2.1.3. Doğubayazıt

Ağrı il merkezine 95 km mesafede yer alan, Türkiye-İran yolu üzerindeki ilçenin doğusunda, Gürbulak Sınır Kapısı ile İran; batısında, Taşlıçay ve Diyadin ilçeleri; kuzeyinde, Ağrı Dağı ve İ dır ili; güneyinde ise Muradiye (Van) ilçesi bulunmaktadır (Teyfur, 2007:329).

Doğubayazıt, yüzölçümü bakımından Ağrı ilinin en büyük ilçesi olup, Ağrı Dağı ilçe sınırı içerisindedir. İlçedeki en önemli tarihi eser İ hak Pa a Sarayı'dır. İran sınırına yakın bir konumda bulunan Meteor  ukuru, Buz Mağarası, Urartu Kalesi, Bayezit Camisi, Bayezit Kalesi ve Nuh'un Gemisi'nin izi ilçenin diğer önemli yerleridir. Ayrıca Doğubayazıt ilçesinde bulunan Ahmedî Hani Türbesi ilçenin önemli manevi değeri

sayılmaktadır. Türbe, İshakpaşa Sarayı'na çok yakın bir konumda yer alır (www.serka.gov.tr/ Erişim:18.05.2016).

Harita 2.3. Doğubayazıt ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 20).

Doğubayazıt İlçesine Bağlı Köyler:

<u>Köyün Adı</u>	<u>İlçeye Olan Uzaklığı</u>
1. Aktarla	45 km
2. Aktuğlu	45 km
3. Altıntepe	19 km
4. Aşağı Tavla	13 km
5. Atabakan	13 km
6. Ayrancık	32 km
7. Bardaklı	21 km

8. Barındı	10 km
9. Başköy	35 km
10. Bereket	19 km
11. Beşler	18 km
12. Bezirhane	40 km
13. Binkaya	32 km
14.Bozkurt	26 km
15.Bozyayla	24 km
16. Bölücek	28 km
17. Bulakbaşı	28 km
18. Buyuretti	13 km
19. Çalı	40 km
20. Çetenli	25 km
21. Çiftlik	17 km
22. Çömçeli	33 km
23. Dağdelen	20 km
24. Dalbahçe	37 km
25. Demirtepe	10 km
26. Dolaklı	15 km
27. Dostali	15 km
28. Eskisu	31 km
29. Esnemez	40 km
30. Gökçekaynak	24 km
31. Göller	18 km
32. Gülyüzü	10 km
33. Gözükara	40 km

34. Güllüce	30 km
35. Gültepe	11 km
36. Günyolu	28 km
37. Gürbulak	32 km
38. Hallaç	29 km
39. İncesu	14 km
40. Kalecik	42 km
41. Karabulak	19 km
42. Karaburun	11 km
43. Karaca	17 km
44. Karakent	20 km
45. Karaşeyh	47 km
46. Kargakonmaz	25 km
47. Kazan	8 km
48. Kızılkaya	17 km
49. Kucak	55 km
50. Kutlubulak	72 km
51. Melikşah	30 km
52. Mescit	50 km
53. Ortadirek	20 km
54. Ortaköy	18 km
55. Örtülü	20 km
56. Örmeli	45 km
57. Pullutarla	15 km
58. Sağdıç	3 km
59. Sağlıksuyu	15 km

60. Sarıbiyık	57 km
61. Sarıçavuş	37 km
62. Sarıdana	2 km
63. Sazova	9 km
64. Seslitaş	25 km
65. Somkaya	35 km
66. Subeşiği	31 km
67. Suluçem Bucağı	45 km
68. Tanıktepe	16 km
69. Telçeker	23 km
70. Topçatan	9 km
71. Tulumlu	30 km
72. Tutak	35 km
73. Uzunyazı	34 km
74. Üçmurat	26 km
75. Üçgöze	19 km
76. Üzengili	28 km
77. Yağmurdüşen	26 km
78. Yalınsaz	26 km
79. Yanoba	5 km
80. Yaygınyurt	27 km
81. Yeniharman	5 km
82. Yığınçal	29 km
83. Yiğityatağı	27 km
84. Yılanlı	11 km
85. Yukarı İnek	30 km

86. Yukarı Tavla

25 km.

(Ağrı İl Yıllığı 1973:49-51).

2.1.4. Eleşkirt

Eleşkirt ilçesi, Köseadağ'ın güneydoğusunda Eleşkirt ovası üzerinde kurulmuştur. İlçe, Ağrı iline 34 km mesafede İran transit yolu üzerindedir. Doğusunda Ağrı ili, batısında Karayazı ve Hasankale, kuzeyinde Sarıkamış ve Kağızman ilçeleri, güneyinde Tutak ilçesi bulunmaktadır (Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı 1973 İl Yıllığı, Ankara, 1973:52).

Harita 2.4. Eleşkirt ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 21).

Eleşkirt İlçesine Bağlı Köyler:

Köyün Adı

İlçeye Olan Uzaklığı

1. Abdiköy	20 km
2. Akyumak	35 km
3. Alagün	10 km

4. Alakuşak	23 km
5. Arifbey	18 km
6. Aşağı Cihanbey	50 km
7. Aşağı Kopuz	18 km
8. Aydıntepe	36 km
9. Aydoğdu	15 km
10. Badilli	22 km
11. Çatalipaşa	40 km
12. Çatalpınar	17 km
13. Çatkösedag	28 km
14. Çetinsu	20 km
15. Çiftepınar	13 km
16. Çobanbey	40 km
17. Çürük	16 km
18. Dalkılıç	12 km
19. Dedemaksut	35 km
20. Değirmengeçidi	40 km
21. Değirmenoluğu	13 km
22. Dikendere	15 km
23. Dolutaş	10 km
24. Düzağın	10 km
25. Düzyayla	20 km
26. Ergözü	13 km
27. Goncalı	23 km
28. Gözaydın	28 km
29. Gökçayır	40 km

30. Güneykaya	11 km
31. Güvence	16 km
32. Güvendik	30 km
33. Hasanpınar	20 km
34. Haydaroğlu	30 km
35. Hayrangöl	60 km
36. İkizgeçe	27 km
37. İkigözüm	10 km
38. İndede	21 km
39. Karabacak	40 km
40. Kanatgeren	25 km
41. Karacehennem	31 km
42. Kayabey	29 km
43. Kayayolu	20 km
44. Kuklupınar	20 km
45. Köleköyü	16 km
46. Körpeçayır	12 km
47. Mollahüseyin	18 km
48. Mollasüleyman	8 km
49. Oklavlı	12 km
50. Övündük	29 km
51. Öztoprak	13 km
52. Palakçayırı	13 km
53. Pirabat	15 km
54. Ramazan	15 km
55. Sadıklı	9 km

56. Salkımlı	13 km
57. Sakıköy	42 km
58. Sarıca	25 km
59. Söbetaş	20 km
60. Sultanabat	15 km
61. Süzgeçli	9 km
62. Tahir Bucağı	35 km
63. Toprakkale	21 km
64. Uludal	13 km
65. Uzunyazı	50 km
66. Yağmurlu	27 km
67. Yanıkdere	23 km
68. Yayladüzü	55 km
69. Yelkesen	17 km
70. Yığındat	3 km
71. Yorgunsöğüt	42 km
72. Yukarıkopuz	15 km
73. Yücekapı	10 km

(Ağrı İl Yıllığı 1973:55-56).

2.1.5. Hamur

Ağrı ilinin 12 km güneyinde yer alan ilçe Ağrı-Tutak karayolu üzerinde bulunmakta olup, Hamur Vadisi ve Murat Nehri'nin doğusunda kurulmuştur. Hamur ilçesinin ilk adı Havaran'dır (Yurttaş, 2007:134). İlçenin doğusunda Taşlıçay ilçesi, batısında Tutak ilçesi, kuzeyinde Ağrı ili, güneyinde ise Patnos ilçesi bulunmaktadır (www.serka.gov.tr/ Erişim: 18.05.2016).

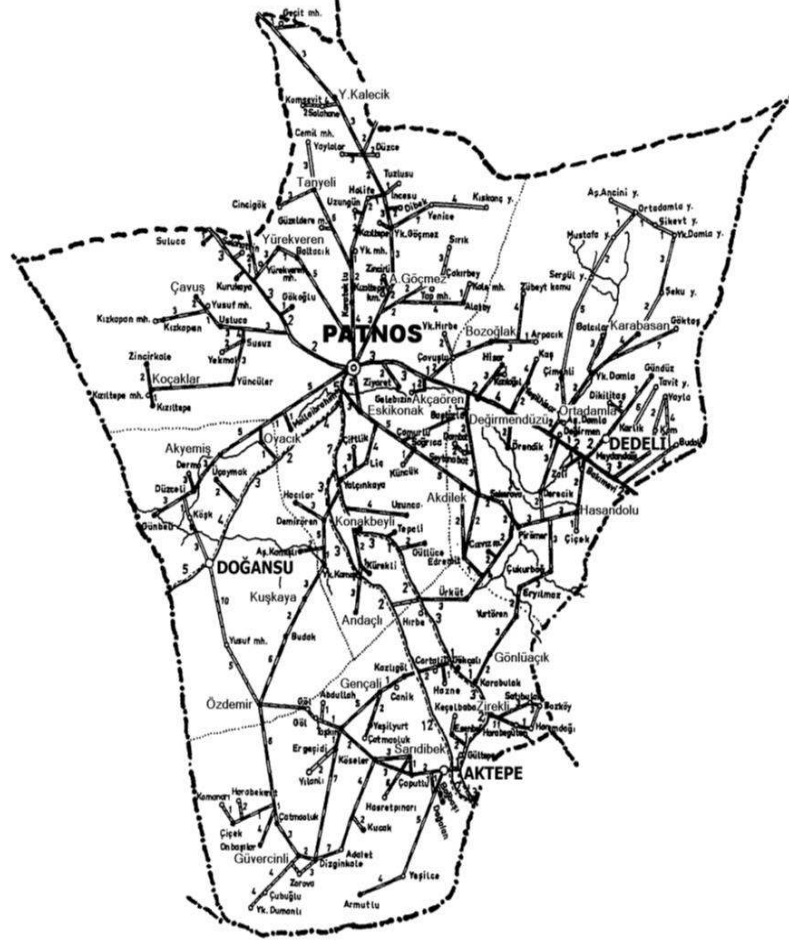
10. Baldere	55 km
11. Beklemez	32 km
12. Ceylanlı	8 km
13. Ceylayan	58 km
14. Danakıran	57 km
15. Demirkapı	21 km
16. İkinci	10 km
17. Esenören	25 km
18. Gültepe	9 km
19. Gümüşkuşak	54 km
20. Kaçmaz	7 km
21. Kamışlı	45 km
22. Kandıldağı	30 km
23. Karadoğu	60 km
24. Karakazan	35 km
25. Karaseyitali	53 km
26. Karlıca	10 km
27. Kaynaklı	5 km
28. Kılıç	12 km
29. Köşk	23 km
30. Nallıkonak	30 km
31. Özdirek	5 km
32. Sarıbuğday	29 km
33. Seslidoğan	65 km
34. Seyithanbey	65 km
35. Soğanlıtepe	14 km

36. Süleymankümbet	14 km
37. Tükenmez	28 km
38. Uğurtaş	20 km
39. Yapılı	4 km
40. Yuğunhisar	24 km
41. Yukarı Ağadeve	28 km
42. Yukarı Aladağ	22 km
43. Yukarı Gözlüce	23 km
44. Yukarı Yenigün	70 km
45. Yuvacık	40 km.

(Ağrı İl Yıllığı 1973:60-61).

2.1.6. Patnos

Patnos, Yukarı Murat-Van bölümü içinde yer alır. İlçe; doğuda Erciş, batıda Malazgirt, güneyde Adilcevaz, kuzeyde Hamur ve Tutak ilçeleri ile çevrilidir. İlçe, Ağrı-Muş, Ağrı-Van ve Ağrı-Bitlis karayollarının üzerindeki konumundan dolayı önemli bir yere sahiptir. Ağrı ilinin ikinci büyük ilçesidir (www.serka.gov.tr/ Erişim:18.05.2016).

Harita 2.6. Patnos ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 23).

Patnos İlçesine Bağlı Köyler:

<u>Köyün Adı</u>	<u>İlçeye Olan Uzaklığı</u>
1. Akçaveran	7 km
2. Akdilek	15 km
3. Sarısu (Aktepe) Bucak Merkezi	23 km
4. Akyemiş	10 km
5. Atalay	9 km
6. Andaçlı	17 km
7. Armutlu	25 km

8.Aşağı Gmez	6 km
9. Aşağı Kamışlı	12 km
10. Bağbaşı	33 km
11. Baltacık	13 km
12. Baştarla	10 km
13. Bozoğlak	15 km
14. Budak	19 km
15. akırbey	9 km
16. amurlu	8 km
17. aputlu	35 km
18. avuşky	11 km
19. ek	36 km
20. imenli	8 km
21. ukurbağ	22 km
22. Dağalan	33 km
23. Dedeli Bucak Merkezi	–
24. Değirmendz	10 km
25. Demirren	10 km
26. Derecik	18 km
27. Dizginkale	36 km
28. Doğansu Bucak Merkezi	16 km
29. Dzceli	13 km
30. Erkeli	27 km
31. Esenbey	28 km
32. Eskikonak	5 km
33. Genali	22 km

34. Gökçeali	24 km
35. Gökoğlu	7 km
36. Gönüaçık	25 km
37. Güllüce	16 km
38. Günbeli	17 km
39. Gündüz	25 km
40. Güvercinli	34 km
41. Hacılar	10 km
42. Hasandolu	22 km
43. Hisar	13 km
44. Karbasak	26 km
45. Karatoklu	4 km
46. Katmaoluk	24 km
47. Kazlıgöl	21 km
48. Kızıltepe	16 km
49. Kızkapan	13 km
50. Kocaklar	14 km
51. Konakbeyli	10 km
52. Köşeler	27 km
53. Kuruyaka	10 km
54. Kuşkaya	16 km
55. Kürekli	15 km
56. Meydandağı	26 km
57. Mollaibrahim	7 km
58. Onbaşılar	35 km
59. Oyacık	10 km

60. Ortadamlı	17 km
61. Özdemir	26 km
62. Örendik	15 km
63. Pirömer	19 km
64. Sarıdibek	36 km
65. Sağrıca	9 km
66. Suluca	11 km
67. Susuz	8 km
68. Tanyeli	11 km
69. Taşkın	26 km
70. Tepeli	14 km
71. Usulca	16 km
72. Uzunca	16 km
73. Uzungün	10 km
74. Urkut	21 km
75. Üçöymak	15 km
76. Yalçınkaya	7 km
77. Yeşilyurt	24 km
78. Yukarı Damla	20 km
79. Yukarı Göçmez	9 km
80. Yukarı Kamışlı	14 km
81. Yurtöven	24 km
82. Yürekveren	10 km
83. Yüncüler	8 km
84. Ziyaret	4 km
85. Zirekli	29 km

15 km

(Ağrı İl Yıllığı 1973:66-67).

2.1.7. Taşlıçay

Yüzölçümü bakımından Ağrı ilinin en küçük ilçesi olan Taşlıçay, Ağrı ilinin orta kısmında bulunur. İlçenin kuzey ve güneyinde yüksek dağlar yer almakta ve orta bölümde Murat Vadisi ile ayrılmaktadır. Volkanik arazi yapısına sahip olan ilçenin, en yüksek noktası güneyinde bulunan Aladağ üzerindeki Koçbaşı Tepesi'dir (www.serka.gov.tr/ Erişim:18.05.2016).

Harita 2.7. Taşhıçay ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 24).

Taşlıçay ilçesine Bağlı Köyler:

<u>Köyün Adı</u>	<u>İlçeye Olan Uzaklığı</u>
1. Alakoçlu	21 km
2. Aras	25 km
3. Aşağı Dumanlı	10 km
4. Aşağı Düzmeydan	18 km
5. Aşağı Esen	15 km
6. Aşağı Toklu	7 km
7. Balçıçek	12 km
8. Bayıraltı	12 km
9. Bayramyazı	8 km
10. Boyuncak	22 km
11. Çokurlu	17 km
12. Çökerge	17 km
13. Dilekyazı	8 km
14. Düzgören	8 km
15. Geçitveren	7 km
16. Gözücü	19 km
17. Güneysöğüt	15 km
18. Gündoğan	27 km
19. İkiyamaç	7 km
20. Kağnılı	30 km
21. Kumlubucak	17 km
22. Kumluca	13 km
23. Samanyolu	22 km
24. Tanrıverdi	15 km

25. Tanyolu	28 km
26. Taşkeser	13 km
27. Yanalyol	15 km
28. Yankaya	35 km
29. Yardımcılar	6 km
30. Yassıkaya	3 km
31. Yeltepe	33 km
32. Yukarı Dumanlı	12 km
33. Yukarı Düzmeydan	20 km
34. Yukarı Esen	20 km
35. Yukarı Taşlıçay	4 km
36. Yukarı Toklu	11 km

(Ağrı İl Yıllığı 1973:71-72).

2.1.8. Tutak

Tutak, Ağrı-Van yolu üzerinde, merkeze 43 km mesafede kurulmuştur. İlçenin kuzeyinde Eleşkirt ilçesi, doğusunda Hamur ilçesi, batısında Erzurum ve Muş illeri, güneyinde ise Patnos ilçesi bulunmaktadır. Fırat'ın iki önemli kolundan biri olan Murat Nehri, ilçe merkezinden geçer (Ağrı İl Yıllığı 1973:73).

Harita 2.8. Tutak ilçe haritası (Kaynak: Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2012, s. 25).

Tutak İlçesine Bağlı Köyler:

<u>Köyün Adı</u>	<u>İlçeye Olan Uzaklığı</u>
1. Adakent	25 km
2. Ahmetabat	11 km
3. Akyele	12 km
4. Alacahan	17 km
5. Aşağı Karahalit	12 km
6. Aşağı Kulecik	5 km
7. Aşağı Özdek	6 km
8. Atabindi	15 km

9. Azizler	24 km
10. Bahçe	25 km
11. Batmış	10 km
12. Bayındır	8 km
13. Beydamarlı	10 km
14. Bintosun	12 km
15. Bişi	15 km
16. Bolaşlı	20 km
17. Bozkaş	12 km
18. Bulutpınar	20 km
19. Burnubulak	12 km
20. Çelebaşı	12 km
21. Çırpılı	13 km
22. Çobanoba	11 km
23. Çukurkonak	10 km
24. Dağlıca	15 km
25. Daldalık	6 km
26. Damlakaya	12 km
27. Dayıpınar	18 km
28. Dereköy	16 km
29. Dibelek	15 km
30. Dikbıyık	23 km
31. Dikme	25 km
32. Doğangün	11 km
33. Durukdibi	14 km
34. Dönertaş	8 km

35. Döşkaya	22 km
36. Ekincek	11 km
37. Erdal	12 km
38. Ergeçidi	10 km
39. Esmer	8 km
40. Geçimli	20 km
41. Gültepe	4 km
42. Günüşgören	12 km
43. Hacıyusuf	10 km
44. İkiğözüm	10 km
45. İpekkuşak	16 km
46. İsaabat	13 km
47. Karaağaç	14 km
48. Karacan	15 km
49. Karahan	15 km
50. Karakoyu	18 km
51. Kargalık	16 km
52. Kaşönü	6 km
53. Kesik	35 km
54. Kılıçgediği	18 km
55. Köşk	11 km
56. Mızrak	22 km
57. Mollahasan	15 km
58. Ocakbaşı	10 km
59. Oğlaksuyu	12 km
60. Ortayamaç	10 km

61. Otluca	12 km
62. Oزانpınar	15 km
63. Öndöl	12 km
64. Palandöken	15 km
65. Sarıgöze	22 km
66. Sincan	5 km
67. Soğukpınar	25 km
68. Sorguçu	10 km
69. Suvar	59 km
70. Şekerbulak	11 km
71. Şeytanabat	19 km
72. Taşbulak	11 km
73. Tutuklu	8 km
74. Uzunöz	20 km
75. Yayıklı	7 km
76. Yeniköy	5 km
77. Yukarı Karahalit	20 km
78. Yukarı Kargalık	16 km
79. Yukarı Köşk	11 km
80. Yukarı Kulecik	30 km
81. Yukarı Özdek	10 km.

(Ağrı İl Yıllığı 1973:75-76).

2.2. YÖNETİMİ

2.2.1. Valileri

1960-1980 yılları arasında Ağrı ilinde on beş vali görev yapmıştır. İlde görev yapan valilerin bu dönemde çoğunlukla bir ya da iki yıl süreyle görevde bulundukları

bilinmektedir. Fakat Vali Muammer AKMAN ve Vali Adnan DARENDELİLER yaklaşık olarak üç yıl görev yapmışlardır. Bu dönem aralığında ilde görevde bulunan valilerin isimleri ve görev tarihleri aşağıda sırasıyla verilmiştir:

<u>Adı Soyadı</u>	<u>Görev Süresi</u>
1. Rahmi SANALAN	(1959-1960)
2. Ö. Lütfü HANCIOĞLU	(1960-1961)
3. Kazım ATAKUL	(1961-1962)
4. Turgut KILIÇER	(1962-1964)
5. Ahmet PAFTALI	(1964-1966)
6. Mehmet Emin KÖKSAL	(1966-1967)
7. M. Kemal ŞENOL	(1967-1968)
8. Namık SEZGİN	(1968-1970)
9. Durmuş YALÇIN	(1970-1971)
10. Lütfi ÖZDEMİR	(1971-1972)
11. Muammer AKMAN	(1972-1975)
12. Adnan DARENDELİLER	(1975-1978)
13. Muzaffer YÜCE	(1978-1979)
14. Tuncer PERÇİNLER	(1979-1980)
15. Enver KAZANOĞLU	(1980-1981)

(Ağrı Valiliği, <http://www.agri.gov.tr/> Erişim:29.12.2015).

Dönemin Ağrı Valileri hakkında kısa bilgi:

Mustafa Rahmi SANALAN, 1902 yılında Erzincan'da doğdu. Türk asker ve siyasetçidir. Harp Akademisi mezunudur. Kurmay Albaylıktan emekli oldu. Emniyet Başmüfettişliği, Başbakanlık Plan ve Prensipler Dairesi Doğu Bölgesi Başmüfettişliği, Makina ve Kimya Endüstrisi Yönetim Kurulu Üyeliği, Ağrı Valiliği yaptı. TBMM X. Dönem Erzincan Milletvekilidir. Cumhuriyet Senatosu Erzurum Üyeliği (15 Ekim 1961-7 Haziran 1964) yaptı. Evli ve üç çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: 24 Şubat 1976.

Ömer Lütü HANCIOĞLU, 1919'da doğdu. Babası Çanakkale şehidi Hasan Bey, annesi Zehra Hanım'dır. Mahmud Cemil Paşa'nın torunudur. 1960 ile 1961 yılları arasında Ağrı, 1961 ile 1964 yılları arasında Mersin, 1964 ile 1966 yılları arasında Konya, 1966 ile 1970 yılları arasında Adana ve 1970 ile 1971 yılları arasında Trabzon valilikleri yapmış bürokrattır.

Mustafa Kazım ATAKUL, 1948-1950 yılları arasında Ereğli kaymakamlığı, 1950-1954 yılları arasında Kayseri, 1957-1959 yılları arasında Erzincan, 1959-1960 yılları arasında Kahramanmaraş ve 1961-1962 yılları arasında Ağrı Valiliği yaptı.

Turgut KILIÇER, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1943 yılı mezunudur. Manavgat Kaymakamlığı, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Ağrı, Bilecik, Aydın ve Antalya valilikleri yapmış bürokrattır. Antalya Valiliği sırasında 27 Mayıs Darbesi nedeniyle aynı zamanda Antalya Belediye Başkanlığı görevini de üstlenmiştir. Diplomat Deniz Kılıçer'in babasıdır.

Mustafa Kemal ŞENOL, 1921 yılında İzmit'te doğdu. Baba adı Fazlullah, anne adı Nimet'tir. 1935 yılında Denizli Lisesi'nden mezun oldu. Siyasal Bilgiler Okulundan mezun olduktan sonra 25 Temmuz 1949 Tarihinde Çanakkale Maiyyet Memurluğuna atandı. 15 Haziran 1967 yılında Ağrı Valisi olup, daha sonra sırasıyla Afyonkarahisar, Muğla ve Aydın valilikleri yaptı. Evli, 1 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: Eylül 2014.

Namık SEZGİN, 1966-1968 yıllarında Kırşehir, 1968-1970 yıllarında Ağrı valilikleri yaptı.

Durmuş YALÇIN, 2 Aralık 1928 yılında Mersin/Mut'ta doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Hukuk Fakültesini bitirdi. Mazıdağı, Halfeti kaymakamlıkları, Elazığ 3. Sınıf Emniyet Müdürlüğü, Zonguldak Emniyet Müdürlüğü, Ankara Emniyet Trafik Şube Müdürlüğü, Mülkiye Müfettişliği, Ağrı, Ankara valilikleri, İçişleri Bakanlığı Özlük İşleri Genel Müdürlüğü ile İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığı yaptı. 2 Haziran 1981 tarihinde emekli oldu. 1984 yılında YÖK üyeliğine Bakanlar Kurulu kontenjanından seçilerek, bu görevini 1996 yılının Aralık ayına kadar sürdürdü. Süleyman Demirel tarafından Ocak 1997'de YÖK üyeliğine seçilen Yalçın, 2001'de görev süresini doldurdu.

Lütü ÖZDEMİR, Tekirdağ, 1945 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirdi. Pazarcık, Genç, Ünye, Ezine, Biga kaymakamlıkları ile Giresun, Kütahya, Aydın Vali Yardımcılığı görevlerinde bulundu. 1961-1970 yılları arasında teftiş kurulunda görev

yaptıktan sonra 1970 yılında mülkiye başmüfettişi oldu. 20 Ağustos 1971-29 Şubat 1972 tarihleri arasında Ağrı Valisi olarak görev yaptı. Ölüm tarihi:2008.

Muammer AKMAN, 1924 yılında Çorum/Osmancık'ta doğdu. 1948 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirdi. Oltu, Bartın, Perşembe, Fatsa, Nazilli, Kıbrısçık, Mudurnu ve İskenderun kaymakamlıkları yaptı. Eskişehir, Bursa ve Ağrı vali muavinliği yaptıktan sonra Ağrı ilinde asaleten vali olarak tayin edildi. Evli, 2 çocuk babasıdır (Ağrı İl Yıllığı 1973:171). Ölüm tarihi:2013.

Adnan DARENDELİLER, 1929 yılında Amasya'da doğdu. 1953 yılında Hukuk fakültesini bitirerek çeşitli ilçelerde kaymakamlık, özlük işleri genel müdürlüğü yaptı. 1975 ile 1978 yılları arasında Ağrı, 1980 ile 1984 yılları arasında Bolu, 1984 ile 1986 yılları arasında Kahramanmaraş, 1986 ile 1987 yılları arasında Çorum, 1987 ile 1989 yılları arasında Van ve 1991 ile 1992 yılları arasında Kocaeli valilikleri yaptı.

Muzaffer YÜCE, 1937 yılında Trabzon/Çaykara-Yeşilalan Köyü'nde doğdu. Ağrı ili de dahil çeşitli illerde valilik yaptı (www.caykaragundem.com).

Tuncer PERÇİNLER, 11 Kasım 1941 yılında Kastamonu'da doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Kemaliye, Sarayönü, Torul, Köyceğiz, Karacasu ve Tirebolu Kaymakamlıkları, İçişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcılığı, Ağrı, Batman ve Niğde valilikleri yaptı (<http://www.wikizero.biz/> Erişim:22.07.2019).

Enver KAZANOĞLU, Burdur'da doğdu. Niğde'de 1966-1970, Bilecik'te 1970-1971, Ağrı'da 1980-1981 yıllarında vali olarak görev yaptı. Ölüm tarihi: Temmuz 2019 (Çağdaş Burdur Gazetesi, <http://www.cagdasburdur.com/> Erişim:29.07.19).

İlde 1964 ve 1967 yılları arasında valilik yapmış olan Ahmet PAFTALI ve Mehmet Emin KÖKSAL'ın hayatlarına dair bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.2. Belediye Başkanları ve İdari İşler

1927 yılında kurulan Ağrı Belediyesi, 1946 yılına kadar valiler tarafından idare edilmiştir. Gittikçe gelişen belediye hizmetleri; Elektrik ve Su İşletmesi Müdürlüğü, Zabıta Amirliği, İtfaiye Amirliği, Muhasebe, Başkatiplik, Elektrik ve Su İşletme Muhasebesi ve Tahsilat Şefliği tarafından verilmiştir. 1960 yılında gerçekleşen askeri müdahale ile 1963 yılına kadar Ö. Lütfü HANCIOĞLU, Kazım ATAKUL ve Turgut KILIÇER hem valilik hem de belediye başkanlığı görevini yapmışlardır (Ağrı İl Yıllığı 1973:162, 185). Yine

1980 yılında 12 Eylül askeri müdahalesiyle Tuncer PERÇİNLER’de hem valilik hem de belediye başkanlığı görevlerini üstlenmiştir. Daha sonra bu görevi halefi Enver KAZANOĞLU devralarak 1981 yılına kadar yapmıştır.

Ağrı İli Belediye Başkanları (1960-1980)

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>Görev Tarihi</u>
1. Ömer Lütfü HANCIOĞLU (Vali)	1960-1961
2. Kazım ATAKUL (Vali)	1961-1962
3. Turgut KILIÇER (Vali)	1962-1963
4. Cevdet ELÇİ	1963-1974
5. Hayri KOÇ	1974-1978
6. Zübeyt SARI	1978-1978
7. Orhan ALPASLAN	1978-1979
8. Sabahattin ACARBAY	1979-1980
9. Tuncer PERÇİNLER (Vali)	1980-1981

(Alpaslan, 1998:128).

Dönemin Ağrı Belediye Başkanları hakkında kısa bilgi:

Cevdet ELÇİ, 1929 yılında Doğubayazıt’ta doğdu. Ortaokul mezunudur. 1963-1974 yılları arasında belediye başkanlığı yaptı. Mesleği tüccarlıktır. Evli, 5 çocuk babasıdır (Ağrı İl Yıllığı, 1969:9).

Zübeyt SARI, 1929 yılında Ağrı’da doğdu. İlkokul mezunudur. 1978 yılında belediye başkanlığı yaptı (Ağrı Belediyesi).

Belediye başkanlarından Hayri KOÇ, Orhan ALPASLAN ve Sabahattin ACARBAY’ın hayatları hakkında bilgiye ulaşılmamıştır.

Ağrı ilinin 1964 yılında imar planının yapıldığı ancak yapılan bu imar planının alt yapı tesisleri olan kanalizasyon, su ve yol ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir düzeyde olmadığı görülür. İlçelerin imar plan tarihleri ise şöyledi: Patnos imar planı 1957, Eleşkirt imar planı 1969, Taşlıçay imar planı 1956, Diyadin imar planı 1957, Hamur imar planı 1968, Tutak imar planı 1958 ve Doğubayazıt imar planı 1954 yıllarında yapılmıştır. Ayrıca ilçelerde belediye bütçesinin yetersiz olması sebebiyle gerekli çalışmalar yapılamadığı

için; hem içme suyu yetersizdi hem de kanalizasyon şebekesi bulunmuyordu. İlçelerde itfaiye arabaları da mevcut değildi (Ağrı İl Yıllığı 1973:123-124).

Bu dönemde, Ağrı ilinin imar çalışmaları daha çok merkezi yerleşim alanlarında yapılıyor, şehrin sadece ana caddeleri üzerinde kanalizasyon alt yapısı bulunuyordu. Ağrı Belediyesi'nin işlettiği ve gelir sağladığı mülkler: hayvan pazarı, sebze hali, soğuk hava deposu, belediye dükkanları, garaj ve sanayi çarşısıydı. Belediye hizmet araçları olarak: 2 adet Ford kamyon, 1 adet Reo kamyon, 1 adet Thames itfaiye arabası, 1 adet jeep, 1 adet Thames kamyonet, 1 adet Ford et arabası, 1 adet dozer, 1 adet pikap, 1 adet Ford otobüs ve 1 adet Anadol hizmet arabası mevcuttu. İlçe belediyelerine ait mülkler ise şöyleydi: Diyadin Belediye'sine ait mülkler; bir fırın, bir otel, bir ev ve belediye bahçesi idi. Belediyeye ait aktif olmayan ancak belediye envanterinde belirtilen iki adet de minibüs vardı. Doğubayazıt Belediyesi'ne ait mülkler içinde ise: bir sinema, bir garaj, garajda bir gazino, dört yazıhane, bir mezbaha ve bir de gazhane bulunmaktaydı. Eleşkirt Belediyesi'ne ait mülklerde ise: bir şehir kulübü, bir sinema, bir lojman ve bir otel ile birlikte belediyeye ait bir ford marka pikap bulunuyordu. Hamur Belediyesi'ne ait bir Doç marka bir araba varken, Patnos Belediyesi'ne ait mülklerin: bir hamam, bir gazino, hal binası ve 17 dükkan olduğu, Taşlıçay Belediyesi'ne ait bir Reo araba ve bir pikap, Tutak Belediyesi'ne ait üç bina ve iki adet Dodge marka kamyon olduğu biliniyordu (Ağrı İl Yıllığı, 1969:217-223).

Yerel kaynaklarla beraber yine konuya dair bilgiler ışığında dönemin Meclis tutanaklarından da istifade edilmiştir. Bu bağlamda; Millet Meclisinde Seyfi GÜNEŞTAN'(Mardin) ın, “belediyelere yapılacak yardım fonundan, bugüne kadar, hangi belediyelere ne miktar ödeme yapıldığına” dair yazılı soru önergesine karşılık Maliye Bakanı Ferid MELEN tarafından verilen bilgilerde Ağrı vilayetine yapılan ödeme şöyleydi. 1964 yılında belediyelere yapılan yardım listesinde Ağrı merkeze 20.000 lira, Doğubayazıt ilçesine 5.000 lira, Patnos ilçesine 5.000 lira, Eleşkirt ilçesine 5.000 lira, Diyadin ilçesine 10.000 lira, Tutak ilçesine 10.000 lira, Hamur ilçesine 5.000 lira, Taşlıçay ilçesine 6.000 lira ve Eleşkirt ilçesine 6.000 lira verilmiştir. Toplamda 72.000 liranın Ağrı il ve ilçelerine verildiği anlaşılmaktadır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], B.6, C.33, 13.11.1964:300).

1966 yılında Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya EKİNCİ'nin, “1964 ve 1965 yılları icra programlarına göre öngörülen yatırımlarla gerçekleştirilmiş olan yatırımların miktarına dair sorusu” üzerine Başbakan Süleyman DEMİREL, yazılı olarak sunduğu cevapta

Türkiye genelinde yapılan yatırım miktarını açıklamıştır. Bu yatırım miktarlarının verildiği listede; 1964 yılında Ağrı iline yatırım amaçlı gönderilen para 9.104.000 iken 1965 yılında bu miktar toplam 12.740.000 olarak görülmektedir (MMTD, B.15, C.9, 07.12.1966:444-445). Mecliste Kasım KÜFREVİ'(Ağrı) nin, “Ağrı İlinin merkez ve ilçelerinde, plan ve program icabı, her bakanlığın yapacağı yatırım ve kamu hizmetlerinin neler olacağına” dair yazılı soru önergesi üzerine Başbakan adına Devlet Bakanı Cihat BİLGEHAN verdiği cevapta; Ağrı iline 1966 yılı içinde 19 milyon 968.000 liralık yatırım yapıldığını, yapılan bu yatırımların sektörel bazda dağılımının ise: tarım sektöründe 2 milyon 661.000 lira, gıda sektöründe 60.000 lira, ulaştırma sektöründe 1 milyon 300.000 lira, konut sektörü 288.000 lira, eğitim sektöründe 9 milyon 460.000 lira, sağlık sektöründe 3 milyon 750.000 lira ve diğer kamu sektörlerinde 2 milyon 968.000 lira olduğunu belirtmiştir (MMTD, B.66, C.5, 16.03.1966:334-335).

Belediye yatırımları üzerine Cumhuriyet Senatosunda Mukadder ÖZTEKİN'(Adana) in, “trafik fonundan belediyelere yapılan yardıma dair sorusuna” karşılık İçişleri Bakanı Faruk SÜKAN, Türkiye genelinde bütün belediyelere yapılan yardımların listelerini vermiştir. Bu listelerde; trafik fonundan 1966-1967 yıllarında belediyelere yapılan ödemeler dahilinde, Ağrı Belediyesi'ne otopark yapımı için 75 bin lira verildiği anlaşılmaktadır (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], B.7, C.44, 28.11.1967:177).

Yine belediye işlerine dair, Ağrı Hakimiyet gazetesinin verdiği bir habere göre; Eleşkirt Belediye Başkanı Selahattin SARAYHANOĞLU, 1968 yılında yaptığı girişimler sonucunda İller Bankası'ndan 200 bin lira ödenek çıkartmış ve Eleşkirt içme suyunun temininin de aynı yıl içinde programa alınmasını sağlamıştır. İddialara göre bu durumdan rahatsız olan ismi verilmeyen il milletvekillerinden biri İller Bankası Müdürü ile görüşerek Ağrı il merkezi ve ilçelerine bu kadar yardımın verilmediğini, Eleşkirt ilçesine neden bu ödemenin yapıldığını sorarak bu ödemeyi engellemek istediği belirtilmiştir. Eleşkirt belediyesinin diğer belediyelere kıyasla memurlarına en iyi maaşı verdiği ve Ağrı Belediye'sinin üç aydır memurlarına maaş vermediği de verilen haberde yer alıyordu (Hakimiyet Gazetesi, 1968:1).

İdari yatırımlar devam ederken, belediyeye yapılan yatırımların engellenmesi yönündeki iddiaların yanında 1973 yılında şehrin imarı için yapılan çalışmalarda il merkezine 97.440 m² parke, 46.000 m² Arnavut kaldırımı döşendiği ve 20.620 m² alana daha parke döşeme işleminin devam ettiği ve bir yandan da kanalizasyon işlerinin yapıldığı

biliniyordu. Yine bu dönemde; hal binası, şehir parkı, çocuk bahçesi ve şehir garajı hizmete açılmıştır. Belediye bünyesinde öğretmen okulu ve şehir içinde çalışan bir otobüs mevcutken ayrıca şehir sineması, modern bir mezbaha, buz ve soğuk hava tesisleri de aynı yıl hizmet vermeye başlamıştır. İlde belediye işlerinin yanında bir de 1968 yılında Ağrı İl Özel İdare Müdürlüğü tarafından, 285.340 lira harcanarak iki katlı, kaloriferli Vali Konağı yaptırılmıştır. İlçelerde ise kaymakamlık konutu bulunuyordu. YSE Müdürlüğü aynı yıl, yaklaşık 208.335 lira harcayarak köy içme suları hizmetlerini gerçekleştirmiştir (Ağrı İl Yıllığı 1973:155).

Tablo 2.2. Ağrı İline 1968-1972 Yılları Arasında Özel İdare ve Bakanlık Yardımları

	1968	1969	1970	1971	1972
Köy Yolları, İçme Suları	545.431	1.043.927	881.279	564.471	64.476
Milli Eğitim Hizmetleri	3.145.890	1.724.369	846.184	2.999.798	1.491.103
Özel İdare (Vali Konağı)	237.649	-	-	-	-
Toplam	3.928.970	2.768.296	1.727.463	3.564.269	1.555.579

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 159.

Ağrı ilinin 1960 yılı itibariyle belediye bütçesi gittikçe artmıştır. 1973 yılında merkez belediyesinin bütçesi 4.248.731 lira olmuştur. Aynı yıl, Diyadin belediye bütçesi; 200.000 lira, Doğubayazıt belediye bütçesi; 1.292.557 lira, Eleşkirt belediye bütçesi; 765.000 lira, Hamur belediye bütçesi; 268.000 lira, Patnos belediye bütçesi; 1.518.802 lira, Taşlıçay belediye bütçesi; 200.000 lira ve Tutak belediye bütçesi; 978.604 liraya yükselmiştir. Merkez belediyesi bütçesindeki artış aşağıdaki tabloda net olarak görülmektedir (Ağrı İl Yıllığı 1973:162-166):

Tablo 2.3. Merkez Belediyesinin 1960 ile 1973 Yılları Arasındaki Bütçesi

AĞRI BELEDİYE BÜTÇESİ	
1960	740.310
1961	975.630

Tablo 2.3. (devam)

1962	880.515
1963	1.295.536
1964	1.505.094
1965	1.654.725
1966	2.573.607
1967	2.839.391
1968	3.164.449
1969	3.857.173
1970	4.304.863
1971	3.467.928
1972	3.565.102
1973	4.248.731

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 163.

Millet Meclisinde İhsan ATAÖV'(Antalya) ün, “1974 Yılı Bütçesinin Kamulaştırma ve Düzenleme faslına konan paraya ilişkin sorusuna ” İmar ve İskan Bakanı Selahaddin BABÜROĞLU, 1974 yılı imar uygulamaları kamulaştırma ve düzenleme ödenek programı yapılan bütün belediyelere ait listeler halinde verdiği bilgilerden Ağrı iline, 1974 yılında imar faaliyetleri için toplamda 1.350.000 lira ödenek çıkarıldığı ve bu ödeneğin il merkezi ve ilçeler bazındaki dağılımı aşağıda verilen tabloda net olarak gösterilmiştir (MMTD, B.19, C.7, 18.12.1974:381-383):

Tablo 2.4. 1974 Yılı İmar Uygulamaları Kamulaştırma ve Düzenleme Ödenekleri Dağıtım Programı

Belediye	Kamulaştırma	Düzenleme
Ağrı	1.350.000 lira	Yok
Doğubayazıt	Yok	150.000 lira
Eleşkirt	Yok	100.000 lira
Tutak	Yok	75.000 lira
Patnos	400.000 lira	Yok
Hamur	200.000 lira	100.000 lira
Taşlıçay	100.000 lira	Yok

Yine aynı konuda bu kez Cumhuriyet Senatosu Balıkesir Üyesi Nejat SARLICALI'nın, İmar ve İskan Bakanlığı 1975 yılı bütçesinden kamulaştırma çalışmaları için hangi belediyelere ne miktar yardım yapıldığına dair soru önergesi üzerine, İmar ve İskan Bakanı Nurettin OK'un yazılı olarak verdiği bilgilerde; 1975 yılı imar uygulamaları kamulaştırma ve düzenleme ödenekleri dağıtım programında Türkiye genelinde bütün belediyelere yapılan yardımların gösterildiği listede; Eleşkirt ilçesine kamulaştırma için 50.000 lira, düzenleme için 200.000 lira, Tutak ilçesine kamulaştırma için 100.000 lira, düzenleme için 100.000 lira, Doğubayazıt ilçesine sadece düzenleme için 150.000 lira ödenek çıkarıldığı görülmektedir (CSTD, B.1, C.24, 01.11.1975:54-77). Bu dönemde 1966-1972 yılları arasında Ağrı'ya genel olarak yapılan yatırımların sektör itibarıyla dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2.5. Ağrı İline 1966-1972 Yılları Arasında Yapılan Yatırımların Sektörler İtibarıyla Dağılımı

Sektörler	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Eğitim	17.727.223	8.744.115	11.027.724	8.583.000	6.783.000	9.700.000	4.200.000
Sağlık	4.660.053	498.504	1.694.667	300.000	909.855	115.000	156.000
Tarım	5.656.387	2.587.150	3.997.111	4.044.000	2.070.000	2.820.000	1.358.000
Köy İşleri	3.620.759	2.449.850	3.261.370	3.750.000	2.428.000	3.770.000	5.237.200
İmar İskan	1.387.500	344.654	2.916.000	1.303.000	4.652.500	751.000	-
Turizm	714.000	-	-	100.000	1.040.000	820.000	1.887.000
Spor Tesisleri	100.000	153.000	500.000	500.000	-	-	1.300.000
Karayolları	2.180.000	421.000	1.065.000	415.000	1.000.000	7.966.000	10.250.000
İller Bankası	1.528.000	-	1.991.500	-	-	-	500.000
İmalat Sanayi	-	-	-	3.000.000	9.000.000	7.424.000	10.000.000
Hizmet Binaları	1.161.727	411.999	1.532.160	680.000	620.000	370.000	-
Köy Teşekkülleri	-	-	-	117.000	-	-	105.000
Etibank	-	-	-	-	1.000.000	900.000	200.000

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 147.

Bayındırlık Bakanlığı tarafından belediyelere tahsis edilen araçlara dair İhsan ATAÖV'(Antalya) ün, “1974 yılında belediyelere verilen motorlu araçlara ilişkin sorusu üzerine” Bayındırlık Bakanı Vefa TANIR, 1974 yılı içerisinde ihtiyaç dahilinde belediyelere yapılan yardımlar içerisinde 06.06.1974 tarihinde, Ağrı Belediyesi'ne

Chevrolet Sedan marka bir araç tahsis edildiğini belirtmiştir (MMTD, B.27, C.8, 16.01.1975:32-33).

Bu dönemde yapılan yardım ve yatırımların yetersiz kalması, yetkili kişilerin kendi menfaatlerini ilin menfaatlerinin üzerinde görmesi ya da doğru planlama gibi eksikliklerden dolayı Ağrı, Türkiye’deki birçok vilayete kıyasla geri kalmıştır. İşte bu sebeple; Milliyet gazetesi, 23.12.1969 tarihli sayısında “*Hükümet, 23 ili geri kalmış bölge saydı*” başlığıyla verdiği yazısında; DPT’nin yaptığı teklif üzerine hükümetin 23 ili “geri kalmış bölgeler” arasına aldığını, 1970 yılı kalkınma programı çerçevesinde bu illerde yatırım indirimi uygulanacağını ve bu illerin sırasıyla; Adıyaman, Ağrı, Artvin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Edirne, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Gaziantep, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Malatya, Maraş, Mardin, Muş, Sivas, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van olduğunu yazmıştır (Milliyet Gazetesi, 1969:9).

2.2.3. Milletvekilleri

Ağrı ilinde genel ve yerel seçimler aşiretler üzerinde şekillenmiştir. Büyük aşiretler oy çoğunluğuna sahip olduğu için seçimlerde genellikle kendi adaylarını kendileri belirlerdi. Bu sebeple seçilenler, seçmen çoğunluğuna sahip aşiretlere göre hareket ederek daha politik davranmaktaydı. 1961 ile 1980 yılları arasında Ağrı ilinden seçilen milletvekilleri ve il seçimlerinde partilerin aldıkları oylar aşağıda sırasıyla verilmiştir:

12. Dönem Ağrı İli Milletvekilleri (1961-1965)

Kerem ÖZCAN

Nevzat GÜNGÖR

Rıza POLAT (TBMM, www.tbmm.gov.tr, Erişim:17.12.2015).

1961 yılında Ağrı ilinde kayıtlı seçmen sayısı: 81.545 iken seçimlere katılım oranı % 85,2’dir.

Partiler	Aldıkları Oy	Yüzdelik	Milletvekili Sayısı
AP	7.411	% 11,0	-
CHP	21.759	% 32,4	-
CKMP	23.094	% 34,3	3
YTP	14.974	% 22,3	-

(Alpaslan, Ağrı, 1995:183).

Veysi YARDIMCI aynı gün yapılan seçimlerde Cumhuriyet Senatosuna seçildi.

Salih TÜRKMEN ise 1964 yılında Cumhuriyet Senatosuna seçildi.

13. Dönem Ağrı İli Milletvekilleri (1965-1969)

Abdulbari AKDOĞAN

Kasım KÜFREVİ

Nevzat GÜNGÖR (TBMM, www.tbmm.gov.tr, Erişim:17.12.2015).

1965 yılında Ağrı ilinde kayıtlı seçmen sayısı: 88.996 iken seçimlere katılım oranı % 82,2'dir.

Partiler	Aldıkları Oy	Yüzdelik	Milletvekili Sayısı
AP	14.746	% 28,8	1
CHP	13.173	% 18,6	-
CKMP	8.353	% 11,8	-
MP	670	% 0,9	-
TİP	3.466	% 4,9	-
YTP	30.270	% 42,8	2

(Alpaslan, Ağrı, 1995:183).

14. Dönem Ağrı İli Milletvekilleri (1969-1973)

Abdulkerim BAYAZIT

Kasım KÜFREVİ

Nevzat GÜNGÖR (TBMM, www.tbmm.gov.tr, Erişim:17.12.2015).

1969 yılında Ağrı ilinde kayıtlı seçmen sayısı: 101.319 iken seçimlere katılım oranı % 79,4'dir.

Partiler	Aldıkları Oy	Yüzdelik	Milletvekili Sayısı
AP	28.252	% 36,2	1
CHP	20.339	% 26,0	1
CGP	24.316	% 31,1	1

MP	2.343	% 3,0	-
MHP	1.209	% 1,5	-
TİP	1.290	% 1,7	-
YTP	376	% 0,5	-

(Alpaslan, Ağrı, 1995:183).

15. Dönem Ağrı İli Milletvekilleri (1973-1977)

Cemil ERHAN

Kerem ŞAHİN

Mir Bahattin YARDIMCI

Rıza POLAT (TBMM, www.tbmm.gov.tr, Erişim: 17.12.2015).

1973 yılında Ağrı ilinde kayıtlı seçmen sayısı: 111.904 iken seçimlere katılım oranı % 75,8'dir.

Partiler	Aldıkları Oy	Yüzdelik	Milletvekili Sayısı
AP	12.620	% 15,5	1
CHP	12.638	% 15,5	1
CGP	14.973	% 18,3	1
DP	7.107	% 8,7	-
MHP	5.036	% 6,2	-
MSP	12.063	% 14,8	1
Bağımsızlar	17.219	% 21,1	-

Kasım KÜFREVİ aynı gün Cumhuriyet Senatosu üyeliğine seçildi (Alpaslan, Ağrı, 1995:183).

16. Dönem Ağrı İli Milletvekilleri (1977-1980)

Ahmet Hamdi ŞAM

Kerem ŞAHİN

Mikail AYDEMİR

Rıza POLAT (TBMM, www.tbmm.gov.tr, Erişim:17.12.2015).

1977 yılında Ağrı ilinde kayıtlı seçmen sayısı: 120.893 iken seçime katılım oranı % 76,4'tür.

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>Yüzdelik</u>	<u>Milletvekili Sayısı</u>
AP	20.051	% 21,0	2
CHP	11.769	% 12,3	1
CGP	9.692	% 10,2	1
DP	1.478	% 1,6	-
MHP	6.149	% 6,5	-
MSP	6.047	% 6,3	-
Bağımsızlar	40.176	% 42,1	-

1979 yılında Cumhuriyet Senatosu üyeliğine Kasım KÜFREVİ seçildi (Alpaslan, Ağrı, 1995:184).

Dönemin Ağrı Milletvekilleri hakkında kısa bilgi:

Kerem ÖZCAN (CKMP/BAĞIMSIZ/AP), 1925 yılında Tutak'ta doğdu. Baba adı Musa, anne adı Hanife'dir. İlkokul mezunudur. Mesleği tüccar ve çiftçilikti. I. (XII) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 8 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: 25.01.1989.

Nevzat GÜNGÖR (CKMP/BAĞIMSIZ/AP), 1925 yılında Eleşkirt'te doğdu. Baba adı Abdullah anne adı Güllizar'dır. Lise mezunudur. Mesleği tüccarlıktı. Ayrıca Ağrı Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığı ve Ağrı Esnaf Kefalet Kooperatifi Başkanlığı yaptı. I. (XII) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 4 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: 18.12.1971.

Rıza POLAT (CKMP/BAĞIMSIZ/MP), 1927 yılında Ağrı'da doğdu. Baba adı Ömer, anne adı Zeliha'dır. İstanbul Eğitim Enstitüsü ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Kırşehir, Kozan, Ankara Ortaokul ve Lisesi Matematik Öğretmenlikleri, Ağrı Naci Gökçe Lisesi Fen Grubu Öğretmenliği, Serbest Avukatlık, İmar ve İskan Bakanlığı Müsteşar Yardımcılığı ve Bakanlık Müşavirliği yaptı. I. (XII) Dönem Ağrı Milletvekili ve Millet Meclisi Başkanlık Divanı Katip Üyesidir. Evli, 2 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: 11.04.1996.

Salih TÜRKMEN (CHP/BAĞIMSIZ/CGP), 1912 yılında Doğubayazıt'ta doğdu. Baba adı Mehmet, anne adı Ayişe'dir. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur.

Cenevre Hukuk Fakültesi'nde Doktora yaptı. Fransızca ve az düzey Almanca bilen Türkmen, Hukuk Doktoru, Ankara Hakim Yardımcılığı, Asliye Hukuk Hakimliği, Serbest Avukatlık, Temyiz Mahkemesi 1. Hukuk Dairesi Raportörlüğü yaptı. Kurucu Meclis Ağrı İli Temsilcisidir. (06.01.1961-15.10.1961), Evlidir. Ölüm tarihi:11.03.1998'dir (TBMM Albümü (1920-2010), C:2 (1950-1980), www.tbmm.gov.tr/Erişim: 17.12.2015). Ayrıca Cumhuriyet Senatosu Ağrı Üyeliği (7 Haziran 1964-14 Ekim 1973) ve Avrupa Konseyi İstişari Meclisi Türk Grubu Üyeliği de yapmıştır (<https://www.wikizero.com/tr/> Erişim:22.07.2019).

Veysi YARDIMCI (CKMP/BAĞIMSIZ/AP), 1908 yılında Doğubayazıt'ta doğdu. Baba adı Celal, anne adı Nazıfa'dır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezunudur. Almanca eğitim aldı. İstanbul Adliyesi İcra Dairesi Katibi, Erzurum Erkek Lisesi, Haydarpaşa Lisesi, İstanbul Erkek Lisesi Tarih Öğretmeni, Almanya 1. Bölge Öğrenci Müfettiş Yardımcısı, Gelenbevi Ortaokul Öğretmeni olarak çalıştı. Cumhuriyet Senatosu Ağrı Üyesidir. (15.10.1961-07.06.1964), Evli, 2 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: 07.05.1971.

Abdülbari AKDOĞAN (Abdulbari AKDOĞAN) (AP), 1930 yılında Ağrı'da doğdu. Baba adı İsmail, anne adı Telli'dir. İstanbul Yıldız Teknik Okulu mezunudur. Almanya'da İhtisas gördü. İngilizce ve Almanca bilen Akdoğan, Maden ve Su Mühendisi, Devlet Su İşleri Edirne İçme Suları Mühendisi, Serbest Mühendis olarak görev yaptı. II. (XIII) Dönem Ağrı Milletvekili ve Millet Meclisi Başkanlık Divanı Katip Üyesidir. Evli, 4 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi: 06.02.2012'dir (<https://www.wikizero.com/tr/Erişim>: 22.07.2019).

Kasım KÜFREVİ (GP/BAĞIMSIZ/AP), 1920 yılında Bitlis'te doğdu. Baba adı Abdülbaki, anne adı Meryem'dir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunudur. Almanca, İngilizce, Fransızca, Arapça, Farsça bilen Küfrevi, Eski Türk Edebiyatı Doktoru-İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü Türk İslam Tasavvufu Asistanı, İslam Ansiklopedisi Muharriri ve Müşaviri ve yazardı. IX., X., XI., II. (XIII) ve III. (XIV) Dönem Ağrı Milletvekili ve Cumhuriyet Senatosu Ağrı Üyesidir. (14.10.1973-12.09.1980), Evli, 1 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi:03.12.1992.

Abdülkerim BAYAZIT (Abdulkerim BAYAZIT) (CHP/ BAĞIMSIZ/ CGP/ BAĞIMSIZ), 1925 yılında Doğubayazıt'ta doğdu. Baba adı İbrahim, anne adı Perize'dir. Lise mezunudur. Mesleği tüccar, fabrikatör, müteahhitlikti. III. (XIV) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 2 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi:27.04.2002.

Cemil ERHAN (CHP), 1930 yılında Balıkesir/Balya'da doğdu. Baba adı M. Salih, anne adı Kudret'tir. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Ankara Üniversitesi Talebe Birliği Genel Sekreterliği ve Serbest Avukatlık yaptı. IV. (XV) Dönem Ağrı Milletvekili ve Millet Meclisi Başkanlık Divanı Katip Üyesidir.

Kerem ŞAHİN (AP), 1922 yılında Tutak'ta doğdu. Baba adı Efendi, anne adı Rabia'dır. Ortaokul mezunudur. Patnos Belediye Başkanlığı, nakliyecilik ve müteahhitlik yaptı. IV. (XV) ve V. (XVI) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 10 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi:22.02.1983.

Mir Bahattin YARDIMCI (Mirbahadin YARDIMCI) (MSP), 1922 yılında Doğubayazıt'ın Karakent köyünde doğdu. Baba adı Ali, anne adı Karı'dır. Ortaokul mezunudur. Mesleği çiftçi ve tüccarlıktı. IV. (XV) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 12 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi:18.12.1997.

Ahmet Hamdi ŞAM (AP), 1927 yılında Ağrı'da doğdu. Baba adı Mehmet Şükrü, anne adı Vesile'dir. Ortaokul mezunudur. Mesleği serbest ticaret ve inşaat müteahhididir. V. (XVI) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 9 çocuk babasıdır. Ölüm tarihi:29.08.1986.

Mikail AYDEMİR (CGP/BAĞIMSIZ/AP), 1933 yılında Ardahan/Göle'de doğdu. Baba adı Ali, anne adı Fatma'dır. İlkokul mezunudur. Mesleği tüccarlıktır. V. (XVI) Dönem Ağrı Milletvekilidir. Evli, 5 çocuk babasıdır (TBMM Albümü (1920-2010), C:2 (1950-1980), www.tbmm.gov.tr/ Erişim:17.12.2015). Ölüm tarihi:10.01.2019 (<https://www.agridahaber.com/> Erişim:23.07.2019).

BÖLÜM III

3.1. AĞRI İLİ DEMOGRAFİK YAPISI VE ŞEHİRLEŞMESİ

3.1.1. DEMOGRAFİK YAPISI

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında (1927) Ağrı ilinin toplam nüfusu 104.435 olarak tespit edilmiştir. 1960 yılında yapılan sayımda ilin toplam nüfusu 215.118 olarak resmi kayıtlara geçmiştir. 1965 yılında yapılan sayımda % 14,8 oranında bir artışla nüfusun 246.961'e ulaştığı görülmektedir. 1970 yılındaki nüfus % 17,55'lik bir artışla 290.311 sayısına 1975 yılında % 13,74'lik bir artışla 330.201'e, 1980 yılında ise % 11,44'lük bir artışla 368.009 sayısına ulaşmıştır. Bu veriler doğrultusunda Ağrı ilinin toplam nüfusunun 1960 ile 1980 yılları arasında % 71,07 oranında artış gösterdiği görülmektedir. (TÜİK verilerinden yararlanarak hesaplanmıştır).

Tablo 3.1. 1960 Yılı Ağrı İl ve İlçelerinin Köy Sayısı, Nüfusu ve Yüz Ölçümü

İlçesi	Toplam Köy Sayısı	Toplam Köy Nüfusu (1960)	Yüz Ölçümü km
MERKEZ	91	31.450	1.481
DİYADİN	53	16.574	1.274
DOĞUBAYAZIT	83	30.633	2.383
ELEŞKİRT	73	26.971	1.559
HAMUR	44	12.790	898
PATNOS	80	22.958	1.421
TAŞLIÇAY	36	12.320	798
TUTAK	81	20.102	1.562
TOPLAM	541	173.798	11.376

Kaynak: Grup Köy Yolları Planlaması Ağrı İli, Köy İşleri Bakanlığı, YSE (Yol, Su, Elektrik İşleri) Genel Müdürlüğü, s. 3.

Ağrı il nüfusunun büyük bir bölümü geçimini tarım ve hayvancılıkla sağladığı için nüfusun daha çok kırsal kesimlerde yoğunluk kazandığı görülür. Ağrı ilinin kır ve kent nüfusuna ilişkin genel durumu Adana Milletvekili Yusuf AKTİMUR'un 11.03.1964 yılında TBMM'de "Bütün illerle bağlı merkez ve ilçelerin, köylerin adet ve nüfuslarının bildirilmesine dair" verdiği soru önergesi sonrasındaki görüşmelerde de görülmektedir. Bu soru önergesine dönemin İçişleri Bakanı olan Orhan ÖZTRAK cevap vermiştir. Bakanın

açıklamalarına göre; Ağrı ilinde toplam nüfus 215.118, merkez ilçenin nüfusu 19.776, merkeze bağlı 7 ilçenin toplam nüfusu 21.544 ve ilin 544 köyünün toplam nüfusu 173.798'dir (MMTD, B.68, C.28, 11.03.1964:565). Bu veriler ışığında Ağrı il nüfusunun kırsal kesimde yoğunluk kazandığı aşağıda verilen tablolardan da izlenmektedir.

Tablo 3.2. 1960 ile 1980 Yılları Arasında Ağrı İli Kır-Kent Nüfus Dağılımı

AĞRI İLİ			
YILLAR	KIR NÜFUSU	KENT NÜFUSU	TOPLAM
1960	173.798	41.320	215.118
1965	193.541	53.420	246.961
1970	217.738	72.573	290.311
1975	237.815	92.386	330.201
1980	259.595	108.414	368.009

Kaynak: Faruk Kaya, Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri, s. 551.

Tablo 3.3. Ağrı İlinin 1965 ile 1970 Yılları Arasındaki Nüfus Dağılımı

AĞRI	1965 Sayımına Göre			1970 Sayımına Göre		
İl ve İlçeler	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam
MERKEZ	24.168	36.866	61.034	30.633	39.650	70.283
DİYADİN	2.934	18.860	21.594	4.190	21.383	25.573
DOĞUBAYAZIT	8.523	33.118	41.641	13.405	41.008	54.413
ELEŞKİRT	6.019	28.814	34.833	7.003	30.492	37.495
HAMUR	1.486	13.792	15.278	2.058	14.875	16.933
PATNOS	5.653	27.359	33.012	11.175	32.166	43.341

Tablo 3.3. (devam)

TAŞLIÇAY	2.323	13.590	15.913	3.475	15.075	18.550
TUTAK	2.314	21.342	23.656	2.514	23.874	26.388
TOPLAM	53.420	193.541	246.961	74.453	218.523	292.976

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s. 35

Tablo 3.4. Ağrı İli 1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Kır-Kent Nüfusu

İDARİ BİRİMLER	Kentsel Nüfus			Kırsal Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	40.532	23.455	17.077	43.594	21.675	21.919
Diyadin	6.011	3.182	2.829	27.147	13.748	13.339
Doğubayazıt	23.513	14.243	9.270	50.281	25.069	25.212
Eleşkirt	10.083	5.943	4.140	34.041	17.087	16.954
Hamur	2.055	1.125	930	17.776	8.952	8.814
Patnos	18.184	10.954	7.230	40.818	20.341	20.477
Taşlıçay	4.226	2.315	1.911	17.705	8.856	8.849
Tutak	3.810	2.138	1.672	28.243	14.230	14.013
Toplam	108.414	63.355	45.059	259.595	129.958	129.637

Kaynak: Faruk Kaya, Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır- Kent Nüfus Hareketleri, s. 547.

İlde, temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olması sebebiyle yerleşim yerleri de bu duruma bağlı olarak şekillenmiştir. Özellikle icra edilen hayvancılığa göre şekillenen evlerin ya hemen bitişiğinde ahırlar ya da ev üstte ahır altta olacak şekilde binalar inşa edilmiştir. Bu şekilde gerçekleşen yerleşme şekillerine bakıldığında şehirleşme açısından pek çok sorunla birlikte köy hayatının şehirde devam ettiği görülür. Bu dönemde bölgedeki şehirleşme oranı ile şehirlerin sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgiler, Mecliste Ağrı Milletvekili Abdülbari AKDOĞAN tarafından “İkinci Beş Yıllık (1968-1972) Kalkınma Planı” görüşülürken verilmiştir. Akdoğan, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki Ağrı, Kars,

Erzurum, Erzincan, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Hakkari, Tunceli, Elazığ, Malatya ve Adıyaman illerinin 1965 yılı nüfus sayımına göre toplam nüfusunun 3,8 milyon olduğunu, km² düşen nüfus miktarının da 25 kişi olarak tespit edildiğini, bölgede toplam nüfusun % 23,2'sinin şehirlerde, % 76,8'inin köy ve bucaklarda yaşadığını, aktif nüfusun da (1,6 milyon) % 16,2'sinin şehirlerde ve % 83'ünün köylerde ikamet ettiğini belirtmekteydi. Akdoğan, bölgedeki şehirleşme oranının Türkiye ortalamasının altında olduğunu, 1965 yılı nüfus sayımına göre bölgenin başlıca iki büyük şehrinin (nüfusu 100 binden fazla) Erzurum ve Malatya olduğunu söylemiştir. Bunları 79 bin nüfusla Elazığ'ın takip ettiğini, sonrasında sırasıyla 25 bin ile 5 bin nüfusla Erzincan, Kars ve Van'ın geldiğini, diğer 7 ilin nüfusunun ise 25 binin altında olduğunu, bölgedeki aktif nüfusun % 84'ünün ziraat sektöründe çalışırken, toplam gelirin çoğunun da tarım ve hayvancılıktan elde edildiğini açıklamıştır. Elazığ, Malatya, Erzincan ve Erzurum hariç Ağrı, Kars, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Hakkari, Tunceli ve Adıyaman illerinde sanayinin gelişmediğini, bölgenin Türkiye ortalaması ve diğer 54 ile kıyasla daha fakir ve gelirlerinin düşük olduğunu, Türkiye'nin en fakir illerinin sırasıyla; Hakkari, Bingöl, Bitlis, Tunceli, Ağrı ve Erzurum olduğu, bölgedeki gelir düşüklüğünün başlıca sebebinin temel hizmet yatırımları ile kamu ve özel sektör yatırımlarının düşüklüğü, ulaştırma imkanlarının yetersizliği, bölgenin büyük tüketim merkezlerine uzak oluşu ve bölgenin engebeli, ikliminin sert oluşundan kaynaklandığını ifade etmiştir (MMTD, B.126, C.19, 27.06.1967: 454-455).

İlin nüfus artış hızı yüksek olduğu halde, nüfusun azalmasındaki en önemli faktörün göçler olduğu görülmüyordu. İldeki ekonomik faaliyetlerin önündeki en büyük engel coğrafi şartlardı. Bunun dışında toplumsal ve kültürel anlamda geri kalmışlık da göçlerdeki önemli faktörler arasındaydı. Göç için seçilen yerler, iş olanaklarıyla birlikte her alanda yaşam standartları yüksek olan merkezler olmuştur. İldeki göçler çoğunlukla kırsaldan il ve ilçe merkezlerine, büyük şehirlere ve yurt dışına olmuştur. Bu nedenle zaman geçtikçe şehir nüfusu artarken, kır nüfusunda azalma gerçekleşmiştir (Kaya, 2013:535-559). Ağrı ilindeki göçler iç ve dış göçler olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir:

3.1.1.1. Kırsal Kesimlerden Büyük Şehirlere Göçler

İç göçler, modern tarımla birlikte Türkiye'de deyim yerindeyse taşların yerinden oynaması ile başlayan makineleşme dönemi sonucunda insan gücüne olan ihtiyacın azalmasıyla beraber işsizliğin artması, iletişim kanallarının çoğalması, şehir hayatının

albenisinin yüksek olması gibi faktörler kırsal alanlarda yaşayan nüfusun kente doğru hareketlenmesine neden olmuştur. 1950 ila 1980 yılları arasında gerçekleşen ve gittikçe ivme kazanan iç göçler Türkiye’de özellikle kırsal kesimden kentlere doğru yoğun bir biçimde yaşanmıştır. Bu dönemde gerçekleşen göçler kademeli olarak önce köyden ilçe merkezine, burada iş anlamında tutunmaya çalışılmış fakat iş imkanı olmayınca bu sefer ilçe merkezinden il merkezine, ondan sonra da büyük şehirlere doğru yol alınmıştır. Göçün en önemli sebepleri; şehir hayatının cazip gelmesi, nüfus artışı, işsizlik ve eğitim sorunları olarak kendini göstermektedir. Ancak temeli ekonomik sebepler olan ve Türkiye’de birçok bölgede gerçekleşen göç hareketleri (Şen, 2014:238-239) Ağrı ilinde daha çok iç göç şeklinde ve özellikle köyden kente doğru olmuştur.

Tablo 3.5. 1975-1985 Yılları Arası Ağrı İlinin Aldığı ve Verdiği Göç Miktarı ile Net Göç Oranı

İL	1975 - 1980 Dönemi			1980 - 1985 Dönemi		
	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç Oranı (Binde)	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç Oranı (Binde)
AĞRI	9.826	34.812	-81	13.691	32.667	-53

Kaynak: Doğu Anadolu Projesi Ana Planı Mevcut Durum ve Analizi, Devlet Planlama Teşkilatı, C.1, 2000, s. 47.

1960 ila 1980 yıllarında Türkiye’de toplumsal ve iktisadi faktörlerden kaynaklı olarak yavaş bir şekilde başlayan kentleşme hareketleri, 1980 yılından sonra hız kazanmıştır. 1980 yılı nüfus sayımına göre Ağrı ilinin şehir nüfus oranı %29,46’ya yükselirken, kır nüfus oranı %70.54’e düşmüştür. İl içindeki göçler, ağırlıklı olarak Ağrı il merkezi ile Doğubayazıt, Diyadin ve Patnos ilçelerine olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi’nin geneli ve özelde Ağrı ilinde kırsal kesimlerden kentlere olan iç göçlerin temelinde iktisadi politikalar ve bu ekonomik sebeplerin doğurduğu sonuçlar olduğu için göçlerin varış yerinin de büyük sanayi ve ticaret merkezleri olduğu görülür. Bu dönemde Ağrı ilinden yapılan göçler daha çok İstanbul, Kocaeli, Bursa, İzmir ve Ankara gibi büyük şehirlere olmuştur (Kaya, 2013:535-559).

3.1.1.2. Yurt Dışına Yapılan Göçler

Avrupa ülkelerinde II. Dünya Savaşı’ndan sonra verilen kayıplar, savaş sonrasında Batı ekonomisinde gerçekleşen ivmeye bağlı olarak ortaya çıkan birikim sonucu bu

devletlerde işsizlik ortadan kalkmıştır. Bu sebeple de özellikle sanayi sektöründe ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak için dışarıdan göç almaya başlamıştır. Avrupa ülkelerinde hal böyleyken Türkiye’de sanayileşmenin çok yavaş ilerlemesi ve nüfusun hızla artması sonucu ortaya çıkan işsizlik nedeniyle Türkiye’den yurt dışına işçi göçleri gerçekleşmekteydi. Türkiye’den Avrupa ülkelerine yapılan ilk göç, 1961 yılında yapılan bir anlaşma ile Almanya’ya olmuştur (Kaya, 2013:552-555).

Ağrı ilinden yurt dışına yapılan göçler, 1960 yılından önce daha yavaş bir şekilde gerçekleşirken işsizliğin her geçen gün çığ gibi büyümesi bu tarihten sonra göçlerin hızlanmasına sebep olmuştur. İşçiler, oturma izni alır almaz ailelerini de yanlarına alarak bir nevi onları sefaletten kurtarıyordu. Ailelerin de gidebilmesi göçlerin artmasına sebep olmuştur. Ancak Avrupa’da işçi alma şartlarının ağırlaştırılması, nitelikli işgücü arayışı sebebiyle, işçiler ve işçi yakınları bu ülkelere gidebilmek için legal yolların yanında, illegal yollar denemişlerdir. Hal böyle olunca bu seferde Türkiye’den Avrupa ülkelerine kaçak yollarla giriş başlamış özellikle Ağrı ili ve Eleşkirt ilçesinden kaçak olarak giden çok sayıda insan olduğu da bilinmektedir. Ağrı ilinden dışarıya yapılan göçler çoğunlukla Almanya olmak üzere Fransa, Belçika, Hollanda ve İsveç gibi Batı ülkelerine olmuştur (Kaya, 2013:540).

Tablo 3.6. 1965-1980 Yılları Arasında Ağrı İlinden Dışarıya Göç Eden Nüfus

Göç Dönemleri	1965 - 1970 Arası	1970 - 1975 Arası	1975 - 1980 Arası
Ağrı İli	28.301	41.992	34.784

Kaynak: M. Murat Yüceşahin-E. Murat Özgür, Türkiye’nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekansal Örüntü, Ankara Üniversitesi, Coğrafi Bilimler Dergisi, 2006, 4 (2) s. 15-35.

3.1.2. ALTYAPI

3.1.2.1. Ulaşım

Ağrı-İran arasında bulunan Gürbulak Sınır Kapısı, Türkiye’nin önemli gümrük kapılarından olmakla beraber ülkenin Doğuya açılan kapısıdır. Ağrı ili, Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayan transit yol ve İpek Yolu üzerindeki konumundan dolayı tarih boyunca

Doğu-Batı arasında köprü vazifesi görmüştür. Bu durum da şehrin önemini arttırmıştır (Bingöl-Öztürk, 2009:270).

Ağrı ilinde ilk planlı-programlı yol yapımına 1934 yılında başlanmış ve bu yol 1937 yılında Gümüşhaneli müteahhit Ali Bey tarafından tamamlanmıştır. Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Ağrı illerini İran’a bağlayan bu yola “transit yolu” denilmekteydi (Kars, 2011:245). Uluslararası ulaşım imkanı sağlamakla birlikte, Erzurum ile Türkiye’nin Orta ve Batı bölgelerini bağlaması ayrıca Doğubayazıt-Iğdır-Kars yolu ile Ağrı-Patnos-Van ve Muş yollarının güzergahında bulunması sebebiyle yoğun bir trafiğe sahip olan (www.serka.gov.tr/Erişim:16.09.2015) Ağrı karayolunun bağlı ilçe merkezlerin ve komşu iller ile büyük il merkezlerine uzaklığını gösteren tablolar aşağıda verilmiştir:

Tablo 3.7. Ağrı İl Merkezinin İlçelere Uzaklığı

Ağrı	Doğubayazıt	95 km
Ağrı	Diyadin	60 km
Ağrı	Taşlıçay	32 km
Ağrı	Eleşkirt	35 km
Ağrı	Hamur	12 km
Ağrı	Tutak	42 km
Ağrı	Patnos	78 km

Kaynak: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ağrı İl Müdürlüğü, <http://www.csb.gov.tr/> Erişim: 07.04.2015.

Tablo 3.8. Ağrı İlinin Bazı İllere Uzaklığı

Ağrı	Iğdır	142 km
Ağrı	Bitlis	243 km
Ağrı	Erzurum	180 km
Ağrı	Kars	221 km
Ağrı	Muş	254 km
Ağrı	Van	230 km
Ağrı	Ankara	1.065 km
Ağrı	İstanbul	1.414 km

Kaynak: www.csb.gov.tr/ Erişim: 07.04.2015.

Ağrı-İran Transit Yolu 1937 yılında tamamlandığı halde 1943 yılında yolun iyi durumda olmadığı dönemin milletvekili raporlarında ayrıntılarıyla aktarılmıştır. Bahsi geçen raporda; Erzurum-Ağrı yolunun Deveboynu mevkiine kadar olan kısmının tamir edildiği ancak devamı olan Eleşkirt-Ağrı arasındaki yolun iyi durumda olmadığı, Hasankale-Ağrı arasında bulunan köprülerin bölgenin iklim şartları dikkate alınmadan yapıldığından yaşanan sel felaketi sebebiyle harap olduğu bildirilmiştir. İlde, Ağrı-Taşlıçay arasındaki yolun bakıma muhtaç olduğu, Ağrı-Van yolunun mevsim şartlarının etkisiyle yaz aylarında kullanılırken, ilkbahar ve sonbahar aylarında kullanılamaz hale geldiği, kış aylarında yolun tamamen kapandığı, kullanılabilir durumda olan tek yolun Doğubayazıt-Iğdır yolu olduğu bunun da ancak yapılan tamirler neticesinde iyi bir duruma geldiği belirtilmiştir. Devletin yol yapım işlerine gereken hassasiyeti göstermemesinden kaynaklanan bu gibi problemlerin çözümünden çok işi ucuza mal etme amacının güdüldüğü görülüyordu. Neticede daha büyük masrafların ortaya çıktığı gerçeğine de dikkat çekilirken, Ağrı ilinin kendi yollarını yapabilecek ekonomik yeterliliğe sahip olmadığı ve bu yolların daha iyi bir şekilde yapılabilmesi için yardım talebinde bulunulduğu görülmektedir (Kara, 2010:278-279).

Ağrı ilinde bu dönemde sadece kara yolu ulaşımı yapıldığı bilinmekle birlikte, Ağrı iline 1962 yılının Kasım ayından önce uçak seferlerinin de yapıldığı Meclis tutanaklarındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. 1965 yılında Millet Meclisinde Rıza POLAT'(Ağrı) ın, Erzurum-Ağrı uçak seferlerinin bu yaz mevsiminde tekrar başlatılmasının düşünülp düşünülmediğine dair soru önergesi sebebiyle Ulaştırma Bakanı Mithat SAN şu cevabı vermiştir:

“İki yıl önce yolcu azlığından zarar edildiği gerekçesiyle, Ankara-Erzurum-Ağrı uçak seferlerinin Erzurum-Ağrı kısmı iptal edilmiştir” (MMTD, B.101, C.39, 11.05.1965: 37-38)

1965 yılında Meclise sunulan bu soru önergesi ile Ağrı iline 1962 yılından önce yaz aylarında uçak seferleri yapıldığı ancak maliyetinin yüksek olması, gelirlerin gideri karşılamadığı için zarar edilmesi sebebiyle bu uçak seferlerinin 1962 yılı yaz mevsiminin sonunda kaldırıldığı açıklanmıştır (MMTD, B.101, C.39, 11.05.1965:37-38). Yine aynı konuda, Ağrı Milletvekili Kasım KÜFREVI'nin, Ağrı uçak seferlerinin hangi tarihte kaldırıldığına dair sorusuna cevaben Ulaştırma Bakanı Seyfi ÖZTÜRK, Ağrı iline yapılmakta olan uçak seferlerinin iptal edilme nedenlerini; uçakla seyahat eden yolcuların yeterli sayıda olmamasından kaynaklı olarak hattın zarar ettiği, bu durumun Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ve 1963 yılı programına uymadığı ve mevcut uçakların Ağrı ilinin

toprak pistli meydanına inemeyeceği gibi gerekçelerle 1 Kasım 1962 tarihinde kaldırıldığını belirtmiştir (MMTD, B.49, C.12, 08.02.1967:433-434).

Bu dönemde bölge halkının havayolu ulaşımından önce düzenli bir karayolu ulaşımına ihtiyaç duyduğu bariz bir şekilde ortadaydı. Çünkü altı ay boyunca kış mevsiminin hüküm sürdüğü Ağrı ilinde, birçok köy yolunun devamlı olarak kar yağışı dolayısıyla kapalı olması, mevcut olan bir kısım yolların ise kullanılamaz durumda olması sebebiyle ulaşımında büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Bölgede yapılan yol çalışmalarının ne durumda olduğu 1964 yılı tutanaklarında Cumhuriyet Senatosunda Nedim EVLİYA'(Maraş) nın, "*Karayolu ile birbirine bağlı olmayan vilayetlere dair*" yazılı soru önergesi ile Bayındırlık Bakanı Arif Hikmet ONAT tarafından verilmekteydi. Onat, Türkiye'de bütün illerin karayoluyla birbirine bağlı olduğunu ve bu yolların bakımlarının karayolları teşkilatı tarafından yapıldığını ancak Doğu'da birçok merkezde yoğun kar yağışları sebebiyle ulaşımın sağlanamadığını, Van-Ağrı yolu ile Van-Patnos arasındaki yolların devamlı kar mücadelesi yapılacak yollar programına alınmadığını belirtmiştir. Onat, kar mücadelesinde kullanılacak araç ihtiyacının karşılanmasıyla beraber bu yolların programa dahil edileceğini, il ve ilçe merkezleri arasında karayolu ulaşımının her mevsim geçişe elverişli hale getirilmesi için gerekli çalışmaların planlandığını ifade etmiştir (CSTD, B.44, C.19, 18.02.1964:19).

1965 yılı itibariyle Ağrı ili Doğubayazıt ilçe kaymakamı Rafet ÜÇELLİ vilayette yapılan grup toplantısında bölgede yapılacak olan köy yollarını birinci grup yol çalışması adı altında; İncesu, Ortakent, Başkent, Dağdelen köyleri olarak sıralarken bu köy yollarının 15 km de birleştirileceğini belirtmiştir. İkinci grup yolların ise Ağrı Dağı'na gidiş gelişini kolaylaştırması ve asayiş yönünden önem taşıyan Topçatan, Gölyazı, Örtülü, Burun ve Bardaklı ile Iğdır yolu üzerinde bulunan Karabulak köyünden geçeceğini açıklamıştır. Bu yolların etüt çalışmalarının yapıldığı ve yol yapımı için gerekli malzemelerin kısmen de olsa temininin sağlandığı, yolun yıl içinde tamamlanması için gayret edileceği belirtilirken diğer yandan köprü olarak Yaygınyurt ve Topçatan köylerinde de gerekli çalışmaların başlatıldığının bilgisi de verilmekteydi (Hakimiyet Gazetesi, 1965:1).

Yine yol çalışmaları münasebetiyle 1966 yılında Ağrı Valiliği'nin talebi üzerine Cumaçay nahiyesi ile Ağrı arasındaki yolun yapımı için bakanlık tarafından 250 bin liralık bir meblağ gönderildiği, bu bütçenin yeterli olmaması sebebiyle yolun tamamlanması için ek ödeneğin istendiği görülmektedir. Diyadin-Erciş yolu yapımının Karayolları Genel Müdürlüğü'nün verdiği bilgiler doğrultusunda İkinci Beş Yıllık Plan'a ertelendiği, 1966

yılı hükümet programında sağlık ocaklarının bulunduğu yerleşim yerlerinin yol yapımına öncelik verildiği için Tutak Karacan köy yolunun yapımının ertelendiği, Atabindi köyü istikametinin 9 km’lik kısmı ile Esmer köyüne kadar olan 6 km’lik mesafede bulunan yoldan bu köyün de istifade edebileceği ilerleyen yıllarda duruma göre ertelenen diğer köy yolunun da programa alınacağı yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır (Devlet Arşivleri Başkanlığı [BCA], Fon no.30100, Kutu no.119, Dosya no.755, Sıra no.12).

Özellikle kış aylarında ulaşımın felç olduğu Ağrı ilinde 1967 yılından itibaren Karayolları tarafından kış aylarında kar ile mücadelede; 2 adet TD- 20 B Dozer, 2 adet TD- 20 Dozer, 5 adet büyük grayder, 5 adet küçük grayder, 1 adet rotatif, 1 adet turna traktör ve 6 adet kamyon kullanılmaktaydı (Ağrı İl Yıllığı, 1969:214).

Ağrı Valisi Mustafa Kemal ŞENOL, 1968 yılı raporunda Ağrı ilinin yol sorunlarına değinirken ilde; 942 km grup yolu, 539 km tali yol olmak üzere toplamda 1.481 km köy yoluna ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Mevcut köy yolunun 290 km iken, 126 köyün bu yoldan faydalandığını, 423 köyün ise yolunun olmadığını, köy yollarının yapılıp anayola bağlanması için gerekli araçların gönderilmesi ve ilin yıllık ödeneğinin arttırılması talebinde bulunmuştur (BCA, Fon No. 30 1 0 0, Kutu No. 115, Dosya No. 730, Sıra No. 1). 1968 yılında Ağrı iline yol yapım çalışmaları için bakanlık tarafından 1 milyon 800 bin lira ödeneğin gönderildiği, bakanlık tarafından gönderilen bu ödeneğin yanı sıra yöre halkının da yol yapımında nakit para yardımı yaparak ya da yol çalışmalarında işçi olarak çalışıp katkıda bulunduğu, ayrıca Karayolları İdaresi tarafından, Ağrı il hudutları içerisinde bulunan devlet yollarına 1968 yılında trafik işaretleri yapımı ve Ağrı-Eleşkirt arasına standart kenar taşları konulması işi de dahil toplamda 11 milyon lira harcanmıştır. Bunun dışında Kara Yolları İdaresi, yol kenarlarına fidan dikme çalışmaları başlatmış ve ilk olarak 1967 yılında Ağrı-Eleşkirt yoluna 3 bin fidan, 1968 yılında ise Ağrı-Tutak yoluna 6 bin fidan dikilmiştir (Ağrı İl Yıllığı, 1969:203-214).

Cumhuriyet Senatosunda 18.01.1968 tarihinde, Sırrı ATALAY’(Kars) ın, “asfalt yollara dair sorusuna” karşılık Bayındırlık Bakanı Orhan ALP Türkiye’deki karayollarının durumu ile ilgili genel bilgiler vermiştir. Bayındırlık Bakanı tarafından verilen bilgilerde; bu dönemde devlet il yollarında Ağrı ilinin toplam yol uzunluğunun 603 km olduğu görülmektedir. Bu yolun 56 km’sinin bitümlü kaplama (asfaltlı yol), kaplamasız yolun 633 km olduğu, Ağrı ilinin bütünü ile herhangi bir kesiminde bitümlü kaplama yolu olmayan ilçelerinin; Diyadin, Hamur, Patnos ve Tutak olduğu verilen bilgiler arasındadır (CSTD, B.20, C.44, 18.01.1968:743-745). (Ayrıntılar için bakınız *Ek 3 TBMM Zabıt Ceridesi*).

“Karayolları Genel Müdürlüğü 1968 yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Karma Komisyonu Raporu” ile Meclise sunulan bilgilerde; 1967 yılında tamamlanan yollar ve devlet yolları geçit onarımı devam eden işler açıklanmıştır. Açıklanan işler içinde; Ağrı ilinin Tutak ilçesinde alt yapının 1 km, üst yapının 10 km, trafiğe açılan yolun 10 km olduğu, Ağrı ilinin Cumaçay bucağında ise alt yapının 16 km, üst yapının 23,5 km olduğu ve trafiğe açılan yolun 23,5 km olduğu belirtilmiştir (CSTD, B.28, C.45, 05.02.1968:56).

Tablo 3.9. Satış Cinslerine Göre Ağrı İli Yol Uzunlukları 1969 (km)

İl	Şebeke Uzunluğu	Sert Satış	Yumuşak Satış	Bakım Olan km	Bakımı Olmayan km	Kar Mücadelesi		
						Daimi	Yok	Toplam
AĞRI	456	171	258	429	27	395	4	399

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s.41.

Karayollarının genel durumu bu şekilde iken ilde; transit taşımacılık, nakliyat işleri, şehir içi ve şehirlerarası ulaşım durumu da pek iç açıcı değildi. Ağrı ilinin 1973 yılına ait yıllığında, Doğu Anadolu Bölgesi’nde kış aylarında birçok ilin ve ilçenin yoğun kar yağışı nedeniyle yollarının kapandığı, bazı ilçe ve köylerin altı ay boyunca merkezle bağlantılarının kesildiği, bazen Nisan-Mayıs aylarında bile kar yağışı sebebiyle irtibat sağlanamayan köylerin olduğu belirtilmiştir. İlde otobüs hizmetlerinin, belediye ve özel işletmeler tarafından yapıldığı, şehirlerarası otobüs hizmetlerinin her sabah ve öğlen belirli saatlerde özel işletmeler tarafından sağlandığı, minibüs ve taksilerle ilçe merkezine yakın köylere dolmuş seferleri olduğu da verilen bilgiler arasındaydı (Ağrı İl Yıllığı 1973:108).

Bu dönemde Ağrı’nın mevcut köy yolu kilometresinin 1.158 olduğu ve 1.254 km köy yoluna daha ihtiyaç olduğu, köy yolu çalışmalarının YSE Müdürlüğü tarafından 65 adet motorlu araçla yapıldığı biliniyordu (Ağrı İl Yıllığı 1973:160).

1975 yılında Ağrı ilindeki yol yapım çalışmalarının hangi aşamada olduğu, Millet Meclisinde, Trabzon Milletvekili Mehmet ÖZGÜR’ün, “Trabzon liman ve alt yatırımlarının genişletilmesine” ilişkin sorduğu soru üzerine, Bayındırlık Bakanı Vefa TANIR tarafından yol çalışmalarına dair son durum hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Bu

bilgilerde Ağrı ile ilgili olan kısım dikkate alınarak 5. maddeden itibaren özet şeklinde aşağıda verilmiştir:

5. Horasan-Eleşkirt-Ağrı yolu 1974 yılı çalışma programı Devlet yolları yeni yol yapım ve onarım sınıfındadır ve 1974 yılı ödeneği 3 milyon liradır. Horasan-Eleşkirt-Ağrı yolu için 1975 yılı yatırım programı tasarısında 1975 yılı ödeneği olarak 10 milyon lira ayrılmıştır. Projenin yapımı 1981 yılında tamamlanacaktır. Doğubayazıt-İran hudut yolunun 1974 yılı çalışma programı Devlet yolları yeni yol yapım ve onarım programı sınıfındadır ve 1975 yılı ödeneği 5 milyon liradır. Yine Doğubayazıt-İran hudut yoluna 1975 yılı yatırım programı tasarısında 1975 yılı ödeneği olarak 10 milyon lira ayrılmıştır. Projenin yapımının 1975 yılı sonuna kadar tamamlanmasına yapılan planlamada görülmektedir. Trabzon-İran transit yolunun diğer kesimleri ekonominin yetersizliği nedeniyle 1975 yılı yatırım programı tasarısına alınamamıştır. Adı geçen yol üzerindeki köprü çalışmalarının durumu şu şekilde açıklanmıştır: Doğubayazıt-İran hudut yolundaki 16 metrelik Sürbehan Köprüsünün yapımı tamamlanmıştır. Horasan-Ağrı yolundaki 50 metrelik Aşağı Tahirhoca Köprüsünün yapımı bitmiş olup bu yıl tahkimatları yapılacaktır. Horasan-Ağrı yolunda 153 metrelik Horasan çıkışı köprüsünün yapımı tamamlanmış olup 1975 yılında tahkimatları yapılacaktır. Ağrı-Eleşkirt yolunda 70 metrelik Taşlısu köprüsünün yapımı bitmiştir.

6. Trabzon-İran Transit yolu üzerindeki iki önemli dar boğaz olan Zigana geçidinin (Trabzon-Gümüşhane güzergahı üzerinde) ve Tahir Geçidi (Horasan-Eleşkirt güzergahı üzerinde) çözümlenmesi için proje çalışmaları bitirilmiştir. Zigana Geçidin de bir tünel, Tahir Geçidinde yeni bir varyant yapımı programa alınmış olup en kısa zamanda tamamlanacaktır. Ayrıca yolun tümü artan trafiği karşılayacak şekilde yüksek standartlı bir duruma getirilecektir” (MMTD, B.53, C.11, 19.03.1975:150-153).

Ancak yapılan bu çalışmaların yeterli bir düzeyde olmadığı ve tekrar eden Meclis konuşmalarında sık sık ulaşım sorunlarının gündeme getirilmesi de yetkili kurumların işlerinde gerekli hassasiyeti göstermediklerini kanıtlıyordu.

1976 yılında Ağrı ilinin yol durumuna ait son gelişmelerin pek de iç açıcı olmadığını Hasan ÇETİNKAYA’(Erzincan) nın, Erzincan ili ve Doğu Anadolu karayolları hakkındaki gündem dışı konuşmasında verdiği bilgilerden anlıyoruz. Çetinkaya, Karayolları Teşkilatının plan ve hedeflerinin gerisinde kaldığını, Doğu Anadolu’daki yolların bakımının yapılmadığını, Ankara’dan itibaren Doğu Anadolu’ya giden Ankara-

Yozgat-Sivas-Erzincan-Erzurum-Ağrı ve İran hududuna kadar olan yolun, harita üzerinde asfalt olarak gösterildiğini fakat bu yolların bakımsızlığı sebebiyle asfalt yol gibi olmadığını, bakımlı oturtulmuş (stabilize) bir yolun bile daha iyi durumda olduğuna dair eleştiride bulunuyordu. Çetinkaya, otobüslerin bu yollarda büyük tehlikelerle karşı karşıya kaldığını, ağır vasıtaların bu yollarda yaptığı tahribatın onarılamaz hale geldiğini belirterek, bölgede bu sebeple birçok can kaybının yaşandığını, şehirlerarası otobüs işletmeciliği yapan nakliyeciler vatandaşların maddi zarara uğradığını ve bu sebeple milli servetin heder olduğunu da vurgulamaktaydı. Ayrıca trafik kazalarında bu nedenle artış olduğunu, ilgililerin bu sorun üzerine eğilmelerini ve yol bakım onarım işlerine öncelik verilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunarak konuşmasını sonlandırmıştır (MMTD, B.111, C.20, 15.06.1976: 214-215).

3.1.2.2. Elektrik, Su ve Haberleşme

Ağrı ilinde yapılan elektrik işleri, su ve haberleşmeye dair dönemin yerel kaynakları ve Meclis tutanaklarından alınan bilgilere göre; Ağrı'da 1960'lı yıllarda elektrik işleri belediye bünyesinde gerçekleştiriliyordu. Elektrik enerjisi ihtiyacı hidroelektrik ve dizel motorlarla sağlanırken, üretiminin yetersizliğinden kaynaklı olarak ilde elektrik enerjisi harcamalarında tasarruf amaçlı gece 00:00 saatleri ile sabah 07:00 saatleri arasında düşük voltajlı elektrik, gündüz saatlerinde ise normal voltajlı elektrik verilmekteydi. Ayrıca yetersiz kalan elektrik enerjisi sebebi ile Ağrı il merkezi ve ilçelerine elektrik günün sadece 6 saatlik kısmında veriliyor, köylerde ise elektrik bulunmuyordu. Halk aydınlanma ihtiyacını özellikle köylerde gaz lambası ve lüksle sağlamaktaydı (Ağrı İl Yıllığı 1973:105-107).

Tablo 3.10. 1965 Yılı Ağrı İli Elektrik Üretimi ve Tüketimi

İl	Üretim	Otoprodüktör Üretim	Enterkonekte Sistem ve Bölge Santralleri	Toplam Üretim	Toplam İl Tüketimi
AĞRI	1.949.085	Yok	Yok	1.949.085	1.247.734

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s. 40.

İlde yayın yapan yerel bir gazetenin yaptığı habere göre; Tutak ilçesinde 1965 yılında elektrik için lazım olan direklerin dikildiği, kabloların çekildiği ve motor binasının yapıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca haberde motorun montesi için gerekli çalışma dışında birçok işin halledildiği sadece İller Bankası tarafından elektrik motorunun gönderilmesinin

beklendiği belirtilmiş ve motor ulaştığı anda ilçeye elektrik verileceği belirtilmiştir (Hakimiyet Gazetesi, 1965:1). Aynı yıl içinde Patnos ilçesinde elektrik işleri için çalışmalar yapıldığı fakat müteahhitlerin işleri geciktirdiği de yine gazete haberlerinden anlaşılmaktadır (Hakimiyet Gazetesi, 1965:1).

Tablo 3.11. Ağrı İlinin Elektrik Santralleri 1970

İl	Santral Adı	Cinsi	Güç Kw.	Yeterlik
AĞRI	Y. Yoldüzü (Merkez)	Hidroelektrik Dizel	200	Yetersiz
	Babüroğlu Dizel	„	1.300	„
	Grupları (Merkez)			
	Doğubayazıt	Hidroelektrik Dizel	310	Yeterli
	Diyadin	„	100	„
	Taşlıçay	„	100	„
	Hamur	„	100	Yetersiz
	Eleşkirt	„	200	„
	Tutak	„	110	Yeterli
	Patnos	„	240	Yetersiz

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s. 39.

Bu dönemde, bölgedeki elektrik işlerinin adil bir şekilde gerçekleştirilmediği, bölgeler arasında eşitsizliklerin olduğu görülmektedir. Millet Meclisinde, Mikail İLÇİN’(Hakkari) in, “Hakkari ilinin elektriksiz köylerine ilişkin sorusu” üzerine Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Selahattin KILIÇ’ın vermiş olduğu yazılı cevapta; 1975 yılında Ağrı, Hakkari, Tunceli, Bitlis ve Bingöl illerinin köylerinde elektrik olmadığı ve bu köylerde elektrik çalışmalarının 1976 programına alındığı belirtilmiştir (MMTD, B.93, C.13, 25.06.1975:217-218). Aynı konuya dair Cumhuriyet Senatosunda, Hamdi ÖZER (Malatya), “1976 yılı Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Bütçesinin” görüşüldüğü sırada hükümetin yıllardır süregelen bölgeler arasındaki denge politikalarını eleştirerek, Batı bölgelerinde yoğun bir şekilde elektrik çalışmaları yapılırken Doğu bölgelerinin karanlıkta bırakıldığını ayrıca Ağrı, Hakkari, Tunceli ve Bitlis’in hiç bir köyünde elektrik olmadığını dile getirmekteydi. Konunun önemine binaen; İsmail İLHAN (Muş), Devlet Planlama Teşkilatı’nın yapmış olduğu araştırmalara dikkat çekerek, diğer vilayetlere göre daha çok geri kalmış illerin Ağrı, Bingöl, Hakkari, Tunceli ve Muş olduğunu, yatırımların da buna

göre şekillenip verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna karşılık Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Selahattin KILIÇ ise Doğu illeri ve ilçelerinde enterkonnekte sistem çalışmalarının başlatıldığını ve bu çalışmalar neticesinde Ağrı, Erzincan ve Siirt illerine elektriğin verilmeye başlandığını açıklamıştır (CSTD, B.37, C.26, 09.02.1976:450-465). Yine 09.02.1979 tarihinde İsmail İLHAN (Muş), “*Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Bütçesi*” hususunda görüşlerini dile getirirken, Türkiye’de 35.700 köyün ancak 12.700’ünde elektrik olduğunu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun bir çok köyünde, özellikle Ağrı, Muş, Bingöl, Hakkari ve Tunceli illerinin hiç bir köyünde elektrik olmadığı bilgisini verirken aslında Senatonun daha önceki yıllara ait 09.02.1976 tarihli 37. Birleşiminde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Selahattin KILIÇ’ın bölgenin elektrik işlerine dair belirttiği çalışmaların gerçekleşmediğini kanıtlıyordu. İlhan konuşmasının devamında, doğu ve batı arasındaki büyük farkın giderilmesi için Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) yetkililerinin çalışmalarını Doğu’ya yönlendirmeleri gerektiğini savunuyordu (CSTD, B.39, C.42, 09.02.1979:248-249).

İlin birçok köyünde elektrik olmadığı gibi bu dönemde, Ağrı il merkezi ve ilçelerinde içme-kullanma suyunun durumu da yeterli değildi. İlde 549 köy olduğu halde 206 köyde içme suyu vardı. 106 köyün içme suyu yetersiz 237 köyde ise hiç su yoktu (Ağrı İl Yıllığı, 1969:203). Mahalli kaynaklardan verilen bilgilere göre 1965 yılında Doğubayazıt ilçesi kaymakamı Rafet ÜÇELLİ tarafından Dağdelen, Tanıktepe, Günyolu, Bereket ve Atabakan köylerinde su sorunlarını çözmek için çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir (Hakimiyet gazetesi, 1965:1). 1968 yılında Ağrı valisinin hazırladığı raporda da; Ağrı ilinin 206 köyünde içme suyu olduğu, 106 köyünde içme suyunun yetersiz olduğu ve 237 köyünde ise içme suyu olmadığı bilgisi verilmekteydi (BCA, Fon No. 30 1 0 0, Kutu No. 115, Dosya No. 730, Sıra No. 1).

Aslında her ilçede şebeke sularına ek olarak birer proje olduğu halde bu projeler tam anlamıyla uygulamaya geçmemiştir. Köylerin % 64’ünde çeşme bulunurken % 36’sında çeşme yoktu. Suyu yetersiz olan köyler dere ve göl sularından yararlanırken, ilde 557 köyden 360 tanesinde içme suyu olduğu, 197 köyde ise içme suyunun olmadığı biliniyordu (Ağrı İl Yıllığı 1973:108, 160).

Ağrı merkez, Eleşkirt, Tutak, Doğubayazıt ovalarında yeraltı suyu; içme amacı dışında sanayide ve sulamada kullanılmaktaydı. Ağrı-Eleşkirt ovasında 1961-1974 yılları arasında 21 adet içme ve 40 adet araştırma amaçlı olmak üzere, toplam 61 adet su sondaj kuyusu açılmıştır. Sondaj kuyularının derinlikleri 10m-324m arasında olup, statik

seviyeleri 10 ile 34,3 arasında değişiyordu. Ovada özellikle Eleşkirt yönünde Çürük, Bağrıpek, Danatepe, Güvence, Keçgüden, Mollaosman, Yolugüzel, Köle köyleri ile Yurtpınar köyündeki su sondaj kuyuları artezyendi. Bu kuyuların debileri 0,5-45 lt/sn arasındaydı (Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, 2012:43).

İlde sanayi alanında kullanılabilecek mevcut su debileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3.12. Ağrı İlinin Su Durumu

İLÇE ADI	İlçe Merkezinde Akarsu Debisi	İlçe Merkezinde Yeraltı Suyu Debisi
MERKEZ	10,5 m ³ / sn	22 lt/ sn
DİYADIN	4,0 m ³ / sn	4 lt/ sn
DOĞUBAYAZIT	0,6 m ³ / sn	2 lt/ sn
ELEŞKİRT	1,0 m ³ / sn	5 lt/ sn
HAMUR	10,5 m ³ / sn	6lt/ sn
PATNOS	0,5 m ³ / sn	12 lt/ sn
TAŞLIÇAY	4,0 m ³ / sn	3lt/ sn
TUTAK	10,5 m ³ / sn	10 lt/ sn
TOPLAM	41,6 m ³ / sn	64 lt/ sn

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s. 40.

Ağrı ilindeki haberleşme ilk kez PTT tarafından kurulan 600 kapasiteli bir telefon santrali ile başlamış, Diyadin ilçesinde 50, Doğubayazıt ilçesinde 240, Eleşkirt ilçesinde 100, Hamur ilçesinde 20, Patnos ilçesinde 200, Taşlıçay ilçesinde 30, Tutak ilçesinde 50, Yoncalı köyünde 10 ve Gürbulak'ta 10 kapasiteli telefon santralleri ile iletişim sağlanmaya çalışılmıştır. Hamur ve Tutak ilçelerinde demir devre ile iletişim kurulurken; Taşlıçay, Patnos, Doğubayazıt, Eleşkirt ilçeleri ve Erzurum'da bakır devre ile iletişim irtibatı sağlanıyordu. Ağrı ilinde PTT 1967 yılında Erzurum'a bağlanmış ancak Ankara ile direkt telgraflaşma yapılabiliyordu. 1968 yılında ise şehir içine 900'lük yer altı telefon şebekesi döşenmiş, posta ulaşımı her gün Erzurum-Gürbulak hattında PTT'ye ait kamyonlarla gerçekleştiriliyordu. PTT teşkilatının ilçe merkezleri dışında Tahir, Cumaçay, Suluçam, Dedeli, Doğansu, Sarısu bucaklarında ve Küpkıran, Baloluk, Yoncalı, Karabulak, Güvence

köylerinde şubeleri bulunmakta ve bu yerleşim yerleri arasında telefon ile irtibat sağlanmaktaydı (Ağrı İl Yıllığı 1973:151-152).

Ağrı’da kullanılan manyetolu telefon kapasitesi ve abone sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo3.13. 1973 Yılında Ağrı İlindeki Telefon Santralleri ve Abone Sayısı

Santralin Bulunduğu Yer	Kapasitesi	Abone Sayısı
AĞRI	600	600
Dişadin	50	50
Doğubayazıt	240	239
Eleşkirt	100	69
Hamur	20	14
Patnos	200	139
Taşlıçay	30	29
Tutak	50	50
Yoncalı	10	2
Gürbulak	10	4

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 152.

PTT dışında, Ağrı’da yerel haber kaynağı olarak Mesuliyet ve Hakimiyet gazeteleri, Yeni Matbaa ve Doğu Matbaası tarafından günlük olarak çıkarılmaktaydı. Ağrı ilinin en eski gazetesi olan Mesuliyet gazetesi, 1963 yılında Fazlullah DONDURMACI tarafından kurulmuş, gazetenin kuruluş amacı ise “Ağrı’ya Hizmet” olarak belirtilmiştir (Temiztürk, Çalhan, 2009:552). 1964 yılında, Süreyya ÖNAY tarafından Hakimiyet gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Doğubayazıt ilçesinde ise Fazıl ŞIKTAŞ tarafından 1967 yılında Narinkale gazetesi kurulmuştur (Ağrı İl Yıllığı, 1969:121).

Bu dönemde, Ağrı ilinde radyo verici istasyonu, TRT radyo ve TV yayın kanalı da bulunmaktaydı. Cumhuriyet Senatosunda Sırrı ATALAY’(Kars) ın, “radyo sayısına dair” sorusuna Turizm ve Tanıtma Bakanı Nihat KÜRŞAT’ın cevaben vermiş olduğu listelerde, Ağrı’da 1960 ile 1966 yılları arasındaki radyo sayısı (CSTD, B.21, C.44, 23.01.1968: 812-818) aşağıdaki tabloda gösterildiği şekilde verilmiştir:

Tablo 3.14.Ağrı İlinin 1960 ile 1966 Yılları Arasındaki Radyo Sayısı

YIL	AĞRI	İLÇELER	BUCAKLAR	KÖYLER	TOPLAM	BİN NÜFUSA DÜŞEN RADYO
1960	880	870	75	390	2215	10
1961	985	866	65	379	2295	10
1962	1112	1014	84	416	2626	11
1963					3166	
1964					3766	
1965					4460	
1966					5155	

Kaynak: Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.

İlde, radyo sayısının yıldan yıla artış göstermesine karşın televizyon kullanımının biraz daha lüks olduğu, 01.02.1973 tarihinde Millet Meclisinde, Osman SOĞUKPINAR’(Ankara) ın, “televizyon alıcılarının miktarıyla bu alıcıların vergi dışı bırakılmalarının düşünülüp düşünülmediğine dair soru önergesi” üzerine Başbakan Ferid MELEN’in verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Melen tarafından Türkiye geneline ait verilen listede; yurt içinde 1972 yılı Haziran ayı itibariyle ruhsatlı 132.804 adet televizyon alıcı cihazının olduğu ve illere göre televizyon alıcı dağılımını gösteren çizelgede, 1971-1972 yıllarında Ağrı ilinde 8 adet televizyon alıcısı olduğu belirtilmiştir (MMTD, B.48, C.32, 01.02.1973:704-706).

BÖLÜM IV

4.1. AĞRI İLİ SOSYAL YAPISI

4.1.1. KÜLTÜR

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi geleneksel bir yapıya sahip olduğu için toprakların dağılımı daha çok kişi, aile, sülale ve aşiretler şeklinde olmuştur. Yerleşim bakımından aşiret bağlantısı ile yakınlıklar söz konusu olduğundan aynı köy ve mezralarda ikamet eden kişiler çoğunlukla ya aynı aile ya da aynı sülale yani aşirete mensuptular. Bölgede toprak ağalığı olduğu için zengin kişilerin yanında toprağı olmayan halk, ırgat, işçi veya kiracı olarak çalışıyordu. Bu durum bölgede yaşayan halkın büyük sorunlar yaşamasına sebep olmaktaydı.

Cumhuriyet döneminde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan bu sorunlar ülke gündeminde önemli bir yer almış, bu konuların çözümü için hükümet tarafından çalışmalar yapılmıştır. 1934 yılında İskan Kanunu ve 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da bu sorunların çözümüne yönelik çalışmalar sonucunda gerçekleşmiştir. İskan Kanunu ile bölgedeki feodal yapıyı kırma, büyük arazi sahiplerini ortadan kaldırma amacı güdülürken bu doğrultuda ağaların bölgedeki otoritelerini de yıkmak hedeflenmiştir. Ancak bu kanun tam anlamıyla bir uygulama alanı bulamamış ve kağıt üzerinde kalmıştır (Çamurcuoğlu, 2009:171). Türkiye, toprak reformuna 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile devam etmiştir. Bu kanunla birlikte yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesi için devlet arazisi ve toprağı 5 bin dönümü geçen kişilerin arazilerini kamulaştırıyordu. Böylece toprağı olmayan ve toprağı kendisine yetmeyen çiftçileri topraklandırma ve topraklar üzerinde işletmeler kurulması gibi hükümler getirilmiştir (www.resmigazete.gov.tr/ Kanun Numarası:4753, Kabul Tarihi:11.06.1945, Yayımlandığı Tarih:15.06.1945, Sayı:6032, Erişim:10.05.2016). Fakat yine de bu konuda bir düzen oturtulamamıştır. Gerek Mecliste gerekse Senatoda gündeme getirilen feodal yapı ve toprak meselesi üzerine yapılan çalışmalar kapsamında 27 Mayıs döneminde çıkarılan 105 Sayılı Yasa ile 56 ağanın sürgüne gönderilmesi de önemli bir yere sahiptir. 105 Sayılı Kanun yani “2510 sayılı İskan Kanununa ek kanun tasarısının” gerekliliği ve bu kanuna duyulan ihtiyaç hakkında, 17.10.1960 tarihli Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısında, Komite Üyesi Vehbi ERSÜ, Doğu Anadolu'ya yaptığı gezi sırasında gördüğü bazı hususları şu şekilde belirtmiştir:

“...Halk içinde ağa, şeyh ve mütegalibeler hususunda çok büyük bir endişe mevcuttur. Bunların avdetinin kendileri için büyük tehlikeler yarattığı sualleriyle belirtildi. Bu adamlar, birçok araziye gayrikanuni olarak ellerine geçirmiş olmasına rağmen, orada yaşayan insanları esir gibi çalıştırmakta, elde edilen mahsulü de kendilerine alıp, geriye bıraktıkları kısımlarla da burada çalışan insanlar çoluk çocuğunu besleyememektedir. Bunları bu adamların elinden almak, o mıntika halkını bunların tasallutundan kurtarmak elde edilen araziye de asıl çalışan unsura bırakmak lazımdır...” (Milli Birlik Komitesi [MBK] Genel Kurul Toplantısı, B.24, C.2, 17.10.1960:3-4).

Ersü'den sonra onun konuşmasına katılan Milli Birlik Komitesi Üyesi Sami KÜÇÜK, bölgeye yaptığı gezi sırasındaki izlenimlerini ve bu kanunun tüm maddelerinin kabul edilmesi gerektiğini şu cümleleri ile açıklamıştır:

“...Bugün emniyet mülahazasıyla oralardan uzaklaştırılmış olan bu gibilerin bir daha geri dönmeyecekleri, başka yerlere yerleştirileceğini söylediğimiz zaman şiddetle alkışlandık. Halk bu hareketi tasvip etmektedir. Bunların bir daha geri gelmemesi temin edilmelidir. Bu itibarla tahmin ederim ki şimdiye kadar kabul ettiğimiz kanunların en faydalısı olacaktır...” (MBK Genel Kurul Toplantısı, B.24, C.2, 17.10.1960: 3-4).

Yine aynı kanunla ilgili 20.10.1960 tarihinde Milliyet gazetesi, “Mecburi İskan Kanunu Çıktı” başlığıyla verdiği yazısında; “halk üzerinde tesis ettikleri nüfuzu kötüye kullananlar ve halkın huzurunu bozanlar başka yere nakledilecek” alt başlığıyla; Milli Birlik Komitesi’ nin mecburi iskan kanununu kabul ettiğini, halkın dini ve gelenekçi yapısını kullanarak, halk üzerinde nüfuz kurup halkın huzurunu bozan, kişi hak ve hürriyetine saygı duymayan ve milli menfaatlere zarar verici faaliyette bulunanların, yaşayış şekillerine uygun bölgelere sevk edileceği belirtilmiştir. Bu kişilerin, asker veya memur olamayacağı ve yaşayacakları bölgeyi terk etmemeleri şartıyla seyahat edebilecekleri, aksi halde cezalandırılacakları kanuna bağlanmıştır¹ (Milliyet Gazetesi, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> Erişim:26.06.2015).

¹ 105 Sayılı Kanunun maddeleri:

Madde 1- Dini his veya gelenekleri veya yabancı ideolojileri alet etmek veya cebir ve şiddet kullanmak suretiyle ikametgahının veya maliki veyahut zilyedi olduğu gayrimenkulünün bulunduğu mıntıkada yaşayan halkın tamamı veya bir kısmı üzerinde tesis eylediği nüfuza dayanarak, A) O mıntika sekenesini maddeten veya manen tehdit ettiği veya huzurunu bozacak sair hareketlerde bulunduğu veya istismar eylediği, yahut; B) Fertlerin hukukuna tecavüz ettiği veya tahakküm ve tagallüp ile, haklarını kullanmalarında iradelerine müessir olduğu yahut; C) Milli menfaatlere zarar verecek herhangi bir faaliyette bulunduğu; Mahallin en büyük idare amirinin sorumluluğu altında emniyet makamları tarafından yapılan tahkikat neticesi sabit olanlar ile bunların dördüncü dereceye kadar (Bu derece dahil) kan ve sıhri hısımlarından lüzum görülenler İçişleri Bakanlığı’ nın teklifi ve Bakanlar Kurulu kararı ile, o mıntıkaya bir daha gelmemek üzere, yurt içinde başka yerlere bu ek kanun hükümlerine göre nakil ve iskan edilebilirler. Bu kanun tatbikatında vazife ve salahiyetini şahsi garaz veya menfaat karşılığında kötüye kullanan idare ve emniyet amir ve memurları bir seneden az olmamak üzere ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

Madde 2- Nakil ve iskanlarına karar verilen kimselerin, İçişleri ve İmar ve İskan Bakanlıklarınca müştereken tespit edilen mahallere nakilleri İçişleri Bakanlığı tarafından, iskanları ise, kendi iklim ve yaşayış şartlarına ve mesleki iştiğal sahalarına uygun olan köy, kasaba ve şehirlere Sağlık ve Sosyal Yardım, İmar ve İskan

105 Sayılı Kanun ile yerleri değiştirilen kişilerden tespit edildiği kadarıyla dokuz kişinin memleketi Ağrı'dır. Ağrı ili dahil aileleriyle beraber sürgün edilen kişilerin isimleri aşağıda verilmiştir:

1. Abdullah ÖZTÜRK (Sipkan Aşireti) (AğRI)
2. Ferzende ÖZTÜRK (Sipkan Aşireti) (AğRI)
3. Osman ÖZTÜRK (Sipkan Aşireti) (AğRI)
4. Koroğlu ÖZTÜRK (Sipkan Aşireti) (AğRI)
5. Feyzullah KESKİN (Sipkan Aşireti) (AğRI)
6. Cemil KÜFREVI (AğRI)
7. Zeki TOKER (KÜFREVİOğLU)- (AğRI)
8. Zeynel Abidin İNAN (AğRI)
9. şamil PEKER (AğRI)
10. şeyh Ali Rıza FIRAT
11. şeyh Selahaddin FIRAT

Bakanlıklarınca yapılır ve servetleriyle, içtimai mevkileri nazarı itibara alınarak bedeli bilahare tasfiye edilecek gayrimenkulleri değerinden ödenmek veya borçlandırılmak suretiyle kendilerine münasip ev ve mesleki iştigallerine göre lüzumu kadar arazi veya sermaye verilir.

Madde 3- Nakil ve iskanlarına karar verilenler menkul mallarından, kullanacakları ev eşyası ile mesleklerine ait avadanlığı götürebilirler. Bunların haricinde kalan menkul malları hakkında ve tapulu veya senetsiz tasarruf olunan gayrimenkulleri İskan Kanunu ile Çiftçi Topraklandırma Kanunu esasları dairesinde Maliye, Tarım, İçişleri ve İmar ve İskan Bakanlıklarınca müştereken hazırlanacak tüzük hükümlerine göre, devlet tarafından tasfiye edilir ve bedellerinden borçları mahsup olunduktan sonra artanı kendilerine verilir. Naklolunan eşhas ve ailelerin ukut ve muamelattan mütevellit şahsi alacaklarının, talepleri vukuunda, ne şekilde tasfiye edileceği hususu da bu tüzükte belirtilir.

Madde 4- Bu kanun hükümlerine göre nakil ve iskan edilenler o mıntıkada ikametgah tesisine mecbur olup iskan mahallerini terk mahiyetinde olmamak üzere seyahatte tamamıyla serbesttirler. Ancak terke mecbur kılındıkları mıntikalara avdet veya oralarda seyahat edemezler, askerlik ve memuriyet gibi hususlarla da görevlendirilemezler. Bu mıntikaların hududu İçişleri Bakanlığı tarafından tayin olunur. Bakanlar Kurulu tarafından karar alınmaksızın iskan mıntikasını da değiştiremezler. Bu mecburiyetlere riayet etmeyenler bir seneden beş seneye kadar ağır hapisle, tekerrürü halinde iki mislinden aşağı olmamak üzere cezalandırılırlar.

Madde 5- Bu kanuna istinaden yapılacak nakil ve iskanın ve bu esnadaki ikamet ve iaşenin gerektirdiği masraflar Toprak ve İskan İşleri Umum Müdürlüğü bütçesinin 425 inci faslından ödenir. Tahsisatın kifayetsizliği halinde aynı bütçenin başka tertiplerinden veya diğer bütçelerden yeteri kadar tahsisat aktarmaya Maliye Bakanı mezdur.

Madde 6- Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 7- Bu kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür. (20.10.1960) (www.resmigazete.gov.tr/ Kanun Numarası: 105, Kabul Tarihi: 19.10.1960, Yayınılandığı Tarih: 25.10.1960, Sayı: 10638, Erişim: 20.10.2015).

12. Şeyh Gıyasettin FIRAT
13. Şeyh Ahmet FIRAT
14. Şeyh Mehmet Emin FIRAT
15. Şeyh Mehmet Fuat FIRAT
16. Şeyh Faruk FIRAT
17. Şeyh Halit FIRAT
18. Şeyh Ömer FIRAT
19. Şeyh Kutbettin SEPTİOĞLU
20. Şeyh Gıyasettin GÜL
21. Kinyas KARTAL (Bruki Aşireti)
22. Abdalbaki KARTAL (Bruki Aşireti)
23. Hamit KARTAL (Bruki Aşireti)
24. Bala KARTAL (Bruki Aşireti)
25. Bahattin ERDEM
26. Faik BUCAK
27. İsmail Hakkı BUCAK
28. Hacı Ali BUCAK
29. Mehmet Celal BUCAK
30. Mithat BUCAK
31. Hasan Abik BUCAK
32. Ali Abik BUCAK
33. Bekir BUCAK
34. Abdurrezzak ENSARIOĞLU
35. Sait ENSARIOĞLU
36. Zeynel TURANLI
37. Zeki BAYAR

38. Kazım YILDIRIM
39. Mehmet KAYALAR
40. Süleyman YILDIRIM
41. Hüseyin İLERİ
42. Sait RAMANLI
43. Reşit ÇAÇAN (Berazi Aşireti)
44. Şeyh Mehmet Emin KARADENİZ
45. Mustafa IŞIK (Diyarbakırlı Mustafa Ağa)
46. İbrahim ABİKOĞLU
47. Hacı Topo AKTOPRAK
48. Mehmet DAL
49. Abdulkadir EKİNCİ
50. Abdülkadir KARAKUŞ
51. Mecit YALÇIN
52. Derviş YAKUT
53. Cafer YAĞIZER (Ertoşi Aşireti)
54. Ebubekir ERTAŞ (Ertoşi Aşireti)
55. Mahmut ERTUŞ (Ertoşi Aşireti) (tr.wikipedia.org/ Erişim: 13.05.2016).

Yön Dergisi'nin 21 Aralık 1961 yılında yayınlanan birinci sayısında; ağaların çok partili siyasi hayata etkilerinin önemine vurgu yapılarak, 55'lerin geri dönüş hikayesi sürgündeki bir ağanın anlatımıyla aktarılıyordu. Ağa, sürgünün kaldırılması için verdikleri mücadeleyi şu şekilde anlatıyordu: Ağa, 105 Sayılı Kanuna göre mecburi iskana tabi tutulan ağaların istedikleri yerlere gidebilmelerinin ön görüldüğü maddeden yola çıkarak, özellikle Birinci Milli Birlik Komitesinin 13 Kasım tarihinden itibaren feshedildiği günlerde Ankara'ya gittiklerini açıklamıştır. Ağa, bu kanunun çıkmasında payı olduğunu düşündükleri 14'lerin yurtdışına sürgün edilmesinin kendileri açısından bir fırsat olduğunun da altını çiziyordu. Ağa'nın anlatımına göre, ilk temaslar mecburi iskana karşı olan milletvekilleriyle olmuştur. Daha sonra onların yönlendirmesiyle Devlet Başkanı Sıtkı

ULAY ile görüşülmüştür. Ulay ile birlikte Fahri ÖZDİLEK'e gidilmiştir. Aktarılanlara göre gerçekleştirilen iki temasta kendilerinin haksızlığa uğradığı kabul edilmiş ve bunun telafi edileceği sözü verilmiştir. Ağa, “biz hakkımızdaki bu kanunun ve kararnamenin Doğulu milletvekillerinden ve senatörlerinden değil de Batı bölgesi milletvekillerinden gelmesini istiyorduk. Bunun için daha Meclisin ilk günlerinde CKMP'den birinin ağaları savunması hoşumuza gitmemiştir. Bizim dönüşümüz partiler üstü bir olaydı.” Ağa, bu sözlerini o milletvekillerine açıkça söylediğini belirtirken bu sebeple İsmet İNÖNÜ ile bağlantıya geçtiklerini ve İnönü'nün 55'lere dair her türlü muamelenin kaldırılmasının emrini verdiğini ifade etmiştir. Kanunun kaldırılmasına dair metnin de Kemal Sahir KURUTLUOĞLU ve Turhan FEYZİOĞLU tarafından yazıldığını Giyasettin KARACA'nın sadece imzaladığı da bahsi geçen iddialar arasındadır. Ağa konuşmasında, bu kanunun kaldırılması fikrinin partiler üstü bir olay haline geldiğini sevinçle belirtmektedir (Yön Dergisi, Sayı:1, 20.12.1961:4-5).

Yine Yön dergisinde “55 değil 56” başlığı altında verilen röportajda sürgün edilen ağalardan biri olan Avukat Faik BUCAK ise olayı şu şekilde aktarıyordu: Bucak, “55'lerin sürülme amacının feodal yapıyı ortadan kaldırmak, ağalık, şeylik gibi müesseseleri yıkmak, 20. yüzyılda devlete karşı gelmenin bir fayda sağlamayacağını anlatmak ve vatandaşların dini duygularının istismar edilmesine ve insanlık onuruna aykırı davranışlara engel olmak, işte mecburi iskan kanunu çıkarılırken bahsi geçen konular bu şekildeydi. Bu konuda gerek Türk aydın ve yazarları gerekse Türk basını ağız birliği yapmışçasına aynı şeyleri tekrar ediyordu. Oysaki gerçeği öğrenmek adına 55'ler veya ağalar denilen insanlarla konuştuğunuzda dinleyecekleriniz şunlardır; şecerelerimizi araştırın, asıllarımıza gidin bakın bakalım ne göreceksiniz? Biz 55'lerden bir tekimizin ana dili Türkçe değildir, bir tekimiz bile soyca Türk asıllı değiliz. Biz Kürdüz, bu bizim elimizde olmayan bir şey. Tanrı bizi böyle yaratmış ama biz aynı zamanda Türkiyeliyiz bu topraklar üzerinde doğmuşuz, ırken Kürdüz ama Kürt milliyetçiliği peşinde değiliz, devlete sadık kalmaya kararlıyız. Hal böyleyken bir Doğu Anadolu Ağrı'sı, Erzurum'u, Van'ı, Adıyaman'ı, Urfa'sı, Bitlis'i, Diyarbakır'ı, Mardin'i, Hakkari'si, Kars ve Siirt'i koskocaman bir vatan parçası bütün Anadolu'nun en az dörtte biri, bu kadar geniş bir bölgeden ağalar ve şeyhler toplanıyor. Tam 55 tane ağa ve şeyh toplanıyor. Bizler toprak ağası, bizler mütegalibe, bizler din ticareti yapıyormuşuz, bizler halkı eziyormuşuz, bizler siyasi nüfuz sahibi ve belki de kökü dışarıdan cereyanların melun propagandacılarıymışız öyle kabul edelim. Peki, ama nasıl oluyor da koskoca bir Anadolu'nun dörtte biri genişliğinde bir toprak

parçasından toplanan 55'imizin içinde bir tek Kürt'ten başka insan çıkmıyor. Doğulu ağalar olarak hepimiz de yıllar boyu iç politikada yer almışızdır, içimizde politikadan uzak durmuş bir tek kişi bile yoktur. Aramızda eski milletvekilleri, eski il ve ilçe başkanları, belediye başkanları vardır, fakat sürülenlerin 55'i Demokrat Partiye kayıtlıdır, sadece birimiz Faik BUCAK Cumhuriyetçi Köylü Partiye kayıtlıdır. İşte 55'ler hikayesi birkaç gerçek anlamı ile ağa olan 54'ü Demokrat partiye mensup, 55 Kürt asıllı vatandaş etrafında dönmektedir. Bütün ağalar değil birkaç ağa sürülmüştür. Sürgün tek başına ağalık sorununu çözemezdi fakat 55'ler meselesinde öyle görülüyor ki ağalık müessesesinin kaldırılma düşüncesi pek az rol oynamıştır, ağa meselesi Ortaçağ çıplaklığı ile halen ortada durmaktadır. Ağaların korunması “Kayseri affı” gibi artık partiler üstü bir davadır. Ağanın yerine kooperatifi, teşkilatlanmış çiftçiye koyan köklü bir toprak reformuna gidilmesi fikri ise çoktan unutulmuştur” bu sözleriyle bir nevi olayın perde arkasını bütün gerçekliğiyle ortaya koymaktadır (Yön Dergisi, Sayı:4: 10.01.1962:12-13).

Bütün bu gelişmelerden sonra 1962 yılında, Doğu bölgesi milletvekillerinin girişimleri neticesinde bu kanunun kaldırılması sağlanmıştır. Mardin Milletvekili Esat Kemal AYBAR ve 51 arkadaşı ile Mardin Milletvekili Talat OĞUZ ve 26 arkadaşı bu kanunun yürürlükten kaldırılmasına dair kanun teklifleri vermişlerdir. Özellikle Erzurum Milletvekili Gıyasettin KARACA 2510 sayılı Kanuna ek 105 sayılı Mecburi İskan Kanununun kaldırılması hakkında çalışmalar yaparak, bu kanunun yerinde olmayan yanlış bir uygulama olduğunu ve Anayasaya aykırılığı gerekçesiyle; Millet Meclisine sunduğu yeni bir kanun teklifi ile 105 Sayılı Kanunun kaldırılmasını istemiştir. Karaca, 105 Sayılı Kanunun Anayasanın birçok maddesine² aykırı olduğunu tek tek açıkladıktan sonra bu

² Gıyasettin KARACA, 105 Sayılı Kanunun kaldırılmasını zaruri kılan sebepleri şu şekilde açıklamıştır:

1. Bu kanun Anayasanın 18. maddesinde yazılı seyahat ve yerleşme hürriyetine aykırıdır.
2. Bu kanun Anayasanın 33. maddesinde yazılı, cezaların kanuni ve şahsiliği prensibine aykırıdır.
3. Bu kanun Anayasanın 36. maddesinde ifadesini bulan mülkiyet hakkına aykırıdır.
4. Bu kanun Anayasanın 38. maddesinde yazılı kamulaştırmaya aykırıdır.
5. Bu kanun, suçsuz ceza olamaz kaidesinin sarahat ve bedahatı hilafına suç olmaksızın ebedi sürgün cezası verilmesi suretiyle Türk Ceza Kanununun 44. maddesine aykırıdır.
6. Bu kanun asli bir ceza olmaksızın fer'i ceza mahiyetinde olan ebedi sürgün cezasının tatbik edilmiş bulunması sebebiyle Türk Ceza Kanununun ruhuna ve lafzına da aykırıdır.
7. Bu kanun Türk Ceza Kanununun kabul ettiği cezaların şahsiliği prensibine aykırıdır.
8. Bu kanun üyesi bulunduğumuz Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 7, 8, 10, 11 ve 23. maddelerine aykırıdır.
9. Bu kanun, Avrupa Konseyinin İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerinin Korunması Sözleşmesine aykırıdır.

kanunun kaldırılması için gereken kararın verilmesini istemiş ayrıca Doğu ve Güneydoğu halkının da yaşam seviyesini arttırmanın yolunun eğitimle, barajlarla ve yeni yollarla olabileceğini vurgulamıştır (MMTD, B.114, C.6, 10.09.1962:394-396).

Milliyet gazetesi ise konuya dair verdiği haberde, “Millet Meclisinin Dün Yaptığı Toplantıda 56 Ağanın Dönmesi Kabul Edildi” başlığıyla, ağaların memleketlerine dönmeleri ve mallarının iade edilmesini sağlayan kanun teklifinin kabul edildiğini yazmıştır. Haberde, 56’lar olarak isimlendirilen bu kişilerin, memleketlerine dönmelerine karar verildiği, tasfiye komisyonlarınca el konulan ve kamulaştırılmış bulunan gayrimenkullerinin 5 bin dönümünün iade edilmesinin onaylandığı belirtilmiştir. Mecliste konu ile ilgili yapılan görüşmelerin de verildiği yazıda, ilk oturumda yeterli oy çoğunluğuna ulaşamadığı için yeniden oylama yapıldığı anlaşılmaktadır (Milliyet Gazetesi, 11.09.1962:7, Erişim:26.06.2015).

Parlamento da uzun tartışmalara sebep olan 105 Sayılı Kanunun kaldırılması için hazırlanan kanun teklifi ile bu kişilerin tekrar memleketlerine dönmeleri Mecliste kabul edildikten sonra³ konu Senato gündeminde lehte ve aleyhte fikirlere sahip senatörler

10. Bu kanun, Hukuk Devleti ülküsü ve Atatürk ilkeleriyle de bağdaşmadığı için Türk Hukuk Külliyyatına ve mevzuatlarına aykırıdır.

11. Bu kanun, İnsan haklarına ve hürriyetlerine aykırıdır.

12. Bu kanun hukuk müesseselerine ve prensiplerine güveni de sarsacak mahiyettedir.

13. Ve nihayet 105 sayılı Kanun aynı zamanda yasama yetkisini aşarak yürütme yetkisine de müdahale eden bir kanundur. Netice ve etkileri bakımından, devletin dayandığı (Adalet Mülkün Temelidir) esasını zedelemekle kalmamış, her şeyden önce Anayasanın kanun kavramını da ihlal etmiştir.

14. 105 sayılı Kanun bugünkü haliyle topyekun kamu vicdanına arız olan ve tabii hukuk anlayışına aykırı bulunan bir kanundur.... (MMTD, B.114, C.6, 10.09.1962:394-396).

³ 19 Ekim 1960 tarihli 105 Sayılı Kanunun kaldırılması hakkında kanun teklifinin Millet Meclisinde kabul edilen metni:

“Madde 1- 19 Ekim 1960 tarihli ve 105 Sayılı Kanun yürürlükten kaldırılmıştır.

Madde 2- 19 Ekim 1960 tarihli ve 105 Sayılı Kanun uyarınca tasfiye komisyonları tarafından el konulan menkul mallar ve aynı şekilde el konulan gayrimenkuller ile 4753 sayılı kanuna göre kamulaştırılmış bulunan gayrimenkullerden beş bin dönüme kadarı (Beş bin dönüm dahil) halihazır durumları ile sahiplerine iade olunur. 19 Ekim 1960 tarihli ve 105 sayılı kanunun uygulanmasında toprakları 4753 sayılı kanuna göre kamulaştırılanlar, bu kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren doksan gün içinde, kamulaştırma muamelelerine ve bedeline yürürlükteki kanun hükümlerine göre itiraz edebilirler.

Madde 3- Kanun ve tüzük hükümleri dairesinde tasfiye edilmiş bulunan menkul ve gayrimenkul mallar iade edilmez.

Madde 4- Haklarında 19 Ekim 1960 tarihli ve 105 Sayılı Kanunun uygulanmış olduğu kimselerden yetkili merciden yazı ile talepte bulunanlara, bu kanunun 2. maddesi hükümleri uygulanmaz; ancak, menkul malları ile 4753 sayılı kanun gereğince çiftçiye dağıtılması bahis konusu olmayan neviden gayrimenkullerinden kamu yararına tahsis edilmemiş bulunanlar hakkında 2. ve 3. maddeler hükümleri saklıdır. 1. fıkra uyarınca talepte bulunanlar, kendilerine devletçe iskan yardımı olarak verilen sermaye ile gayrimenkulleri ve yapılan sair yardımları uhdelelerinde muhafaza ederler. 1. fıkra uyarınca talepte bulunmadıklarından haklarında bu

tarafından değerlendirilmiştir. Sami KÜÇÜK, Veysi YARDIMCI, Cemal TARLAN, Neşet ÇETİNTAŞ, Fikret TURHANGİL, Niyazi AĞIRNASLI, Esat ÇAĞA, Ahmet YILDIZ, Burhanettin ULUÇ, Hüsnü DİKEÇLİGİL ve Sadık ARTUKMAÇ gibi senatörler tarafından Doğu bölgesinin sorunlarıyla birlikte yerleşik ağalık, şeyhlik gibi kurumlar eleştirilerek konu üzerinde konuşmalar yapılmıştır (Özgişi, 2012:334).

MBK üyesi Sami KÜÇÜK 19.10.1960 yılında haklı gerekçelerle çıkarttıklarına inandığı yasayı şu sözleriyle savunmuştur:

“...Anadolu ve bilhassa Doğu Anadolu halkının, malına, canına ve bir kelime ile her şeyine sahip olan ağanın, adeta bir esiri gibi yaşayan bölgenin bazı talihsiz insanları, devlet gücü ile ağaların sürülerek, zaman zaman rahat nefes aldıkları olmuştur. Bu rahat nefes almanın ne paha biçilmez bir değer taşıdığını, 1960 Eylül ayında Doğu Anadolu'ya yaptığımız bir gezide müşahade etmiştik. Ağaların ve şeyhlerin dönmemesini isteyen halkın haykırıları dalga dalga semaları kaplıyor ve dağlarda akisler yapıyordu...” (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962:498).

Küçük'ün konuşmasından sonra bu yasanın kaldırılmasından yana tavır alan Millet Partisi grubu adına konuşan Neşet ÇETİNTAŞ (Yozgat) bu kanunun kabul edilmesi gerektiğini şu sözleri ile açıklamıştır:

“...Partimiz bu kanunun kabulünü hak, adalet ve eşitlik duygularına bağlılığımızın bir delili saymakta, aynı zamanda bazı vatandaş ve bölgeler arasında eşitsizlikler yaratan bir durumun düzeltilmiş olacağı kanaatini taşımaktadır...” (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962:500).

Çetintaş, konuşmasının devamında bu yasanın, 27 Mayıs ruhuna ve 1961 Anayasasına uygun olmadığını bu sebeple parti olarak 105 Sayılı Kanunun kaldırılmasında bir zorunluluk gördüklerini dile getirmiştir. Çetintaş ayrıca yaşanan bu tür sorunların halledilebilmesi için yapılması gerekenleri:

kanunun 2. maddesi uygulanan şahıslar, kendilerine devletçe iskan yardımı olarak yapılan - yiyecek, giyecek ve yol masrafları hariç - masrafları ile verilen gayrimenkulleri derhal; verilen sermayeyi ise, hüküm almaya lüzum olmaksızın, bu kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren bir yıl içinde her ay eşit taksitlerle iade ederler.

Madde 5- Bu kanuna göre eski yerlerine dönmek isteyenlerin yol masrafları, İmar ve İskan Bakanlığınca (Toprak ve İskan İşleri Genel Müdürlüğü) ödenir.

Madde 6- Bu kanuna göre yapılan işlemlerden dolayı hiçbir harç, vergi ve resim alınmaz.

Madde 7- Bu kanuna göre hazineye geri verilecek olan gayrimenkullerin tapu kayıtları, İmar ve İskan Bakanlığınca bildirilmesi üzerine, vali ve kaymakamlarca düzeltilir.

Madde 8- Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 9- Bu kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür.” (www.resmigazete.gov.tr/ Kanun Numarası: 81, Kabul Tarihi: 18.10.1962, Yayımlandığı Tarih: 23.10.1962, Sayı: 11239, Erişim: 20.10.2015).

“...Doğuyu hiç kimseden ve idareden şikayetçi olmayan mesut bir kütle haline getirmek istiyorsak asık suratlı, dipçikli idare yerine; müşfik, güler yüzlü ehil idareyi oralara götürmeliyiz. Zengin 5-10 kişinin üzerinde değil; o muntıkanın iktisadi, sınai, kültürel ve sosyal gerçeklerin üzerine ciddiyetle eğilmeliyiz.” sözleriyle belirtmiştir (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962:501).

Çetintaş’ın konuşmasından sonra Adalet Partisi grubu adına konuşan Fikret TURHANGİL (Aydın), bu yasanın kaldırılması gerektiği konusunda bazı zorunluluklara temas edip, konuşmasının devamında bölge için acil yapılması gerekenler ve bölge halkının sorunlarına şu sözleriyle değinerek:

“Doğu illerinde çalışan idare amiri ve memurlarının seçilmesinde çok titiz hareket edilmesi, kanunların bütün vatandaşlara eşit olarak tatbik edilmesi, şahsi veya mahalli de olsa suiistimallerin kati olarak önüne geçilmesi gerekmektedir. Cumhuriyet devrinde Doğu illerinde topluca veya münferiden vukua gelen hadiseler büyüklü küçüklü oralarda vazife görenlerin çok kötü tutumlarından doğmuştur. Ağayı, şeyhi, mütegalibeyi başka faktörler de olmakla beraber kötü idare doğurmuştur. 105 sayılı Kanun da önceki yasalar gibi müspet bir sonuç vermemiş, 56 kişinin nakli bütün Doğu illeriyle birlikte memleketi müteessir etmiştir. Beklenen salah yanlış tatbikatla da aksi netice vermiştir. Zira hükümete düşen gerekli ödevler yerine getirilmeden umumi efkara yanlış olarak deklere edilen ağalar zararlı idi iseler sadece 56’sının nakilleri maslahatı temin edemeyecektir. Sebepler ortada durdukça Doğu illerinde mahalli yetkili yetkisiz organlara dayanarak asayişsizlik vatandaşın vatandaşı çiğnemesi gibi olaylar devam edecektir. Eskimiş bulunan bu tatbikattan bir an önce vazgeçilmesi gerekir. Bu kanun münasebetiyle asıl söylenmesi zorunlu olan durumlar var. Bugün Doğu illerinde, ilçelerinde kaymakam ve nahiye müdürü yoktur, öğretmen yoktur, emniyet amiri, jandarma kumandanı yoktur veya yok denecek kadar azdır. İlçe jandarma kumandanlıkları ekseriya onbaşlıların, nadiren astsubayların idaresindedir. Kazalar yerli tahrirat katiplerinin, nahiyeler ise keza yerli kifayetsiz kimselerin elindedir. Bunlara nasıl çare bulunur, devlet hizmeti halkın ayağına nasıl götürülür? Doğu illerine adaleti, şefkati ve devlet hizmetlerini eşit olarak götürüp tatbik edebildiğiniz nispette halkla devlet arasına girecek kimse kalmaz” aslında konunun bölge halkı açısından hassasiyetine dikkat çekmiştir (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962:503).

Konuyla ilgili konuşan Veysi YARDIMCI (Ağrı): “105 Sayılı Kanun hukuk müesseselerine duyulan inancı sarsıcı bir mahiyette olmuştur. Bu kanun, adalet mülkün temelidir prensibini çiğnemekle kalmamış anayasayı da zedelemiştir. Türk Ceza Kanununda sürgün cezası üç sene iken bu kanunla ebedi olmuştur. Bu şahıslar

mahkemelerde beraat etmelerine rağmen sürgün cezası devam ediyordu. Bu kanun şahsa ve bölgeye tatbik edilmiştir. Maksat toprak ağaları ise Doğudan daha fazla Batıda toprak ağaları vardır. Anayasa ve sosyal devlet hukukuna aykırı olarak sürgün, yobaz, keşiş, hırsız ve daha birçok küfür edebiyatı ile haysiyetleri kırılan bu yurttaşlar iki sene sefalet çektikten sonra şimdi adalet tecelli etmiştir. Millet Meclisi karar verdi. Büyük Meclisin de bu karara uyacağı ümidi içindeyiz. Mademki bu kanun kaldırılıyor toprak reformu tatbik edilinceye kadar tasarrufun tamamının da kalkması icap eder. Sosyal adalet budur. Bu kanuna tabi olanları birbirinden ayırmak hatadır. Millet Meclisinin 5 bin dönüm kararının yerine arazinin tamamının iadesi hususundaki temayülünüzü rica ederim.” bu sözleriyle bahsi geçen kanunun kaldırılması gerektiğini desteklemekle birlikte ellerinden arazileri alınan bu kişilerin arazilerinin belli bir kısmının değil tamamının iade edilmesi gerektiğini savunmuştur (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962:507-508).

CHP adına konuşan Mehmet HAZER (Kars) ise 105 Sayılı Kanunun kaldırılmasını, parti olarak buna destek verdiklerini belirtmiştir. Devletin bölge için daha sağlam ve halkın menfaat ve huzurunu temin için önemli adımlar atması gerektiğini ifade etmiştir (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962: 522).

19 Ekim 1960 tarihli 105 Sayılı Kanunun kaldırılması hakkındaki kanun teklifinin açık oylama sonucunda, oylamaya 118 üye katılmış, 101 kabul oyu, 17 ret oyu kullanılmış ve kanun 101 oyla kabul edilmiştir (CSTD, B.93, C.5, 18.10.1962:526). 27 Mayıs döneminde yapılan bu düzenlemenin yapıldığı dönem ve şartlar dikkate alındığında bu yasayı çıkaranların kendilerince haklı gerekçelerle savundukları görülmektedir. Fakat bu uygulamanın sadece belli iki bölgeye yönelik yapılması ülkenin geneline yayılmaması dikkat çekicidir. Bu yasanın kaldırılması yönünde Meclisin, Senatoya sunduğu önerenin de yasaya aykırı olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. MBK üyeleri dışında, Senatodaki genel görüş bu yasanın kaldırılması yönünde olmuştur. Bazı senatörlerin itirazlarına rağmen bu kanun kabul edilmiş ve 56 kişi memleketlerine geri dönecek fakat toprakları 5 bin dönümü geçenler, fazla topraklarını dağıtacaklardır şeklinde tamamlanmıştır (Özgişi, 2012:334).

4.1.2. EĞİTİM

Ağrı ilinde 1933 yılında sadece 17 ilkokul bulunurken, ildeki ilk çağdaş eğitim kurumu olarak Karaköse Ortaokulu 1933-1934 eğitim-öğretim yılında hizmete açılmıştır. İlde 1943 yılında ilkokul sayısı 92'ye ulaşmış ve bu okulların 7'si şehir ilkokulu, 85'i köy ilkokulu olarak faaliyet göstermiştir. Önceleri sadece ilçe merkezlerine yapılan okullar

1930 yılından itibaren büyük köylerde de yapılmış, 1950 yılından ve planlı dönemden sonra bütün köylere ilkokul yapılmaya başlanmıştır. 1927 yılında Ağrı ilinde ilkokulda okumakta olan öğrenci sayısı 700 olmakla birlikte bunların içinde kız öğrenci mevcudu çok azdı. 1937-1943 yılları arasında ilkokuldaki öğrencilerin sayısı 633'ten 1.818'e yükselmiştir. Bu dönemde köy ilkokullarında öğretmen ve öğretmen uygulaması doğrultusunda 1937 yılında köy öğretmenleri kanunu çıkarılmış böylece köylerde eğitim ve öğretim çalışmalarını yürütmek, tarımın modern yöntemlerle yapılmasını sağlamak için öğretmen çalıştırılması gibi uygulamalar başlamıştır. Askerliğini yapmış, okuma-yazma bilen ve tarımla uğraşan köylüler bir yıllık eğitim kursuna tabi tutulduktan sonra öğretmen olarak okullarda göreve başlıyor, öğretmenler ise Köy Enstitülerinden yetişiyordu. Ağrı ilinde 1937 yılında 43 olan öğretmen kadrosu, 1943 yılında 118'e çıkarılmış olup, bu kadro içinde 70 öğretmen bulunmaktaydı. 1939-1940 öğretim yılında köylerin çoğunda toplam 81 öğretmen tarafından ders verilecek nitelikte okullar açılmış, 848 erkek ve 76 kız öğrenci bu okullarda eğitim almıştır. Ağrı ilinde 1945 yılından sonra öğretmen kadrosu azalırken, öğretmen kadrosu artmaya başlamış ve 1960 yılında ilkokulların sayısı 165'e ulaşmıştır (Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, 1998:152-155).

Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim ile ilgili gerçekleştirilen faaliyetlerden bir tanesi de her il ve ilçede halkevlerinin açılmasıydı. Ağrı'nın merkezi ile ilçelerinde de açılan halkevlerinde okuma-yazma, biçki-dikiş ve dokumacılık kursları verilmekteydi. İlde matbaa bulunmuyordu. Bu dönemde İl Halkevi Kütüphanesi'nde 1200'den fazla kitap bulunuyordu. Ayrıca Doğubayazıt kütüphanesinde 350, Diyadin'de 300, Patnos'ta 150, Eleşkirt'te 300 kitap vardı. Merkezde Hasan Çal ve Mehmet Süel adında iki kitapçı çalışıyor ve okulların kırtasiye malzemeleri bu kitapçılardan temin ediliyordu (Kars, 2011:238-257).

1961 yılına gelindiğinde eğitim harcamalarına dair Temsilciler Meclisi Üyesi Arslan BORA'nın, "222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanununa göre köy okulları yapımı için her vilayete ayrılan tahsisat miktarı" sebebiyle verdiği soru önergesi üzerine dönemin Milli Eğitim Bakanı Ahmet TAHTAKILIÇ tarafından bahsi geçen konu ile ilgili yapılan çalışmalar neticesinde vilayetlere ayrılan bütçe açıklanmıştır. Bu bütçeden, Ağrı iline yapılacak bölge okulu için 1,5 milyon lira verildiği, köy ve kasaba okulları ile sosyal hizmetler ve eğitim harcamaları için de toplamda Ağrı iline 3,5 milyon lira ödenek çıkarıldığı anlaşılmaktadır (Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi [TMTD], B.80, C.6, 19.06.1961:87).

Elde edilen veriler, bu dönemde Ağrı iline yönelik yapılan eğitim çalışmalarının yetersizliği, olanakların kısıtlı olması ve verilen eğitimin nitelik bakımından kaliteli olmaması, öğrencilerin eğitim-öğretim sürecinde Türkiye genelindeki diğer vilayetleri başarı anlamında daha geriden takip ettiğini göstermektedir. “1963 yılında Ankara ve Orta-Doğu Teknik Üniversitesi’nin sınavlarına giren öğrencilerin başarısız olmalarının sebebi ve başarı derecesi az olan liseler hakkında bakanlığın görüşleri ile alınacak tedbirlerin neler olabileceğine dair” Cumhuriyet Senatosu Bitlis Üyesi Cevdet GEBOLOĞLU’nun sorusuna karşılık, Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit HATİPOĞLU (Manisa), bu durumun genel sebeplerini açıklamadan önce Türkiye genelinde okulların başarı ortalamalarının gösterildiği ve başarı ortalaması en düşük olan 15 lisenin de yazılı olduğu listeleri sunarak yaşanan bu durumun daha anlaşılır olmasını sağlamıştır. Bakan tarafından verilen listede başarı ortalaması en düşük olan 15 liseden birinin de Ağrı Lisesi olduğu görülmektedir. Hatipoğlu konuşmasında, öğrencilerin başarısızlığının sebeplerini liselerde ihtiyacı karşılayacak ölçüde öğretmen bulunmaması, bina yetersizliği yüzünden sınıf mevcutlarının anormal şekilde yükselmesi, ders araç ve gereçlerinin kifayetsizliği şeklinde açıklamıştır. Alınan tedbirleri ise öğretmen yetiştirmek için öğretmen okulları açtıklarını, mevcut liselerin genişletilmesine ait ödenekler çıkarttıklarını ve bundan sonra liselerde mekan da genişleyeceğine göre, artık sadece sınıfta kitap üzerinde ders verip sınıftan ayrılma değil, nazari olarak verilen bilgilerin laboratuvar da tatbikatını da göstermek suretiyle öğretimde yeni bir kolaylık sağlamak hedefinde olduklarını vurgulamıştır. Fakat Senatoda umut vadeden konuşmalara rağmen eğitim alanında yapılan çalışmaların yetersiz kaldığı daha sonraki dönemlerde de ortaya çıkmaktadır (CSTD, B.30, C.8, 22.01.1963:113-115).

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, 1963-1964 yıllarında eğitim hizmetlerinde kullanılmak üzere “237 Sayılı Kanunun 11. maddesi gereğince mevcut taşıtlara ait listede” Ağrı iline; bir jeep (Willys marka-1958 model), bir Pick-Up (Land Rower marka-1959 model), bir de Binek (Citroen marka-1960 model) taşıtının verildiği fakat bu üç aracında yine aynı listede belirtildiği üzere kullanılamaz durumda olduğu görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi ile yapılan planlar doğrultusunda ilk hedef olarak belirlenen 150 nüfusa kadar olan köylerde okulların yapılması kararının tam anlamıyla uygulanamadığı Senato Üyesi Mehmet Ali DEMİR’(Elazığ) in, Cumhuriyet Senatosunun 38. Birleşiminde yaptığı konuşmada ortaya çıkmaktadır. Demir, Türkiye’nin birçok köyünde olduğu gibi Ağrı ilinde de toplamda 273 köy okuluna ihtiyaç olduğunu belirterek aslında istenilen hedeflere ulaşılamadığını da göstermekteydi (CSTD, B.38, C.18, 05.02.1964:440).

1964 yılında Samsun Milletvekili Mehmet BAŞARAN'ın, Yapı ve İmar İşleri Reisliğince, 1963 yılı içinde yapılan emanet işlerle müteahhitlere ihale olunan işlere dair soru önergesine cevaben; Bayındırlık Bakanı Arif Hikmet ONAT'ın yazılı olarak sunduğu raporda verilen bilgilerde, program çerçevesinde ilkokullar için vilayetlerde 31.12.1963 tarihine kadar yapılan harcamalar il il açıklanmıştır. Bu harcamaların tutulduğu cetvelde, Ağrı iline çıkarılan 2 milyon 632 bin lira ödenek ile yapımı biten; 13 şehir okulu, 16 köy okulu, 3 öğretmen evi ve inşaat halinde olan 11 binanın olduğu belirtilmiştir (MMTD, B.63, C.28, 26.02.1964:100). Ağrı ilinde, 1964 yılından itibaren bölge okullarının da eğitim alanında hizmet vermeye başladığı Meclis zabıtlarında yapılan konuşmalardan anlaşılmaktadır. Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya EKİNCİ'nin, “yatılı bölge ilkokulları sisteminin ne zamandan beri uygulandığına ve halen kaç yatılı bölge ilkokulu bulunduğu dair soru önergesi” üzerine, Milli Eğitim Bakanı Orhan DENGİZ cevaben yaptığı konuşma neticesinde Türkiye genelinde yapılmış olan bölge okullarına dair bilgiler vermiştir. Dengiz'in verdiği bilgilere ait listelerde; Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, Ağrı ilinin Eleşkirt ilçesinde 1964 yılında yatılı bölge okulunun hizmete açıldığı görülmektedir. Diyadin ilçesinde 1965 yılında yatılı bölge okulunun temelinin atıldığı ve 1966 yılı Haziran ayında ise inşaat yerleri seçilen yatılı bölge okullarından birinin de Tutak ilçesine yapılacağı belirtilmiştir (MMTD, B.13, C.9, 02.12.1966: 341-344).

Bölgedeki eğitim çalışmalarına dair 1965 yılında yapılan araştırmada; Ağrı ilinde, okuma-yazma bilenlerin oranının %17 olduğu, halkın %83'ünün okuma-yazma bilmediği tespit edilmiştir. İlde okul çağındaki 43.086 çocuk olduğu halde bunlardan sadece okula kayıtlı olan 26.451 öğrenci olduğu, 543 köyden 337'sinde okul olmadığı, 15 şehir okulu dışında köy okulları ile birlikte toplamda 206 okul olduğu belirtilmiştir. Şehir ilkokullarında 1.862 kız ile 4.310 erkek olmak üzere toplamda 6.172 öğrenci, köy okullarında ise 5.717 kız ile 14.572 erkek olmak üzere toplamda 20.289 öğrenci olduğu yapılan araştırmadan öğrenilirken, ilde görev yapan öğretmen sayısı 550 olarak verilmiştir. İlde, 690 mevcutlu bir lise, 322 mevcutlu bir Erkek Sanat Enstitüsü, 147 mevcutlu bir Kız Enstitüsü ile Kız Enstitüsü'nün bünyesinde 96 mevcutlu bir Öğretmen Okulu bulunmaktadır. Doğubayazıt, Diyadin, Taşlıçay, Eleşkirt, Tutak ve Patnos ilçelerinde birer ortaokulun olduğu, Doğubayazıt ilçesinde bir de Akşam Kız Sanat Okulu bulunduğu ayrıca teknik okullar dışında, orta dereceli okullarda 1964-1965 ders yılında 1.452 öğrencinin okuduğu ifade edilmiştir (Turan, 1965:37-38). Bu okullardan; Tutak Ortaokulu, 1959-1960 ders yılında ilkokul binasında 29 öğrenci ile eğitim-öğretime başlamış, 1965 yılında

ortaokul binasının yapımının tamamlanmasıyla da yeni yerine taşınmıştır. Doğubayazıt Akşam Kız Sanat Okulu, 1962-1963 öğretim yılında eski Sanat Enstitüsü'nün binasında faaliyete başlamış olup burada 2 öğretmen tarafından 27 kız öğrenciye biçki, dikiş, nakış konularında bilgi ve beceri eğitimi verilmiştir. Diyadin Ortaokulu 1964-1965 öğretim yılında açılmış ve bu okulun 4 dairesi öğretmen lojmanı bulunuyordu. Hamur Ortaokulu öğrencileri ise 1966-1967 eğitim-öğretim yılında belediyeye ait bir binada öğretime başlamıştır (Ağrı İl Yıllığı, 1969:151-155).

Tablo 4.1. Ağrı'da 1954-1981 Yılları arasında Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayısı

Yıllar	Okul Sayısı	Öğrenci		Toplam	Öğretmen		Toplam
		Erkek	Kız		Erkek	Bayan	
1954- 1955	4	203	42	245	15	5	20
1964- 1965	7	928	149	1.077	43	7	50
1977- 1978	11	3.138	611	3.749	111	26	137
1980- 1981	11	2.790	638	3.428	68	15	83

Kaynak: İsmet Alpaslan, Her Yönüyle Ağrı, Ankara, 1995, s. 198.

Millet Meclisinde 15.03.1967 tarihinde Tarık Ziya EKİNCİ (Diyarbakır) 1966 yılında orta dereceli öğretim yapan okullar ve bu okullarda okuyan öğrencilerin adedine dair soru önergesi vermiştir. Konunun muhatabı olması sebebiyle dönemin Milli Eğitim Bakanı Orhan DENGİZ, Türkiye'nin eğitim alanındaki genel durumunu 1965-1966 öğretim yılı içerisinde açıklayarak mevcut durum hakkında bilgilendirme amacıyla rakamlar vererek konuyu izah etmeye çalışmıştır. Dengiz, orta dereceli okullarda okuyan öğrencilerin Türkiye genelindeki toplam sayısının 677.765 olduğunu, 1965-1966 eğitim-öğretim yılında 6 yıllık orta öğretim çağı (13-18 yaş) nüfusunun, 1960 sayımına göre 4.067.000 iken, okuyan öğrencilerin çağ nüfusuna oranının % 17,1 gibi bir durumda seyrettiğini ifade etmiştir. Dengiz, orta dereceli bütün resmi okullarda öğretmen sayısının 19.121 olduğunu aynı derecedeki özel öğretim kurumlarında 917 öğretmen çalıştığını, özel ve resmi okullardaki öğretmen sayısını 20.088 olarak belirtmiştir. Orta dereceli okullarda 4.367 öğretmenin eksik olduğunu, 1965-1966 ders yılı içinde bir haftada 5.009 ders

saatinin boş geçtiği, haftalık ortalama 38.381 ders saatinin mesleği öğretmenlik olmayan kimseler tarafından kapatıldığını açıklamıştır. Türkiye’deki bütün illerin durumunu listeler halinde sunan Dengiz’in verdiği bilgilerden 1965-1966 eğitim-öğretim yılında Ağrı ilinde ortaöğretim nüfusunun, 13 ile 18 yaş arası toplamda 36.944 gibi yüksek bir rakamken, bu nüfus içinde ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrenci sayısının ancak 2.225 olduğu ve orta dereceli okullarda okuyanların çağ nüfusuna oranı % 6,0 olarak ifade edilmiştir. Ayrıca ilde toplamda 76 öğretmen olduğu, 23 öğretmene daha ihtiyaç olduğu ve 27 dersin boş geçmesiyle birlikte, mesleği öğretmenlik olmayan 306 kişinin bu dönemde öğrencilere ders verdiği anlaşılmaktadır (MMTD, B.73, C.15, 15.03.1967:224-229).

Tablo 4.2. 1965 Yılı Sayımına Göre Ağrı İlinin Eğitim Durumu

İlçeler	Okuma- Yazma Bilen			Okuma- Yazma Bilmeyen		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
MERKEZ	14.456	3.255	17.711	11.601	17.566	29.167
DİYADİN	2.405	502	2.907	6.068	7.533	13.601
DOĞUBAYAZIT	6.851	996	7.847	11.077	14.133	25.210
ELEŞKİRT	6.104	1.133	7.237	8.463	11.352	19.815
HAMUR	2.094	269	2.363	4.323	5.653	9.976
PATNOS	3.969	558	4.527	8.818	11.310	20.128
TAŞLIÇAY	2.536	517	3.053	3.960	5.613	9.573
TUTAK	3.291	832	4.123	5.990	8.353	14.343
TOPLAM	41.706	8.062	49.768	60.300	81.513	141.813

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1969, s. 131.

Ağrı şehir merkezinde ortaöğretim kurumları dışında, bir yetiştirme yurdu ile 6 tane ilkokul bulunuyordu. Bunlar; Cumhuriyet, Hürriyet, Atatürk, Selçuk, Alpaslan ve 15 Nisan ilkokullarıydı. Ayrıca Öğretmen Ramiz Erdem İlkokulu da 1969-1970 eğitim-öğretim yılında hizmete açılmıştır (Ağrı İl Yıllığı, 1969:39).

1968 yılında Ağrı Valisi Mustafa Kemal ŞENOL tarafından başbakana gönderilen “Ağrı İline Ait Sorunlar” adlı raporda, ilin birçok yönden eksikleri belirtilmiş ve çözüm için hükümetten gerekli çalışmaların yapılması istenmiştir. Raporda, eğitim sorunları başlığı altında; ilde okuma-yazma bilenlerin oranının az olduğu, ilin 549 köyünden 278’inde ilkokul olduğu ve 271 köyünde okul olmadığı, okul çağındaki çocukların

sayısının 50 binden fazla olduğu, bunlardan sadece % 48,8'inin ilkokula gittiğini, % 51,2'sinin ise okula gitmediğini ifade etmiştir. Şenol, 1968 yılında 85 derslik yapılması için Ağrı iline 3 milyon 825 bin lira gönderildiğini ancak bununla sadece 17 köy okulu ve 5 derslikli bir şehir ilkokulunun yapıldığını belirtmiştir (BCA, Fon No. 30 1 0 0, Kutu No. 115, Dosya No. 730, Sıra No.1). Şenol'un gönderilen eğitim bütçesi ile yaptırdığı okullar: Patnos merkez okulu, Patnos'un Armutlu, Yukarı Damla köy okulları, Tutak'ın Mollahasan, Yeniköy, Adakent köy okulları, Eleşkirt'in Çetinsu, Aşağı Pamuktaş, Beşbulak, Esenköy, Karaboğa, Suçatağı, Bölükbaşı köy okulları, Doğubayazıt'ın Beşler, Karaburun, Bozkurt köy okulları, Diyadin'in Büvetli Köyü okulu ve Taşlıçay'ın Balıksu köyü okuludur (Hakimiyet Gazetesi, 1968:1).

1970 yılına gelindiğinde Mecliste, Milli Eğitim Bakanlığı merkez kuruluş ve görevleri çerçevesinde “2287 Sayılı Kanunun 4, 5 ve 6'ncı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun tasarısı ve Milli Eğitim ve Plan komisyonları raporları” görüşülmekteydi. Konuyla ilgili konuşan Kahramanmaraş Milletvekili İbrahim ÖZTÜRK, adı geçen kanunla Milli Eğitim Bakanlığına üç yılda bir eğitim şurasını toplama yetkisinin verildiğini hatırlatarak aslında bu kurumun asli görevi olan eğitime dair sorunları görüşme, çözüm yolları bulma vazifesini hakkıyla yerine getirmediğini belirtmiştir. Öztürk, eğitim sorunlarının gün geçtikçe artmaya başladığını ve 1965 sayımına göre Türkiye nüfusunun % 60,44'ünün okuma-yazma bilmediğini ancak % 39,48'inin okuma-yazma bildiğini açıklamıştır. Türkiye'deki eğitim durumunu illerin nüfusuna oranla açıklayan Öztürk, eğitimin ülkenin kalkınması açısından hayati bir önem taşıdığını vurgulayarak, Van'da nüfusun % 33'ünün okuma-yazmadan yoksun olduğunu, bu durumun Ankara'da % 44,82, Ağrı'da % 82,87, Maraş'ta % 85,31, Aydın'da % 56,62 ve İstanbul'da % 26,68 olduğunu ifade etmiştir (MMTD, B.74, C.4, 27.04.1970:517).

Tablo 4.3. Ağrı İlinde 1965-1970 Yılları Arasında Okul Bitirenlerin Dağılımı

Öğrenim	AĞRI			Ders Yılı	
	1965-1966	1966-1967	1967-1968	1968-1969	1969-1970
İlkokul	2.217	2.405	2.477	-	-
Ortaokul	663	812	302	477	411
Lise	76	137	58	69	135

Tablo 4.3. (devam)

Erkek ve Kız Sanat Enstitüsü	81	69	150	139	82
İlk Öğretmen Okulu	-	74	68	50	140

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s. 37.

1972 yılında Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesinde Yatılı Bölge Okulu yapılması için Doğubayazıt Kaymakamı Alaaddin TURHAN, Belediye Başkanı Abdullah BAYDAR, Gazeteci Asım ALADAĞ, İhsan ÖZKAN ve Zeki DUMLU ile Erzurum iline giden Doğubayazıt heyeti, Vali Muavini Berk KOÇ ile İmar Müdürü ve İller Bankası Bölge Müdürleriyle ilçede yapılması planlanan bölge okulu için kesinleşen bir karar olup olmadığı hakkında görüşmeler yaptıkları ve yapılan bu görüşmelerin olumlu neticeleri sonrasında 1973 yılında okulun inşaatının başladığı anlaşılmaktadır (Hakimiyet Gazetesi, 1972:1).

Ağrı ilinin 1973 yılındaki yıllığında; bölge halkının % 26'sının okuma-yazma bildiği ve % 74'ünün ise henüz okuma-yazma bilmediği belirtilmiştir. Bu dönemde; Ağrı ili sınırları içinde 3 lise, 4 meslek okulu, 10 ortaokul, 22 tanesi şehirde ve 310 tanesi köyde olmak üzere 332 ilkokul, 3 Yatılı Bölge Okulu, 1 Yetiştirme Yurdu ve 1 Sağlık okulunun bulunduğu, 557 köyden sadece 310 tanesinde okulun olduğu, 247 köyde ise okul olmadığı ifade edilmiştir (Ağrı İl Yıllığı 1973:77-84).

Tablo 4.4. 1973 Yılında Ağrı İlindeki Okul Sayısı

ORTA ÖĞRETİM				İLKÖĞRETİM		DİĞER OKULLAR	
AĞRI	Lise	Meslek Okulu	Ortaokul	Şehir İlkokulu	Köy İlkokulu	Yatılı Bölge Okulu	Sağlık Okulu
Merkez İlçe	1	3	1	8	64	-	1
Diyadin	-	-	1	1	29	1	-
Doğubayazıt	1	-	1	4	56	-	-
Eleşkirt	-	-	2	2	37	1	-
Hamur	-	-	1	1	22	-	-
Patnos	1	-	-	3	40	-	-
Taşlıçay	-	-	1	1	25	-	-

Tablo 4.4. (devam)

Tutak	-	-	1	2	37	1	-
TOPLAM	3	3	8	22	310	3	1

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 78.

Tablo 4.5. Ağrı İlinde İlkokul Öğrencilerinin Şehir ve Köylere Göre Dağılımı

Yıllar	ŞEHİR		KÖY		GENEL
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	TOPLAM
1961- 1962	3.360	1.202	8.644	3.255	16.461
1964- 1965	3.703	1.566	12.507	4.207	21.983
1970- 1971	5.430	2.484	18.493	6.302	32.709
1975- 1976	6.275	2.825	20.915	7.741	37.756
1978- 1979	7.188	3.233	20.716	7.002	38.139
1980- 1981	7.968	3.641	21.473	7.168	40.250

Kaynak: İsmet Alpaslan, Her Yönüyle Ağrı, Ankara, 1995, s. 197.

Meslek liselerinin genel liselerden önce açıldığı Ağrı ilinde; Akşam Kız Sanat Okulu 1947-1948 eğitim-öğretim yılında açılmış, 1962-1963 yılında Kız Meslek Lisesi adını almıştır. 1949-1950 eğitim-öğretim yılında Ağrı Sanat Enstitüsü açılmış, 1954 yılında ortaokuldan liseye dönüştürülen Naci Gökçe Lisesi, Ağrı ilinin ilk genel lisesi olup, 1964 yılında yeni binasına taşınmıştır. Ağrı ilinde 1966 yılında Kız İlk Öğretmen Okulu da mevcuttu. İlçelerdeki lise açılış tarihleri ise şöyleydi: Doğubayazıt 1968, Patnos 1972, Eleşkirt 1974, Tutak 1978, Taşlıçay 1979 ve Hamur 1983. Bu liselerin hepsi ortaokuldan liseye dönüştürülmüştür. Ağrı ilinde Sağlık Meslek Lisesi 1970 yılında açılmış, Kız İlk Öğretmen Okulu 1973 yılından sonra Kız Öğretmen Lisesi adıyla öğretim verirken, bu okul 1979 yılında kapatılmıştır. Türkiye’ de İmam Hatip Lisesi yapımına 1970’li yıllarda ağırlık verilmiş buna bağlı olarak Doğubayazıt İmam Hatip Lisesi ile Tutak İmam Hatip Lisesi 1976 yılında, Ağrı İmam Hatip Lisesi ile Patnos İmam Hatip Lisesi de 1977 yılında faaliyete geçmiştir. Ağrı ilinde Yüksek Öğretim Kurumu olarak 1977 yılında Ağrı Eğitim Enstitüsü açılmıştır. İlkokullara öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan bu okula ilk olarak

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından öğrenci alınırken daha sonra bu sistem değişmiş ve 1979-1980 eğitim-öğretim yılından itibaren öğrenci girişlerini Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) belirlemiştir (Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, 1998:157-162).

Ağrı ilinde, okullardaki eğitim faaliyetlerine ek olarak iki de kütüphane bulunuyordu. Bunlardan Çocuk Kütüphanesi, 15 Mayıs 1961 yılında Milli Eğitim Müdürlüğü, Özel İdare ve Ağrı Belediyesi'nin ortak çalışmalarıyla Halk Eğitim Merkezi binasında açılmıştır. 1969 yılında bu kütüphane, İl Halk Kütüphanesine taşınarak burada faaliyete geçmiştir (Ağrı İl Yıllığı, 1969:146-147). Diğer kütüphane ise Milli Eğitim Bakanlığı yatırım harcamaları dahilinde, 1965 yılında kütüphanelerin inşası ve onarımı için Kütüphaneler Genel Müdürlüğüne ayrılan ve Bayındırlık Bakanlığı bütçesine aktarılan iki milyon liralık ödenekle yapılmaya başlanmıştır. Buraya aktarılan bütçe ile Ağrı İl Halk Kütüphanesi'nin yapımı için 206 bin lira gönderilmiş fakat yapımına başlanan kütüphanenin 1966 yılında da inşaatının devam ettiği görülmektedir (CSTD, B.38, C.32, 01.02.1966:397). Aynı yıl içerisinde MEB yatırım bütçesinden 444 bin lira daha harcanarak kütüphanenin inşasının tamamlandığı anlaşılmaktadır (CSTD, B.25, C.38, 31.01.1967:441).

1975 yılında Cumhuriyet Senatosunda, Niyazi ÜNSAL (Erzincan), Türkiye'deki eğitim hizmetleri ile ilgili yaptığı genel değerlendirme aslında ülkenin içinde bulunduğu şartları ve eğitim-öğretim olanaklarını da gözler önüne sermekteydi. Ünsal konuşmasında, devletin okul yapma işinde köy-şehir, doğu-batı farkı gözettiğini, batı ve kıyı kesimlerde bulunan köylerin okullaşma oranının doğudaki köylere göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir. 1975 yılında Ağrı'da 234, Erzincan'da 241 köyde okul olmadığını, şehirlerde bulunan okulların her türlü giderlerinin ve hizmetli masraflarının devlet tarafından karşıladığını ve köy okullarına bu olanakların sağlanmadığını açıklamıştır. Doğu illerinde yapılan okulların iklim şartlarına uygun olmadığına dikkat çeken Ünsal, doğuda okulların tezekle, düzenli olarak gönderilmeyen yakıtlarla ısıtıldığını, kış aylarında eğitim-öğretim şartlarının zorluğunun çocukların sağlığını da etkilediğini ifade etmiştir. Ünsal, konuşmasının devamında okulların fiziksel yetersizliği ile öğretmen evlerinin olmaması, öğretmenlerin kimsenin oturmadığı yıkık ev, samanlık, ahır vb. yerlerde ikamet etmek zorunda kalması gibi barınma problemlerinin de olduğunu vurgulamaktaydı. Ayrıca bu barınma sorunlarından dolayı görevlilerin yaşam standartlarının daha iyi olduğu yerlere tayin istediklerini de belirtmiştir (CSTD, B.30, C.19, 09.02.1975:561).

Bölgenin iklim şartlarının elverişli olmadığı gerçeğinin yanı sıra, yapılan okul binalarının bölge iklimine uygun olarak inşa edilmediği, özellikle kış aylarında ulaşımda yaşanan aksaklıklar ve bu durumun eğitim-öğretime olumsuz etkisinin tekrar tekrar gündeme gelmesinin en önemli sebebi şartların yeterince iyileştirilememesinden kaynaklanmaktaydı. Millet Meclisinde, Ağrı Milletvekili Cemil ERHAN, “Ağrı ilinin Eleşkirt, Diyadin ve Tutak ilçelerinde yatılı bölge okullarının yakacak yokluğu nedeniyle kapalı olduğu, bu okulların yakacak kömür ihtiyacının karşılanması ve öğretime başlayabilmeleri için ne gibi tedbirler alındığı” konusunda sorduğu soruyla eğitim alanında süregelen sorunlara bir yenisini daha eklemekteydi. Bu soruya cevaben Milli Eğitim Bakanı Ali Naili ERDEM, Ağrı’nın Eleşkirt ilçesinde bulunan Yatılı Bölge Okulunda 1975 yılında kalorifer kazanının patladığını ve bu sebeple okulda öğretime ara verildiğini belirtiyordu. Erdem, adı geçen ilçe okullarına gönderilen yakacak yardım miktarını ise Diyadin Yatılı Bölge Okuluna 450 bin lira, Eleşkirt Yatılı Bölge Okuluna 500 bin lira ve Tutak Yatılı Bölge Okuluna 400 bin lira olarak açıklamıştır. Yaşanan bu aksaklıkların aslında kendilerinden kaynaklanmadığını, tamamen ulaşımdaki sorunlar sebebiyle kömürün okullara henüz teslim edilemediğini ifade etmiştir (MMTD, B.82, C.18, 30.03.1976:436-437).

1977 yılında, tekrar eden eğitim sorunları üzerine Cumhuriyet Senatosu Üyesi Niyazi ÜNSAL (Erzincan) tarafından “Doğu illerinde okul açılmayan köy sayısı ile öğretmen açığına dair” bir soru önergesi verilmiştir. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Nahit MENTEŞE, bölgede okulu olmayan köyleri ve öğretmen açığı ile okul çağı nüfusunu liste halinde sunarak, eğitim faaliyetlerinin genel durumunu açıklıyordu. Bu listede, Ağrı ilinde 195 köyde okul olmadığı, 6 geçici okul binası bulunduğu ve 142 öğretmene ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. İlde ayrıca 7-12 yaş arası okul çağındaki nüfus 52.832 olarak açıklanırken, 1976-1977 yılı vekil öğretmen kadrosunda 68 kişinin görev aldığı ve 1977-1978 eğitim-öğretim yılında 26 öğretmenin Ağrı iline atandığı görülmektedir (CSTD, B.4, C.34, 10.11.1977:212).

4.1.3. SAĞLIK

Türkiye’de 1961 yılından itibaren sağlık alanında sosyalleştirme politikası uygulanmaya başlamıştır. Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hakkında 224 Sayılı Kanun 05.01.1961 yılında kabul edilerek 12.01.1961 tarihinde resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece en geç 1964 yılına kadar bu kanunun bütün yurtta

uygulanması hedeflenmiş ve 1961 Anayasası'nın hükümlerine göre İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde bir hak olarak tanınan sağlık hizmetleri, devletin vatandaşlarına karşı en önemli vazifesi olarak kabul edilmiştir (www.mevzuat.gov.tr/ Erişim: 27.05.2016).

Bu kanunun temel amacı; Doğu-Batı farkı gözetmeksizin tüm vatandaşlara eşit olarak sağlık hizmetlerinin verilmesiydi. Bu bağlamda; sosyal adalete uygun bir şekilde vatandaşların sağlık hizmetlerinden faydalanması, vatandaşların sağlık durumunun düzeltilmesi ve bu amaçla koruyucu hekimlik hizmetlerinin vatandaşın ayağına kadar götürülmesi, doktor, pratisyen ve yardımcı personele duyulan ihtiyacın giderilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Ağrı ilinde ilk devlet hastanesi, 1961 yılında günümüzde halen sağlık müdürlüğü olarak hizmet veren binada açılmış ve 1984 yılına kadar bu binada sağlık hizmeti vermeye devam edilmiştir (Ağrı İl Sağlık Müdürlüğü, www.agrisaglik.gov.tr/Erişim: 15.04.2015).

Bu dönemde Ağrı il merkezi ile ilçe merkezlerindeki mevcut hastane ve sağlık kurumlarına ilişkin bilgilere genel olarak Meclis tutanakları ve mahalli kaynaklardan ulaşılmaktadır. Bu bağlamda; 1964 yılında Balıkesir Milletvekili Ahmet İhsan KIRIMLI'nın, "1959 ila 1963 yıllarında hastanelerin yatak ve personel adetleri ile hastalık ve ölüm vakalarına dair" Mecliste verdiği yazılı soru önergesi ile ilin sağlık kurumları hakkında bilgi edinilmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR adı geçen soru önergesine cevaben sunduğu listede; 1963 tarihinden itibaren inşasına başlanan ve 1964 yılında sosyalleştirmeye tabi olan Ağrı ilinde mevcut sağlık ocaklarının toplam 31 adet olduğunu belirtmiştir. Bakan tarafından verilen bu listede Ağrı'daki sağlık ocaklarının isimleri: Cumaçay, Murat, Murathan, Aşkale, Hamur, Y. Mandalık, Tutak, Geçimli (Şemi), Atabindi, Akyele, Patnos, Sultanmut, Sarısu, Dedeli, Eleşkirt, Tahir, Toprakkale, Dolutaş, Güvence, Taşlıçay, Y. Düzmeydan, Y. Esen, Doğubayazıt, Teperiz (Çetenli), Telçeker (Aşağısürbahan), Suluçem (Musun), Karabulak, Diyadin, Ulukent, Davut ve Ağrı olarak geçiyordu (MMTD, B.31, C.25, 13.01.1964:37). Mahalli kaynaklarda verilen bilgilere göre, Ağrı ilindeki bu sağlık ocaklarının belli bir koordinasyon halinde çalışmalarına rağmen amir-memur ilişkisi bakımından bağımsız hareket ettikleri, ilçedeki sağlık ocağının köydeki sağlık ocağına amirlik yapmadığı, sağlık ocaklarının, Ağrı ili ve Doğubayazıt ilçesindeki sağlık grubu başkanlıklarına bağlı olduğu görülür. Bu dönemde Ağrı ilinde 100 yataklı, Doğubayazıt ilçesinde 30 yataklı olmak üzere iki hastane vardı. Bunun yanında Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı Ana-Çocuk Sağlığı Başkanlığı, Sıtma Eradikasyonu, Çevre

Sağlığı Başkanlığı, Verem Savaşı Başkanlığı, Lebra ve Frengi Savaş Başkanlığı ile Trahom Savaş Başkanlığı bulunmaktaydı (Turan, 1965:27). Ayrıca ilde, Askeri Hastane, Cüzzam Savaş ve Merkez Eczanesi de hizmet veriyordu (Hakimiyet Gazetesi, 1965:8).

Ağrı ilinde kaç sağlık kurumunun olduğuna dair verilen bilgilerle beraber Meclis gündeminde dönemin ağır sayılabilecek hastalıkları ve alınan tedbirlerin neler olduğu konusu da görüşülmekteydi. 1961 yılı “*Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporunda*” yer alan bilgilerde; 1960 yılında Ağrı, Kars, Van illerinde Cüzzamla Savaş Dispanserinin açıldığı yer alıyordu. 1961 yılında Erzurum, Maraş ve Muş vilayetlerinde üç yeni dispanserin açılacağı, bu dispanserlerin masraflarıyla cüzamlıların tedavilerinde kullanılacak ilaç ve bu ilaçların tatbikinde kullanılacak tıbbi malzemenin satın alma masraflarının da buraya ayrılan bütçe ile karşılanacağı kanunla bildirilmiştir (Kurucu Meclis Tutanak Dergisi [KMTD], B.2, C.1, 20.02.1961:148). Yine aynı tarihlerde, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesi münasebetiyle konuşan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Ragıp ÜNER, kendilerine ayrılan bütçenin imkanları dahilinde yapmayı hedefledikleri bütün işleri tek tek sayarak, 1961 yılında sıtma vakaları tespit edilen Ağrı, Van ve Hakkari vilayetlerinde sıtma ile mücadele faaliyeti başlatıldığını ve bu bölgelerde sıtmalıların araştırılması, tedavilerinin yapılması için gerekli önlemlerin alındığını açıklayarak, Dünya Sağlık Teşkilatı ve UNICEF iş birliği ile hazırlanan faaliyet planına göre 1965 senesinde sıtmanın yok edileceğini belirtmiştir (KMTD, B.6, C.1, 25.02.1961: 382-383).

İldeki kurumsal alanlar ve mevcut hastalıklar açısından asıl mesele kurumlarda çalışabilecek sağlık personelinin olup olmadığı gerçeğiydi. Buna binaen Türkiye genelinde Ağrı ilindeki sağlık personelinin kadrosu ve bu kadroların dolu ya da boş olma durumu da sık sık ülke gündeminde yer almıştır. Hasan Ali TÜRKER’(Balıkesir) in, doktor bulunmayan ilçelere dair Senatoda verdiği yazılı soru önergesine cevaben, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR’in verdiği bilgilerde 1964 senesinde Ağrı ili, Hamur ve Tutak ilçelerinde doktor olmadığı görülmüyordu (CSTD, B.53, C.19, 17.03.1964:523-524) Yine aynı sene içerisinde Cumhuriyet Senatosu Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca açıklanan raporda; sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi programı ile 1964 yılı Ağustos ayından itibaren Ağrı, Hakkari, Bitlis, Van ve Kars illerinde sosyalleştirme uygulamasına başlandığı ve bu illerde yapılan 147 sağlık ocağından 116 tanesinin inşaatının bittiği, 16 tanesinin de müteahhitlerin iyi çalışmaması sebebiyle henüz tamamlanmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu illerde hizmetin gelişmesi için her ocağa birer

hekim, il hastanelerine 8-10, ilçe hastanelerine 2 uzman hekim ve sağlık m¼d¼rl¼klerine 6 hekim atanmak suretiyle hekim kadrolarının % 75'inin dolduğu bildirilmiştir. B¼ylece Muş ili dahil sosyalleştirilen illerde toplam 217 doktor, 10 diş hekim, 5 eczacı ve 795 yardımcı sağlık personelinin hizmet verdiği g¼r¼lmekteydi (CSTD, B.29, C.24, 25.01.1965:481).

1966 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının aıklamalarına g¼re; sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği Ağrı ilinde sağlık personel sayısı; 6 uzman doktor, 29 pratisyen doktor, 1 eczacı, 9 teknisyen sağlık memuru, 60 sağlık memuru, 1 eğitimci sağlık memuru, 18 hemşire, 62 k¼y ebesi ve 9 hemşire yardımcısı olarak verilmiştir. Bir de sağlık hizmetlerinde 33 adet motorlu ara kadrosu olmasına rağmen mevcut motorlu ara sayısı 21 olarak belirtilmiştir (CSTD, B.25, C.38, 31.01.1967:640-641). Aynı zamanda sağlık personel sayısı hakkındaki bilgiler Senato Üyesi Mehmet HAZER'(Kars) in, "sağlık sosyalizasyon hizmetlerinin ne aşamada olduğuna dair" sorusuna cevaben; Sağlık Bakanı Vedat Ali ÖZKAN tarafından sosyalleştirilen b¼t¼n illerin kadro ve personel durumu şeklinde yazılı olarak verilmiştir. B¼ylece 1964 yılında sağlık alanında sosyalleştirilen Ağrı ilinde, 30.09.1967 yılı sağlık personel durumu; 5 uzman hekim, 17 pratisyen hekim, 1 eczacı, 62 sağlık ve k¼y sağlık memuru, 21 hemşire, 9 hemşire yardımcısı, 52 ebe ve k¼y ebesi, 2 sıtma savaş memuru ve 48 sağlık koruyucu olarak bildirilmiştir. Ayrıca ilin toplam n¼fusunun 260.936 olduğu, Sağlık Bakanlığı tarafından Ağrı iline sağlık hizmetlerinde kullanılmak üzere 40 adet motorlu ara verildiği ve 9 adet araca daha ihtiya olduğu da verilen bilgiler arasındaydı (CSTD, B.4, C.44, 14.11.1967:92-93).

1967 yılına gelindiğinde tutanaklarda Cumhuriyet Senatosu Kars Üyesi Sırrı ATALAY'ın, "Doğu Anadolu b¼lgesine tayin edilen ihtisaslı ve ihtisassız doktorlara dair" sorduğu soru üzerine Sağlık Bakanı Vedat Ali ÖZKAN'ın sağlık personel sayısına ait verdiği bilgiler dikkat ekiciydi. Özkan, 1963-1967 yılları arasında Doğu Anadolu B¼lgesi'ne tayin edilen doktor ve pratisyen mevcuduna ilişkin yazılı olarak cevap vermiştir. Özkan, Ağrı iline tayin edilen doktor sayısını 1963 yılında; 9 pratisyen doktor, 1 uzman doktor, 1964 yılında; 21 pratisyen doktor, 5 uzman doktor, 1965 yılında; 24 pratisyen doktor, 2 uzman doktor, 1966 yılında; 25 pratisyen doktor, 2 uzman doktor ve 1967 yılında; 17 pratisyen doktor ve 2 uzman doktor olarak belirtmiştir (CSTD, B.9, C.44, 05.12.1967:224). Ancak belirtilen tarihlerde verilen sağlık personel sayısının birbiriyle örtüşmediği genel olarak sağlık personel listelerine bakıldığında aıka g¼r¼lmektedir

1968 yılında d¼nemin Ağrı Valisi Mustafa Kemal şENOL, Ağrı ilinin sorunlarına dair hazırlamış olduğu raporda; Ağrı ilinde sağlık hizmet birimi olarak biri il merkezi,

diğeri Doğubayazıt ilçesinde olmak üzere 2 hastane, 32 sağlık ocağı ve 50 sağlık evi olduğunu ancak yeterli sayıda doktor ve sağlık personeli olmadığını belirtmiştir. Özellikle köylerde ikamet eden vatandaşların bu konuda büyük sıkıntılar çektiğini dile getiren Şenol, bu dönemde Ağrı’da mevcut olan sağlık personeli sayısını ve ihtiyacın tamamlanması için gerekli olan personel sayısını aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi vermiştir (BCA, Fon No. 30 1 0 0, Kutu No. 115, Dosya No. 730, Sıra No. 1):

Tablo 4.6. 1968 Yılı Ağrı İli Sağlık Personel Durumu

PERSONEL	MEVCUT OLAN	İHTİYAÇ OLAN
Mütehassıs Hekim	3	25
Eczacı	1	1
Diş Tabibi	1	1
Pratisyen Hekim	12	29
Sağlık Memuru	50	22
Hemşire	14	51
Yardımcı Hemşire	8	9
Ebe	52	53

1971 yılında Cumhuriyet Senatosunda, Sağlık Bakanı Vedat Ali ÖZKAN tarafından Ağrı ilinde çalışan sağlık personellerinin toplam durumu şu şekilde verilmiştir: 1963 yılında 49 kişi olan sağlık personeli, 1970 yılında 177 sayısına ulaşmış, sadece uzman hekim sayısının 3 kişiden 2’ye düştüğü bunun dışında, bütün personel sayısında artışın gerçekleştiği bildirilmiştir. Pratisyen hekim sayısının 8’den 15’e çıktığı, Ağrı iline bir diş doktorunun atandığı, sağlık memuru sayısının 21’den 47’ye çıkarıldığı, hemşire sayısının 6’dan 12’ye yükseldiği, hemşire yardımcısının 1 iken 12 olduğu, ebe sayısının da 10’dan 84’e çıkarıldığı verilen bilgiler arasındaydı (CSTD, B.33, C.63, 31.01.1971: 598).

İçel Milletvekili Celal KARGILI’nın, “Türkiye’deki eczane sayısına dair” Meclise sunduğu soru önergesine, Sağlık Bakanı Cevdet AYKAN verdiği yazılı cevabında; 1972 yılında Türkiye genelindeki vilayetlerde 1.973, ilçelerde 808 adet eczane olmak üzere toplam eczane sayısının 2.781 olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde Ağrı il merkezinde 5, ilçede 1 eczane olmak üzere toplamda 6 tane eczane vardı. Ayrıca Ağrı ilinde özel hastane olarak faaliyet gösteren, 10 yatak kapasiteli Özel Doğan Tedavi Kliniği de bulunuyordu (MMTD, B.67, C.23, 06.04.1972:545-547).

12.10.1972 tarihinde, Edip SOMUNOĞLU (Erzurum), Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planının tarım, sanayi ve sağlık konusunda eleştirilecek birçok yönü olduğunu fakat kendisi sadece sağlık bölümü ile ilgili olan kısmına değineceğini dile getirmiştir. Büyük bir maliyetle başlatılan sosyalizasyon çalışmalarının gerekli ölçüde ilerleyememesi nedeniyle, Türkiye'nin özellikle Doğu illerinden olan Ağrı, Hakkari, Bitlis, Bingöl, Tunceli, Siirt gibi illerin hastanelerinde zaman zaman operatör doktor bulunmamakla beraber, 1963-1964 yıllarında Ağrı ilinde 32 adet Sağlık Ocağı olmasına rağmen sadece merkezde çalışan 2 doktor olduğunu belirtmiştir (CSTD, B.93, C.6, 12.10.1972:482).

1964-1972 yılları arasında Ağrı ilinin sağlık personeli durumu aşağıdaki tabloda net olarak verilmiştir (Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı 1964-1967, 1968-1972):

Tablo 4.7. 1964-1972 Yılı Ağrı İli Sağlık Personel Durumu

AĞRI	Diş Doktoru	Doktor	Eczacı	Sağlık Teknisyeni	Hemşire	Ebe	Eczane
1964	5	57	2	98	26	39	1
1965	5	59	2	54	26	49	2
1966	3	-	2	71	33	62	2
1967	1	-	3	69	33	63	2
1968	5	21	3	66	34	66	2
1969	4	14	4	84	27	64	5
1970	4	-	5	80	27	86	7
1971	4	-	7	87	31	99	8
1972	5	-	8	78	33	120	9

Kaynak: Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı (1964-1967), (1968-1972).

1964-1972 yılları arasında Ağrı ilinde görev yapan sağlık personeli sayısının verildiği tabloda; 1964 yılında toplam personel sayısının 228, 1965 yılında 197, 1966 yılında 173, 1967 yılında 171, 1968 yılında 197, 1969 yılında 202, 1970 yılında 209, 1971 yılında 236 ve 1972 yılında 253 olduğu görülmektedir.

1974 yılında mahalli kaynaklardan alınan bilgilerde; Ağrı ilinde sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu, sağlık hizmetlerinin en iyi olduğu Van ilinde bile 10.189 kişiye 1 doktor, 1.019 kişiye 1 yatağın düştüğü bazen doktor bulmanın imkansız hale geldiği şartların yaşandığı belirtilmekteydi. Bölgede diş doktoru ve eczacı sayısının da

yeterli olmadığı, bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşması sebebiyle Ağrı ilinde aynı yıl içerisinde nüfusun % 0,2'sinin cüzzamlı olduğu tespit edilmiştir (Ağrı, Van, Hakkari...., 1974:4).

Cumhuriyet Senatosunda 1976 yılında “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Bütçesi” üzerine yapılan görüşmeler sırasında, CHP grubu adına konuşan Talat DOĞAN (Rize), partisinin görüş ve isteklerini ilettikten sonra, konuşmasında Doğu bölgesinin sağlık alanındaki sorunlarına da değinmiştir. Doğan, daha önceki dönemlerde her ilde sağlık müdürü ve birkaç sağlık müdür yardımcısı olduğunu ancak mevcut durumda 18 ilde sağlık müdürü olmadığını ve özellikle Ağrı ilinde doktor dahi olmadığı için sağlık müdür vekilliğinin bir veteriner hekim tarafından yapıldığını belirtmiştir (CSTD, B.34, C.25, 06.02.1976:606).

Bu dönemde Ağrı ilindeki sağlık sorunlarının sık sık tekrar edilmesi çözüm için gerekli tedbirlerin tam olarak alınmadığının göstergesiydi. Bu bağlamda; Ağrı Milletvekili Cemil ERHAN'ın Sağlık Bakanı Kemal DEMİR'e yöneltmiş olduğu “Doğubayazıt Devlet Hastanesinde hastalara yemek verilmemesine ilişkin” sorusu da ilin problemlerine temas etmek için yeni bir sebepti. Sağlık Bakanı Demir, konuya ilişkin vermiş olduğu cevabında; Kaymakamlığın talimatıyla yatılı hasta olmaması nedeniyle yemek yardım fonunun çıkmadığını böylece yemek dağıtımının kaldırıldığını, ancak daha sonra bu uygulamanın yanlış olduğunun anlaşılmasıyla Sağlık Bakanlığının 01.12.1975 tarihli emri ile yemek dağıtımının tekrar başladığını belirtmiştir. Erhan, konuya dair konuşmasında, nüfusu 17 binden fazla olan Doğubayazıt ilçesinin sosyalizasyon bölgesinin içinde olmasına rağmen, hastanede uzman doktorun olmaması sebebiyle, hastaların Ağrı ve Erzurum illerine gitmek zorunda kaldığını, bazı hastaların yollarda hayatını kaybettiğini, bu gibi sorunların halledilmesi için hastaneye operatör ve uzman doktorların atanmasının gerekliliğine değinmiştir. Bakan Demir ise bu dönemde zorunlu görev hizmeti olmadığını, sadece isteğe bağlı olarak çalışma yerlerinin seçilmesi sebebiyle; Doğubayazıt Devlet Hastanesinin boş olan dahiliye ve hariciye uzmanlık kadrolarına devamlı ilan verdiklerini, bu bölgede çalışmak isteyen doktor çıkınca tayin edileceğini ifade etmiştir (MMTD, B.35, C.14, 06.01.1976:301-302).

Zorunlu hizmet şartı olmadığından ilde sağlık alanında yaşanan sıkıntılara değinen Ağrı Milletvekili Mir Bahattin YARDIMCI, Ağrı ilinin ve iktisaden geri kalmış illerin devlet hastanelerinde doktor yokluğu nedeniyle hizmetlerin aksaması konusunda gündem dışı bir konuşma yapmıştır. Yardımcı, bütün partilerin tüzük ve programlarında hükümet

programında, “ekonomik olarak geri kalmış yerler için hizmette öncelik tanınması” maddesi olduğu halde yatırım ve hizmetlerin bu bölgelere tam anlamıyla yapılmadığını bu sebeple sıkıntıların daha da artarak devam ettiğini dile getirmiştir. Yardımcı, bölgedeki yolların bakımsız ve kış programına dahil edilmediği için kardan dolayı kapandığını, hastaların hastanelere ulaştırılamadığını, ambulans ve hasta nakil araçlarının olmaması, tıbbi aletlerin yetersizliği gibi nedenlerle köylerde ve yollarda ölen birçok hasta olduğunu, bütün bu eksik ve ihmallerin ortadan kaldırılması için hükümete çağrıda bulunmuştur. Yardımcı konuşmasında, Ağrı iline doktorların gitmesini sağlamanın ancak doktorlara lojman yapılması, tazminat verilmesi ve zorunlu hizmet şartının getirilmesi ile gerçekleşeceğini de belirtmekteydi. Buna karşılık Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR: Ağrı ilinin 7 ilçesinin dördünde doktor olduğunu, merkezde iki doktorun çalıştığını sadece Ağrı ilinin Taşlıçay, Eleşkirt ve Tutak ilçelerinde doktor olmadığını açıklamıştır. Demir, zorunlu hizmet yasası olmadığı için geri kalmış yörelere tayin edilen uzman doktorların, bölgeye gitmeyi kabul etmeyip açık kadrosu bulunan ve kendileri için daha cazip olan yerleri tercih ettiklerini söylemekteydi. Ayrıca Demir, Türkiye’nin ihtiyacını karşılayacak doktor sayısına henüz ulaşamadığını, sorunların temel nedeninin de bu durumdan kaynaklandığını ifade etmiştir (MMTD, B.92, C.14, 21.04.1976:38-40).

1978 yılında, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Bütçesi “1978 yılı Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Karma Komisyonu Raporu” üzerine Cumhuriyet Senatosunda MB Grubu adına konuşan Vehbi ERSÜ (Tabii Üye), Türkiye’de personel tesis ve hizmetlerinin dağılımında tam bir adaletsizlik ve kayırmanın olduğunu söylemiştir. Bu durumun gerçekliğinin en önemli kanıtı olarak da sosyalizasyon bölgelerindeki uygulamalara dikkat çeken Ersü:

“Adıyaman’da 21 sağlık ocağının mevcudiyetine karşılık tek hekim yoktur. Ağrı: 23 sağlık ocağına rağmen 0 hekimle çalışıyor. Bingöl: 12 sağlık ocağına rağmen 0 hekimle çalışıyor... Bir de Isparta ilimizde 121 hekim görevlidir. Gönül isterdi ki, Isparta iline verilen hizmetlerin hiç değilse bir kısmı, mahrumiyet içindeki diğer vatandaşlarımıza da verilmiş olsun. Rifat Paşanın «Gidemediğin yer, senin değildir.» ilkesinin bugün daha da çok geçerli olduğunu hatırlatmakla yetiniyorum” bu sözleriyle bölgeler arasındaki eşitsizlikten ve adaletsiz uygulamalardan dolayı devlet politikalarını eleştirmiştir (CSTD, B.28, C.35, 10.02.1978:447-451).

Son olarak Cumhuriyet Senatosunda, 1979 yılı “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Bütçesinin” görüşüldüğü tutanaklarda Sağlık Bakanı Mete TAN sağlık personelleri ile ilgili şu bilgileri vermektedir. Tan, 1978 yılı Ocak ayından itibaren tayin edilen 7 bin civarındaki sağlık personelinden 4 bin 5 yüz kişinin son iki ay içinde tayin edildiğini, dört

aylık bir dönemde; Ağrı, Adıyaman, Artvin, Bitlis, Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Hakkari, Kars, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Sivas, Tunceli, Urfa ve Van illerine 211 pratisyen doktor, 15 uzman hekim ve 374 hemşire gönderildiğini ve bunun Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir ilk olduğunu belirtmektedir (CSTD, B.36, C.41, 06.02.1979:564).

BÖLÜM V

5. AĞRI İLİ EKONOMİK YAPISI

5.1. TARIM VE HAYVANCILIK

Ağrı ilinin ekonomisinde hizmet, inşaat, sanayi ve ticaret gibi faktörler rol oynasa da, vilayet ekonomisinin lokomotifinin tarım ve hayvancılık olduğu görülmektedir. Dünyanın her bölgesinde olduğu gibi tarım ve hayvancılık, insanların beslenmeleri için gerekli gıda maddelerini sağlamakla birlikte, sanayi üretimi için gerekli hammadde üretiminin yanında iş gücü açısından da istihdam imkanı sağlamaktadır. Ağrı ilinde, sulama imkanlarının kısıtlı olması, arazilerin yanlış kullanımı ve tarımda makineleşmenin yetersizliğinden kaynaklanan sorunlardan dolayı Eleşkirt, Patnos ve Ağrı ovalarının tarımsal faaliyetler açısından önemli bir potansiyele sahip olmalarına rağmen bu ovalardan yeterince verim alınamıyordu (Erişim: 25.09.2015).

5.1.1. Tarım

Tarım ve hayvancılık Ağrı ili ekonomisinin temelini oluşturur. Halkın en önemli geçim kaynağı tarım olduğu halde ilin sert coğrafi şartları dolayısıyla tarımsal üretim hava şartlarına bağlı olarak olumsuz yönde etkilenmektedir. Ürünlerin yetiştirme süresi dikkate alındığında, yıllık verimlilik oranı diğer bölgelere oranla oldukça düşüktür. Tarımsal arazinin bölgenin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmaması, çayır ve meraların fazla olması sebebiyle ilde daha çok hayvancılığın geliştiği görülmektedir. İlde, özellikle Eleşkirt ovasında şekerpancarı tarımı yapılmaktadır. Fenni tarımdan uzak ilkel yöntemlerin kullanılması, sulama imkanlarının kısıtlılığı ve iklim şartları sebebiyle tarımsal üretimde iyi bir seviyeye ulaşılamamıştır (Ağrı, Van, Hakkari...., 1974: 8).

Ağrı ilinde 1961-1962 yıllarında gerçekleşen kuraklık belki de bu dönemin en önemli meselesiydi. Kuraklık nedeniyle halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar tarım ürününün olmaması dolayısıyla kıtlığın baş göstermesi sonucu devlet tarafından bu durumu ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar yapılmış ve halka gerekli yardımların yapılması konusunda tedbirler alınmıştır. Bu konu, parlamentoda özellikle de Temsilciler Meclisi ve Cumhuriyet Senatosunda genişçe bir yer bulmuş ve bu hususta birçok çalışma yapılmıştır. Konu üzerine Temsilciler Meclisinde Suphi DOĞUKAN'ın, "1961 yılı hububat istihsal ve ihtiyaç miktarına dair" sorusuna karşılık Tarım Bakanı Osman TOSUN cevaben şunları söylemiştir. Doğu illerinde, özellikle Erzurum, Kars ve Ağrı illeri başta olmak üzere bütün kazalarda mahsulün az olduğunu belirten Tosun, Ağrı ilinde kuraklıktan dolayı

Doğubayazıt ve Diyadin ilçelerinde mahsulün iyi olmadığını açıklamaktaydı. Ayrıca Tosun, bütün vilayetlerde mahsul durumunun, köy köy tespit edilerek tohumluk bakımından muhtaç durumda olan çiftçilere, selektörden geçmiş ve ilaçlanmış tohumluk dağıtılacağını da konuşmasında bildiriyordu (TMTD, B.90, C.6, 24.07.1961:315). Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından 31.08.1962 tarihine kadar vadeli buğday satışı yapılması hakkındaki karar ile (BCA, Fon No:30 18 1 2, Kutu No:163, Dosya No:63, Sıra No:1.) Erzurum, Kars ve Ağrı illeri bucak ve köylerinde vadeli buğday satışı hakkında 16.12.1961 tarihli ve 6/41 sayılı kararname hükümleri doğrultusunda kendi hububatını sağlayamayan çiftçiye, 1961 kuraklığından etkilendiği tespit edilen yerlere Ziraat Bankası tarafından kredi olarak verilmek üzere 10 milyon lira verilecektir. 28.12.1961 tarihli ve 6/84 sayılı kararnamenin de yem sıkıntısı sebebiyle hayvan telefata maruz kalan hayvan yetiştiricilerine verilmesi bakanlar kurulunun 04.01.1962 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır (BCA, Fon No:30 18 1 2, Kutu No:163, Dosya No: 66, Sıra No:20.)

“Doğu illerinde kıtlık yüzünden mahsul alamayan vatandaşlar için ne gibi tedbirler alındığına dair” Cumhuriyet Senatosunda Ağrı Üyesi Veysi YARDIMCI’nın sorusuna cevaben Ticaret Bakanı Muhlis ETE, bölge halkının mağduriyetinin giderilebilmesi adına öncelikli olarak yapılan işlerin başında kuraklık sebebiyle, Şubat 1962 tarihinden itibaren Ağrı iline hibeli ve kredili olmak üzere hem yiyecek buğday hem de tohumluk buğdayın tahsis edildiğini açıklamıştır. Ete konuşmasında, bunun dışında kuraklığa maruz kalan vatandaşlar için Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü tarafından yeniden ihtiyaç kredilerinin verilmeye başlandığının haberini de veriyordu. Yine konunun muhataplarından biri olan Bayındırlık Bakanı İlyas SEÇKİN (Ankara), Doğu illerinde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılmış ve yapılmakta olan sulama faaliyetleri ile ovaların sulanmasının, suyun diğer kullanılış şekillerine göre ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak bir plan hazırlandığını belirtmiştir. Seçkin konuşmasında, içme suyu için 53 kadar köyde sondaj faaliyetlerinin devam ettiğini ayrıca vilayetler tarafından ele alınan işler hariç, bu bölgede Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından 318 köye su verilmesi işinin 1962 yılında ele alındığını vurgulamıştır. Yardımcı, bu açıklamalardan sonra yaptığı konuşmada, Doğu bölgesinde ciddi su tesisleri ve barajlar yapılmadığı sürece kıtlığın devam edeceğini söyleyerek, bölgenin kalkınması adına yapılabilecek işler için önerilerde bulunmuştur. İlk olarak Ağrı, Elazığ, Urfa ve Hakkari bölgelerinde Ziraat Bankası şubelerinin açılarak banka yoluyla gerekli finansmanın sağlanması, tarım ve hayvancılık işlerinin takibi için bir pilot bölge oluşturulması, tarım ürünleri için ofislerin tesisi, kurs görmüş mühendis,

veteriner ve teknisyenlerin bölgeye gönderilmesini, ardından tarımın ilkel yollarla değil, teknik vasıtalar ve gübre kullanımı ile yapılmasının halka aşılması, işsizlere iş imkanlarının sağlanması, deri, yün ve süt fabrikaları açılarak üretim yapılması ve kültür müesseseleri olan okulların arttırılması ile Doğu bölgesinin kalkınabileceğini belirtmiştir (CSTD, B.90, C.5, 09.10.1962:390-391).

1965 yılında Ağrı ilinde faaliyet gösteren yerel gazetelerden olan Hakimiyet gazetesi, ilde yaşanan büyük kıtlığın izleri henüz silinmemişken 19 Ağustos tarihli sayısında “*Bu Yıl Ağrı’da Dolunun Sebep Olduğu Zararlar Milyonu Aştı*” başlığıyla verdiği haberde: 15 Haziran ile 4 Ağustos tarihleri arasında ilde meydana gelen dolu ve sel sebebiyle gerçekleşen zararın tespiti için Teknik Ziraat Müdürlüğü ve Ziraat Odası tarafından kurulan komisyonun yaptığı araştırmada; 139099 dekar tarım arazisinden 67298 dekar arazinin mahsul alınamayacak duruma geldiği ve bu zararın köy köy mahalle mahalle tespitinin yapıldığı, ihtiyaç duyulan tohumluk ve yiyecek miktarının Ziraat Müdürlüğü’ne bildirildiği bilgisine yer vermiştir (Hakimiyet Gazetesi, 19 Ağustos 1965:1).

Daha önce de belirtildiği gibi Ağrı ilinde yaşanan büyük kuraklıktan sonra çiftçiler sürekli olarak devlet tarafından desteklenmiş ve bu konuda birçok çalışma yapılarak çiftçinin durumu düzeltilmeye çalışılmıştır. Devlet tarafından bu anlamda mahsulleri doğal afetlerden zarar gören ve tohumluğa ihtiyacı olan çiftçilere 5254 sayılı kanun gereğince tohumluk dağıtılmış, 1967 yılında bu kanuna göre 1.853 çiftçiye 593.050 ton tohumluk buğday verilmiştir. Yine aynı yıl içinde 555 çiftçiye, çiftliklerden temin edilen 510 ton civarında kredili tohumluk sağlanmıştır (Ağrı İl Yıllığı, 1969:193).

Çiftçiye destekleme adına, kıtlık döneminde zarara uğrayan ve devlet tarafından kredi imkanı sağlanan çiftçilere yönelik Cumhuriyet Senatosunda, “1961 yılında Kars, Erzurum ve Ağrı illerinde muhtaç durumda olan halka dağıtılan yemeklik ve yemlik hububat bedellerinin terkinin hakkında” kanun teklifinde bulunulmuş Bütçe ve Plan Komisyonu Başkanı Osman SALİHOĞLU’nun önergesi ile Millet Meclisi tarafından 1968 yılında kabul edilen 1147 sıra sayılı teklif ile “1961 yılında kuraklıktan zarar gören Kars, Erzurum ve Ağrı illerinde muhtaç halka dağıtılan yemeklik ve yemlik hububat bedelleri borçları terkin olunmuş, borçlu olanların borçları tahsil olunmayacağı gibi borçlarını ödeyenlerin verdikleri iade olunur” maddesi kanunlaşmıştır (CSTD, B.59, C.47, 04.07.1968:356-377).

Devletin bölgede yaşanan doğal afetlere karşı aldığı tedbirlerin yeterli olmadığına değinen Ziya AYRIM (Kars) “Kars, Ağrı ve Erzurum illerinde yemeklik buğday sıkıntısı çekildiğine, Toprak Mahsulleri Ofisince Kars ilinin dört ilçesinde açılan satış depolarından halkın istifade edebilmesi için 300 tonluk kredili satış limitinin, 500 tona çıkarılmasına dair” demeç vermiştir. Ayrım, 1968 yılında tarım hasılatının düşük olduğunu ve Doğu Anadolu’da çiftçilerin ettikleri tohumları dahi alamadıklarını özellikle Ağrı, Kars ve Erzurum illerinde çiftçilerin Ağustos ayından itibaren yemeklik buğday bulmak için büyük çaba sarf ettiğini ifade etmiştir. Ekim ayı içerisinde ise buğday fiyatının 109 kuruştan 125 kuruşa kadar yükseldiğini ve arpa ununun kilo fiyatının 95 kuruşun üzerinde olduğunu belirten Ayrım, bu dönemde fakir olan köylünün buğday ekmeğinden daha ucuz olması ve tüketiminin az olmasından dolayı arpa ekmeğini kullanmak zorunda kaldığını anlatmıştır (CSTD, B.23, C.49, 23.01.1969: 840-841).

Senato üyelerinden Sırrı ATALAY’(Kars) ın, “kooperatiflere ve kişilere açılan hayvancılık kredilerine dair yazılı soru önergesine,” Ticaret Bakanı Vekili ve Devlet Bakanı Gürhan TİTREK’in vermiş olduğu yazılı cevaptaki bilgiler şöyleydi. Titrek tarafından, illere göre açılan hayvancılık kredilerinin 01.01.1969-31.03.1969 tarihleri arasındaki borç tutarları ile borçlu sayıları liste halinde gösterilmiştir. Bu listeye göre Ağrı iline ilk olarak 43 milyon 796.000 lira tutarında kredi açılmıştır. İlk etapta 257 kişiye kredi verilmiştir. Daha sonra 31.03.1969 tarihi itibarıyla açılan kredi miktarının 4 milyon 654.000 lira olduğu, kullanılan miktarın 1 milyon 343.000 lira olduğu belirtilirken, 35 çiftçiye daha kredi verildiği ifade edilmiştir (CSTD, B.24, C.55, 13.01.1970:225-226). Yine Senatoda 04.02.1970 tarihinde, “Tarım Bakanlığı Bütçesi” görüşüldüğü sırada Tarım Bakanı İlhami ERTEM, Ağrı, Kars ve Erzurum illerine hayvan yemlerinin demiryolu ile nakliyatında ucuz tarifenin uygulandığını ve Ziraat Bankası tarafından, Kars iline 138 milyon, Ağrı iline 51 milyon, Erzurum iline 97 milyon 500.000 liralık yem kredisi verildiğini açıklamıştır (CSTD, B.38, C.56/1, 04.02.1970:438).

Ağrı ilinde tarımsal faaliyetlerin bilinçli ve teknik anlamda yapılabilmesi için 1965 yılından itibaren kooperatifler kurulmuştur. Mecliste, Sadettin BİLGİÇ’(İstanbul) in, “Cumhuriyetin ilanından bugüne kadar kurulan anonim şirketler ile istihsal, satış ve kalkınma kooperatiflerine ilişkin” sorusu üzerine Ticaret Bakanı Fehim ADAK ile Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı Mustafa OK tarafından verilen listelerde; Ağrı ilinde tarımsal amaçlı kooperatif sayısına ilişkin; 1965-1970 yılları arasında 12, 1971 yılında 2,

1972 yılında 4, 1973 yılında 7 olmak üzere ilde toplamda 25 kooperatifin kurulduğu bilgisi verilmiştir (MMTD, B.1, C.7, 01.11.1974:25-26).

Bölgede tarım alanında makineleşme ile birlikte az da olsa çiftçinin yükü hafiflemiştir. 1973 yılında itibaren, Ağrı ilinde tarım arazilerinde kullanılan araçlar; 297 adet traktör, yardımcı araç olarak pulluk, diskaro ve römork gibi ekipmanlar vardı. Bu dönemde çiftçi makineli tarımın kolaylıklarından faydalanıp, tohum ekim işini de mibzer ile yapmaya başlamıştır (Ağrı İl Yıllığı 1973:138).

5.1.2. Hayvancılık

Ağrı ekonomisinin büyük bir bölümü hayvancılıktan elde edilen gelirlerden oluşmakla birlikte, il hayvan yetiştiriciliği ve hayvan sayısı olarak ülke genelindeki önemli merkezlerdendir. Ağrı ilinde hayvancılığın ilkel metotlarla yapılması ve hayvansal ürünlerin değerlendirilme olanağı bulunmamasından dolayı yöre halkı hayvan varlığından yeterince faydalanamıyordu. Vilayette kış aylarının uzun ve sert geçmesi, yem azlığı, mandıraların olmaması gibi nedenlerden dolayı bölgede kış besiciliğinin yapılamadığı, hayvancılığın sadece meralara bağlı olarak sürdürüldüğü görülür. Ayrıca hayvanların bakım ve kontrolün düzenli olarak yapılmaması, gerekli ilaçların temininde sıkıntıların yaşanmasından dolayı hayvanların hastalıktan telef olduğu anlaşılmaktadır (Ağrı, Van, Hakkari.... 1974:9).

1965 ile 1969 yılları arasında ildeki hayvan varlığı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 5.1. Ağrı'nın 1965-1969 Yılları Arasındaki Hayvan Varlığı (1000 Baş)

AĞRI	YILLAR				
Hayvan Türü	1965	1966	1967	1968	1969
Sığır	230,7	242,4	270,8	261,9	245,7
Koyun	789,4	784,8	840,6	892,0	966,4
Kıl Keçisi	121,6	119,6	130,7	126,0	114,4

Kaynak: Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu, s. 55.

Bölgedeki şartların iyileştirilmesi için devlet tarafından gerekli önlemlerin alınmadığı ya da alınan tedbirlerin yetersizliği neticesinde bölgede gerçekleşen her sorunun daha kötü sonuçlar doğurduğu görülmüyordu. Ağrı ilinde bu dönemde yaşanan belki de en önemli olay 1961-1962 yıllarında gerçekleşen büyük kuraklık sonucunda halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar tarım ürününün olmaması sebebiyle kıtlığın başlamasıydı. Devlet tarafından bu durumu ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar yapılmış ve halka gerekli yardımların yapılması konusunda tedbirler alınmıştır. Buna rağmen halk çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalarak elinde bulunan hayvanları satıp müşkülâtını gidermeye çalışmıştır. Hali hazırda fenni tarım yöntemlerinden uzak ilkel yöntemlerle yapılan tarım yöntemine bir de bölgenin iklim şartlarının da elverişsizliği eklenince bölge halkının ekonomik olarak ciddi sıkıntılar içine girdiği biliniyordu. Yaşanan kuraklığın ardından CHP ve AP Koalisyon Hükümeti, Doğu Anadolu'ya yardım seferberliği başlatmış bu kapsamda, İmar ve İskan Bakanı Mehmet Muhittin GÜVEN, Bakanlar Kurulu adına Doğu'ya giderek Ağrı, Kars ve Erzurum illerinde incelemeler yapmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde bir milyon büyükbaş ve küçükbaş hayvanın telef olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı tespit edilmiş, bu durum bir telgrafla başbakanlığa bildirilmiş ve Bakanlar Kurulu toplantısı gündemine alınan telgraf görüşülerek, bir an önce 50 milyon liralık kredi açılması kararlaştırılmıştır. Güven, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan hayvanların telef olmaması için ot ve samana ihtiyaç olduğunu ayrıca muhtaç kimselere para yardımının yapılarak, ihtiyaçların giderilmesi gerektiğini belirtmiştir (Özgişi, 2012:335).

Milliyet gazetesi ise 26.12.1961 tarihli sayısında “*Doğuya Yardım Ulaşamıyor*” başlığıyla; Doğu illerine verilmesi planlanan 50 milyonluk kredi yardımının birçok il ve ilçede yoğun kar yağışı sebebiyle yolların kapanmasından dolayı, Ağrı, Erzurum ve Kars illerine yardımın ulaştırılmasının güçleştiğini belirtmekteydi. Gazete köylerle olan iletişimin kesildiğini, Batıdan gelmesi gereken yardımların geciktiğini ve yolların kapalı olmasından dolayı yardım gelse bile ulaştırılamayacağını ayrıca birçok hayvanın telef olduğunu, köylünün hayvanlarını bir an önce elden çıkarabilmek için çok ucuz fiyatlarla sattığını yazmıştır (Milliyet Gazetesi, 26.12.1961:5, Erişim:12.11.2015).

Bu dönemde, halkın tarım ve hayvancılık konusunda bilinçlendirilmesi için çalışmalar yapabilecek ekip ve ekipman bulunmaması da bu faaliyetler noktasında sorunların yaşanmasında etkiliydi. Bu duruma kanıt olarak Cumhuriyet Senatosunda Balıkesir Üyesi Hasan Ali TÜRKER'in, “ziraat yüksek mühendisi ve veteriner hekim

bulunmayan ilçelerimize” dair sorduğu soruya karşılık Tarım Bakanı Turan ŞAHİN tarafından bütün illerde görev yapan ziraat yüksek mühendisi ve veteriner sayıları gösterilebilir. Bakan tarafından verilen bilgiler doğrultusunda Ağrı ilinin ekonomik temelleri tarım ve hayvancılığa dayandığı halde 1964 yılında, bir Ziraat Yüksek Mühendisi, Doğubayazıt ve Patnos ilçelerinde birer veteriner olmak üzere ilde toplamda 3 veterinerin olduğu, Diyadin, Taşlıçay, Hamur, Tutak ve Eleşkirt ilçelerinde ise veteriner olmadığı belirtilmiştir (CSTD, B.49, C.19, 10.03.1964:211-216).

Aynı zamanda ilde, belki de faydası tam olarak bilinmediğinden ya da şartların mecbur bıraktığı sebeplerden dolayı hayvan gübresi kurutularak tezek (yakacak) olarak kullanılıyordu. Bu durumun yanlışlığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı tarım politikasında şu şekilde geçmekteydi; “tezek halinde kullanılan organik maddenin toprağın yapısını iyileştiren ve tarım ürününü büyük ölçüde arttıran bir özelliğe sahip olan çiftlik gübresinin yakıt maddesi olarak kullanılması yurt ekonomisi bakımından büyük bir kayıptır” (CSTD, B.4, C.6, 07.11.1962:110).

Yine 30 Kasım 1965 tarihli Hakimiyet gazetesinde “Eleşkirt’te tezeğin kilosu 50 kuruş” olarak verilen haberde Ağrı ilinin Eleşkirt ilçesi başta olmak üzere tüm ilçelerde yaşanan yakacak sıkıntısı ve kok kömürünün yeterli miktarda tahsis edilememesi sebebiyle tezek fiyatındaki bu artış esprili bir dille ifade edilmiştir (Hakimiyet gazetesi, 1965:1).

Ağrı ilinde tarımsal faaliyetlerin bilinçli ve teknik anlamda yapılabilmesi için 1965 yılından itibaren kooperatifler kurulmuştur. Mecliste, Sadettin BİLGİÇ’(İstanbul) in, “Cumhuriyetin ilanından bugüne kadar kurulan anonim şirketler ile istihsal, satış ve kalkınma kooperatiflerine ilişkin” sorusu üzerine Ticaret Bakanı Fehim ADAK ile Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı Mustafa OK tarafından verilen listelerde; Ağrı ilinde tarımsal amaçlı kooperatif sayısına ilişkin; 1965-1970 yılları arasında 12, 1971 yılında 2, 1972 yılında 4, 1973 yılında 7 olmak üzere ilde toplamda 25 kooperatifin kurulduğu bilgisi verilmiştir (MMTD, B.1, C.7, 01.11.1974:25-26).

1968 yılına gelindiğinde Ağrı Valisi Mustafa Kemal ŞENOL, Ağrı ilinde tarım ve hayvancılığın genel durumunu hükümete yazmış olduğu raporda net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Ağrı ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayandığını, kişi başına düşen yıllık gelirin Türkiye ortalamasının altında olduğunu belirten Şenol; Ağrı ilinde bu dönemde 1 milyon küçükbaş ve 400 bin büyükbaş hayvan olduğunu, ilde bulunan hayvancılık potansiyeline rağmen halkın hayat seviyesini yükseltecek standartlara

ulaşılamadığını belirtmiştir. Bunun sebebinin ise besi hayvancılığı yerine, mera hayvancılığının yapılması ve verimin düşüklüğü ile alakalı olduğunu ifade etmiştir. Bu sorunun halledilebilmesi için çiftçilere uzun vadeli düşük faizli kredi verilmesi gerektiğini vurgulayan Şenol, İran ülkesine ihraç edilen hayvanların fiyatların düşük olması nedeniyle, tedbir alındığı halde yine de ilden, kaçak yollarla hayvan götürülerek daha yüksek fiyatlarla satıldığını açıklamıştır. Bunun için taban fiyatlarının arttırılmasını, il veteriner teşkilatının araç-gereç, ilaç ve teknik elemanla takviye edilmesini istemiştir. Şenol, ayrıca çiftçiye sertifikalı olarak verilen tohumlukların tahsis yerinin uzak olması sebebiyle tohum tedarikinde sıkıntıların yaşandığını, tabii gübrenin yakacak olarak kullanıldığını, suni gübrenin ise pahalı olması sebebiyle alınamadığını ve bu yüzden ilde yapılan tarımın verimde istenilen rekolteye ulaşamadığını da yetkililerle paylaşmaktaydı (BCA, Fon No. 30 1 0 0, Kutu No. 115, Dosya No. 730, Sıra No.1).

1970 yılında Millet Meclisinde Salih YILDIZ'(Van) ın, “hayvancılığın geliştirilmesi ve hayvancılıkla geçinen yurt bölgelerinin ve yurttaşın refaha kavuşturulması için gerekli tedbirleri tespit etmek üzere bir Meclis araştırması yapılmasına” dair önerge vermiştir. Bunun üzerine, CHP grubu adına konuşan Selçuk ELVERDİ (Erzurum), Türkiye’de bitkisel üretimdeki gelir düşüklüğünün özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde verimsizlikle birlikte daha fazla olduğunu anlatmıştır. Elverdi, Ağrı ilinde bitkisel üretimin % 0,3, hayvansal üretimin ise % 1,7 civarında seyrettiğini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde hayvansal üretimin, bitkisel üretime göre daha verimli olduğunu, bitkisel üretimin ise vatandaşın emeğinin karşılığını vermediğini hatta bu bölgelerde yaşanan kuraklık nedeniyle verimin daha da düştüğünü dile getirmiştir. AP grubu adına konuşan Zeynel Abidin İNAN (Bitlis) ise Tarım Bakanlığı tarafından Ağrı, Kars, Eskişehir ve Malatya illerine günün şartlarına uygun pazar yerlerinin yapıldığını ve hayvancılığın geliştirilmesi için Ağrı, Artvin, Kars, Bitlis, Erzincan, Erzurum, Muş, Van ve Elazığ illerinde 1.950 baş boğa kapasiteli 29 adet doğal tohumlama laboratuvarları ve değişik kapasitede 19 adet suni tohumlama laboratuvarlarının hizmet verdiğini belirtmiştir. Ayrıca hudut kapılarından giren-çıkan hayvanların sağlık kontrollerinin yapılması amacıyla Kars-Kızılçakçak, Ağrı-Gürbulak, Gaziantep ve Islahiye’de sağlık kuruluşlarının çalıştığını ifade etmiştir (MMTD, B.52, C.3, 06.03.1970:351, 365-366).

Ağrı ili, büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra mera ve çayır bakımından zengin bir çiçek hazinesine sahip olduğu için bu durum ilde arıcılık yapımını da sağlamıştır. Bu dönemde tarım teşkilatı tarafından verilen kurslar neticesinde yerli tip

kovanlar yerini fenni kovanlara bırakırken ilde arıcılık geliştirilmeye çalışılmaktaydı (Ağrı İl Yıllığı 1973:141).

Tablo 5.2. Ağrı’da 1965 ile 1972 Yılları Arasında Arıcılık Çizelgesi

YILLAR	Fenni Arı Kovanı	Yerli Arı Kovanı	Bal Miktarı (Kg)
1965	2.600	1.335	14.000
1966	3.100	1.100	25.700
1967	3.400	950	50.000
1968	3.965	865	87.950
1969	3.993	1.020	89.810
1970	4.060	1.050	80.000
1971	4.105	870	86.950
1972	4.228	925	90.750

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 141.

1974 yılında Ağrı’da arıcılık faaliyetleri 4050 yerli, 4060 fenni kovanla yapılmaktaydı (Ağrı, Van, Hakkari.... 1974:9).

Bölgedeki hayvancılık potansiyeline rağmen bölge halkına kredi anlamında yeterince yardım sağlanamadığı ve bölgeler arasında eşitsizlik olduğu gibi sebeplerle 11.03.1971 tarihinde Cumhuriyet Senatosu Kars Üyesi Sırrı ATALAY ve arkadaşlarının, “Doğu Anadolu’nun kalkınması konusunda bir genel görüşme açılmasına” dair önerge vermişlerdi. Bu doğrultuda Atalay yaptığı konuşmada; Türkiye’de bölgeler arasında gelişmişlik düzeyi bakımından farklılıkların ve eşitsizliklerin olduğunu belirtirken, ekonominin temel konuları olan; tarım, hayvancılık, sanayi ve eğitim gibi konularda bu eşitsizliklerin sebeplerini açıklayarak geçmiş dönemde Demokrat Parti ve dönemin iktidarı olan Adalet Partisine yüklenmiştir. Bu dönemlerde Doğu Anadolu Bölgesinde hayvancılığın önemli bir yeri olmasına rağmen 1961 yılında hayvancılığa ayrılan 54 milyon 999.000 lira kredi içerisinde Ağrı, Adıyaman, Artvin, Bingöl, Diyarbakır Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illerine 4 milyon 938.498 lira ayrıldığını, bu meblağın genel kredi miktarına oranının % 8,9 olduğunu açıklamıştır.

Atalay'ın hayvancılıkla ilgili belirttiği kredi oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 5.3. Yıllara Göre Doğu Anadolu'da Hayvancılığa Ayrılan Kredi Oranları

Yıl	Toplam Kredi	Doğu Anadolu Bölgesi'ne Verilen Kredi	Oranı
1961	54. 990. 000 lira	4. 938. 498 lira	% 8,9
1962	116. 213.602	26. 582. 545 lira	% 22,8
1963			% 14,4
1964			% 13,9
1965			% 11,4
1966			% 13,9
1967			% 13,1

Kaynak: Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.

Daha sonra Atalay tarafından, Doğu Anadolu'da alt yapı hizmetlerine milyonlar harcandığı halde bu harcamaların yapısal değişikliği meydana getirmediği ve bölgenin kalkınmasının bir türlü gerçekleşmediği de dile getirilmiştir (CSTD, B.50, C.64, 11.03.1971:339-360).

Tablo 5.4. Ağrı'nın 1973 Yılı Hayvan Varlığı

	Koyun	Kıl Keçisi	Sığır	Manda	At	TOPLAM
AĞRI	176.400	9.200	57.430	3.756	1.710	248.496
DİYADİN	241.880	15.900	19.548	1.376	3.190	281.894
DOĞUBAYAZIT	460.400	43.450	32.350	1.246	7.450	544.896
ELEŞKİRT	165.138	16.591	42.427	2.969	1.411	228.536
HAMUR	72.734	10.880	19.780	920	700	105.014
PATNOS	127.970	14.150	33.084	5.886	570	181.660
TAŞLIÇAY	103.960	4.812	22.629	880	460	132.741

Tablo 5.4. (devam)

TUTAK	135.512	9.774	48.519	2.426	1.941	198.172
Toplam	1.483.994	124.757	275.767	19.459	17.432	1.921.409

Kaynak: Ağrı İl Yıllığı 1973, s. 140.

Doğu bölgesi milletvekilleri gerek Senatoda gerekse Mecliste bölgenin sıkıntılarını dile getirmekten ve çözüm önerileri ileri sunmaktan hiç vazgeçmemişlerdir. Hakkari Milletvekili Mikail İLÇİN, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde hayvancılıkla uğraşanlara kredi ve yem yardımı yapılmasına” dair sorusu üzerine Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanı Korkut ÖZAL şu bilgileri vermiştir:

“Türkiye’de hayvan yemi çok olan bölgelerden, kuraklığa maruz kalan bölgelere ucuz tarife ile yem ve yemeklik nakli için 03.09.1973 gün ve 7/7079 sayılı kararname⁴ ile Devlet Demir Yolları tarafından 15.04.1974 tarihine kadar geçerli olarak indirimli tarife uygulanırken, kuraklık bölgesindeki il ve ilçelerde zarar oranı % 50’nin üstünde olan çiftçilere yardım yapılması hakkında 14.06.1973 gün ve 7/6658 sayılı kararname çıkarılmıştır. İlk önce Ziraat Bankası tarafından yemeklik buğday temini için 200 milyon, hayvan yemi temini içinde 200 milyon olmak üzere toplam 400 milyon liralık kredi açılmış

⁴ “Karar Sayısı: 7/7079 Bu yıl Güney, Güneydoğu, Doğu ve İç Anadolu bölgelerinde zamanında ve kafi miktarda yağış olmaması sebebiyle meydana gelen kuraklıktan ve tabii afetlerden dolayı, yemeklik ihtiyacının karşılanabilmesi ve hayvancılığın korunması ile yem üretimindeki noksanlığın yapabileceği telefata meydan verilmemesi amacıyla; bu Kararname yayımı tarihinden 15.04.1974 tarihine kadar geçerli olmak üzere, Adıyaman, Adana İli’ nin Karataş, Kadirli ilçeleri, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Gümüşhane, Hatay, İçel, Kars, Konya İli’ nin Merkez, Akşehir, Cihanbeyli, Çumra, Ereğli, Ermenek, Ilgın, Karaman, Karapınar, Kulu ve Yunak ilçeleri, Malatya, Kahraman Maraş, Mardin, Muş, Niğde, Süt, Tunceli, Urfa ve Van illerine yurdun diğer bölgelerinden demiryollarıyla taşınacak yemeklik buğday, çavdar ve bunlardan yapılmış unların ton/km. sinden 2 (iki) kuruş, arpa, arpa kırması, yulaf, mısır, kepek, yağlı ve yağsız küspeler, melas, pancar posası, fiğ, burçak, dane, yonca, korunga otları, bilumum hayvanın yiyebileceği diğer kesif yemlerle, sanayi yemlerinin sıkıştırılmış (balya veya çuvalı) kaba yemlerin (ot ve saman gibi) ton/km. sinden 2 (iki) kuruş, dökme halinde saman, ot ve diğerlerinin ton/km. sinden 4 (dört) kuruş alınması, yukarıda adı geçen illerin merkez, ilçe ve köylerinden tayin edilecek mutemetlere ihtiyaç komisyonları tarafından verilecek ihtiyaç belgelerine müsteniden bu mutemetler tarafından temin edilecek yemeklik ve yemlerin, temin edildiği il veya ilçenin ziraat teşkilatından alınarak sevk belgelerine istinaden taşınması ve valiliklerce devlet vasıta ve imkanlarından faydalanmak suretiyle vagonların bekletilmeden boşaltılmasını sağlayacak tedbirlerin alınmasını ve vagonların tarifesinde belirtilen süreler içinde göndericileri tarafından yükletilmemesi veya alıcıları tarafından boşaltılmaması nedenleriyle, TC Devlet Demiryolları İşletmesi tarafından tahakkuk ettirilecek yükleme ve boşaltmadaki gecikme ücretlerinin sahiplerince % 50 (yüzde elli) zamlı olarak ödenmesi; Tarım Bakanlığı’ nın teklifine dayanan Ulaştırma Bakanlığı’ nın 29.08.1973 tarihli ve DD 3/1-2039/1416 sayılı yazısı üzerine 12.03.1964 tarihli ve 440 Sayılı kanunun 24. maddesine göre, Bakanlar Kurulu tarafından 03.09.1973 tarihinde kararlaştırılmıştır” (Resmi Gazete, Kanun Numarası: 440, Kabul Tarihi: 03.09.1973, Yayımlandığı Tarih: 21.09.1973, Sayı: 14662, Erişim:18.12.2015).

ve borçlu olanların da borçlarının iki yıl müddetle ertelenmesi kararlaştırılmıştı ancak Ziraat Bankasının kaynak bulamaması sebebiyle bu kredi miktarının açılmadığı anlaşılmaktadır. Daha sonra iki parça halinde sağlanan 200 milyon liralık yem ve yemelik kredi kuraklığa maruz kalan il ve ilçelere gönderilmiş, bu krediden Ağrı iline yem kredisi olarak 3 milyon 725.000, yemelik kredi olarak da 1 milyon 153.580 lira ayrılmış ve toplamda 4 milyon 878.580 lira verilmiştir” (MMTD, B.45, C.1, 26.02.1974:753-754).

Bölgedeki hayvancılık potansiyeline temas edilirken bu alanda yapılan ve yapılması gereken işlerde ülke gündeminde sık sık yer bulmuştur. Cumhuriyet Senatosunda, “Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Bütçesi 1979 Yılı Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Karma Komisyonu Raporunun” görüşüldüğü sırada Hilmi NALBANTOĞLU (Erzurum), Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum, Ağrı, Kars ve Erzincan illerinde bu dönemde küçükbaş hayvan sayısını açıklamıştır. Nalbantoğlu, Erzurum’da 1 milyon 905.968, Ağrı’da 1 milyon 689.941, Kars’ta 1 milyon 956.819, Erzincan’da 487.554 küçükbaş hayvan olduğu ve bölgede toplamda 6 milyon küçükbaş hayvan ile birlikte 18.000 de merinos koyunu olduğunu belirtmiştir. Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehmet YÜCELER ise, Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü tarafından Kars, Erzurum, Ağrı illerinde hayvancılığı geliştirme projesi kredilerinin uygulandığını, 1978 yılından itibaren 2.084 adet şahsi işletme ve grup projesi yapıldığını ve bu üç ildeki hayvan yetiştiricilerine 267 milyon lira uzun vadeli finansman sağlandığını, hayvancılık projesi kapsamında aynı yıl içerisinde, hayvan yetiştiricilerine 19.807 tane damızlık koyun, 2.650 tane damızlık sığır, 210 adet traktör, 586 adet zirai ekipman verildiğini ve 53.570 dekar yem bitkisi tesis edildiğini de ifade etmiştir (CSTD, B.39, C.42, 09.02.1979:306-307,313).

1979 yılında Mecliste, “Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Bütçesinin” görüşülmeye devam ettiği sırada, AP Grubu adına konuşan Ahmet Hamdi ŞAM (Ağrı), 1978 yılında Doğu Anadolu’ya yapılması planlanan tarım yatırımları içinde Ağrı ilinin Eleşkirt ve Diyadin ilçeleri için tasarlanan ve 1977 yılı programına alınan devlet üretme çiftliklerinin ve önceki yıllarda etüt çalışmaları yapılmış olan Eleşkirt, Ağrı merkez, Cumaçay, Diyadin, Patnos ve Taşlıçay ilçelerine baraj ve göletlerin yapılmadığını söylemiştir. Şam, Ağrı, Taşlıçay, Doğubayazıt, Patnos, Tutak, Hamur ve Eleşkirt ovaları için sulama kanalı işlerinin de yarım kaldığını belirtmiştir. Ağrı Milletvekili Şam ve partisinin bu nedenlerden dolayı 1979 yılı bütçesine kırmızı oy kullandıkları tahmin edilmektedir (MMTD, B.62, C.11, 24.02.1979:188-190).

5.2. SANAYİ VE TİCARET

Ağrı ilinde ekonomi genelde tarım ve hayvancılığa dayandığından, hayvancılık ve hayvan ürünleri önemli bir yere sahip olduğu için hayvan pazarları kurulup hayvan satışı yapılırken ayrıca hayvanlardan elde edilen ürünler de bu pazarlarda satılmaktaydı. Ağrı'da 1940'lı yıllardan itibaren sanayi kuruluşu olarak; il merkezinde bulunan un fabrikası ile birlikte ilde, demirci dükkanları, saban ve araba demirlerini tamir ederken, su kenarlarında kurulmuş küçük değirmenlerin yanı sıra ilçe ve köylerde el tezgahları ile keçe, kilim, şal ve çadır bezleri dokunuyordu. İlde taş ocakları ve mermer ocakları da bulunuyordu (Kars, 2010:243-244).

1970 yılında, Ağrı ilinde imalat sanayinde çalışan kesimin özellikle el tezgahı dokumacılığında yoğunlaştığı, Türkiye'de yardımcı aile bireyi olarak çalışan kadının nüfustaki payı % 40 iken bu pay Ağrı'da % 93 olarak belirtilmiştir. 1980 yılında ise Ağrı'da yün ve yapağı ticareti yapan iş yerlerinin olduğu biliniyordu (Atalayer- Özdemir-Berkol, 2011:608).

İlde tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda, giyim, ev araç-gereçleri, inşaat malzemeleri ve diğer tüketim malları gibi ticari faaliyetler küçük esnaflar tarafından yapıyordu. Ağrı ilinde sermaye piyasasında tüccar, esnaf ve çiftçilere yönelik çeşitli krediler sağlayan bankalar; Ziraat Bankası, İş Bankası, Halk Bankası ve Emlak Kredi Bankasıydı. Ayrıca Halk Bankası ile işbirliği içinde çalışan ve 1960 yılında kurulmuş olan Esnaf-Kefalet Kredi Kooperatifi de küçük esnaflara kredi vermekteydi. 1955 yılında kurulmuş olan Ağrı Sümerbank Satış Mağazası da halkın büyük ölçüde ihtiyaçlarını karşıladığı önemli bir müessese olarak uzun yıllar boyunca faaliyet göstermiştir (Ağrı İl Yıllığı, 1969:206).

Ağrı'da sanayi gelişmediğinden ilin sanayi malları ihtiyacı genellikle uzak illerden sağlanmaktaydı. İlde 1974 yılında başlayan sanayileşme sürecinde Doğubayazıt ilçesinde 1974 yılında yapılan Yem Fabrikası, il merkezinde 1976 yılında Et Kombinası, Süt Fabrikası ve 1984 yılında ise Şeker Fabrikası ile birlikte sanayi kuruluşları artmaya başlamıştır (Ağrı İl Kültür ve Turizm Rehberi, 2007:67).

5.2.1. Sanayi Kolları

Ağrı'da bu dönemde sanayi kuruluşu olarak Memişoğlu, Karaca, Eminoğlu, Tekgün un fabrikaları ile motorlu un değirmenleri bulunmakta, şehrin un ve ekmek ihtiyacı bu yerlerden karşılanmaktaydı. İl merkezinde hızar atölyeleri, gazoz imalathanesi, oto

tamir atölyeleri, tornacılar ve kaynakçılar başlıca sanayi kolları olarak faaliyet göstermiş, ilde, briket imalathaneleri dışında, Yoncalı ve Kumlubucak köyleri ile Patnos ilçesinde yapı malzemelerinin büyük bir kısmını karşılayan tuğla ocakları bulunmaktaydı. Ayrıca ilde, halıcılık ve çorap kurslarına da önem verilmiş, bu kurslara devam eden kursiyerlere çalışmalarını devam ettirmeleri için Sanayi Bakanlığı tarafından dokuma tezgahları gönderilmiştir (Ağrı İl Yıllığı, 1969:205).

Bölgede bulunan sanayi kuruluşları ve ekonomik faaliyetlere ilişkin bilgilere Meclis tutanaklarından da ulaşılmaktadır. Bu anlamda, Cumhuriyet Senatosunda 1968 yılında Ticaret Bakanı Ahmet TÜRKEK, Et ve Balık Kurumlarının özellikle hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı bölgelerde yaygınlaştırılarak et ihtiyacının elverişli bir şekilde temin edilmesi, et fiyatlarının istikrarlı bir seviyede tutulması ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden komşu devletlere, kasaplık canlı hayvan kaçakçılığının önleneyeceğini belirtiyordu. Türkiye’de modern bir et endüstrisinin kurulması yolunda 1966 yılında büyük adımlar atıldığı, 1968 yılında Diyarbakır ve Ağrı kombinalarının yapımına başlandığı verilen bilgiler arasındaydı (CSTD, B.29, C.45, 06.02.1968:746). Ancak 1970 yılında 7 milyon tutarındaki Ağrı Et Kombinası’nın inşaatının devam ettiği (CSTD, B.32, C.56, 29.01.1970:173) 1971 yılında ise Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Ağrı Et Kombinası için 1970 yılında 3 milyon 812 bin lira, 1971 yılında 7 milyon 424 bin lira, kombinanın üç aylık harcamasının da 4 bin lira olduğunu ve inşaatın halen devam ettiğini ifade etmiştir (MMTD, B.174, C.18, 07.10.1971:279). 1976 yılı bütçe kanununun görüşüldüğü sırada CHP adına söz alan Bülent ECEVİT (Zonguldak), aslında çok uygun maliyetlerle tamamlanacak olan ve Türkiye’nin büyük ihtiyacını karşılayacak bir takım basit tesislerin yapımının yıllarca geciktirildiğini söylemiştir. Ecevit, 1967, 1968, 1969 yıllarında Tatvan, Burdur, Ağrı, İstanbul, Amasya ve Manisa et kombinalarının projeye alındığını belirtmiştir. Toplamda 87 milyon lira olan maliyetin geciktirilerek 4 katı olan 332 milyon liraya ulaştığını fakat ne teknolojik olarak, ne de yatırım olarak büyük bir öneme sahip olmayan bu tesislerin, 1971 yılında bitirilmesi gerekirken bu kombinaların ancak 1976 yılında hizmete açıldığını açıklamıştır (MMTD, B.57, C.15, 16.02.1976: 68). Bu tarihten sonra Ağrı ilinde hizmete açılan ve sanayi kuruluşu olarak ilde yerini alan Ağrı Et Kombinası ildeki hayvanların alım ve değerlendirilmesinde önemli bir rol almaya başlamıştır.

31.07.1976 tarihinde Milliyet gazetesi “*Anka’ya göre, halk direnince Erbakan Pasinler’de de temel attı*” başlığıyla Elektronik Sanayi Fabrikası’nın Pasinler’den

Erzurum'a alınması üzerine çıkan olaylar sonucunda; Başbakan yardımcısı ve Milli Selamet Partisi Genel Başkanı Necmettin ERBAKAN, Pasinler'de yeni bir temel atılması talimatında bulunmuştur. Erbakan, temeli atılan bu tesisin elektronik sanayinin ikinci ünitesi olduğunu açıklamıştır. Ayrıca *“Demirel Kütahya'da, Erbakan Ağrı ve Kars'ta yeni temeller atacak”* alt başlığıyla, Erbakan'ın Ağrı ve Kars illerinde aynı gün içerisinde, yılda 38 bin ton şeker üretimi sağlayacak ve 1981 yılında faaliyete geçmesi planlanan şeker fabrikalarının temelinin atıldığı yazılmıştır. Bu şeker fabrikalarının her birine, 850 milyon lira bütçe ayrıldığı bilgisine de bu yazıda yer verilmiştir (Milliyet Gazetesi, 31.07.1976:6, Erişim:20.10.2015).

Yine bölge ekonomisinin tarım ve hayvancılık temelli olmasından dolayı, yörede yapılan hayvancılığın geliştirilmesi, yapılan hayvancılıkta verimliliğin yükseltilmesi maksadı ile koyun, sığır ve tavuk yemi üretmek için 1978 yılında Yem Sanayi Genel Müdürlüğü tarafından Doğubayazıt ilçesinde yem fabrikası kurulmuştur (Alpaslan, 1998:43).

Bölgedeki sanayileşme hareketinin sekteye uğradığı, sanayi kuruluşlarının temellerinin atıldığı tarihle bitiş tarihleri arasında uzun yıllar geçtiği bilgisine Millet Meclisinde Ekrem CEYHUN'(İstanbul) un, 8 Mayıs 1978 tarihli 16281 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 1978 Yılı Yatırım Projeleri Programı, hakkında yaptığı konuşmadan ulaşılmaktadır. Ceyhun, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde başlatılan sanayileşme uygulamaları kapsamında 1976 yılı ile 1978 yıllarında çıkarılan ödenekleri karşılaştırarak bu bölgelerde başlatılan sanayileşme hareketinde şeker fabrikaları için 1 milyar lira proje bedeli gibi bir bütçe ile başladığını buna karşılık 1978 yılında Van-Erciş, Ağrı, Kars şeker fabrikalarına yalnızca 15 milyon lira ödenek çıkarıldığını, bunun da sadece bu sanayi tesislerinin yapımının uzatılması ve durması anlamına geldiğini açıklamıştır (MMTD, B.144, C.5, 11.05.1978:590-591). Aynı konuya dair bir eleştiri de yine Mecliste, *“Dördüncü Beş Yıllık (1979-1983) Kalkınma Planının”* görüşüldüğü sırada, MSP Grubu adına konuşan Kars Milletvekili Abdülkerim DOĞRU'dan gelmiştir. Doğru, daha önce kurulması planlanan sanayi tesislerinin tekrar rafa kaldırılmasını tasvip etmediklerini belirtirken, Ağrı, Muş, Çorum, Kars, Samsun, Kahramanmaraş, Niğde, Van, Denizli, Mardin, Urfa ve Konya ilinde 2 tane olmak üzere 13 adet şeker fabrikasından, Dördüncü Beş Yıllık Planda sadece 4'ünün devam ettiğini, geriye kalan 9 tane fabrikanın da Beşinci Beş Yıllık Plana ertelendiğini ifade etmiştir (MMTD, B.11, C.7, 25.11.1978:439-440).

Ağrı Şeker Fabrikası, şehir merkezinin 7 km batısında 1976 yılında temelleri atıldığı halde ancak 1984 yılında üretime geçmiştir. Fabrikanın kuruluş aşaması ile ilgili bilgiler ise 1979 yılında, “TRT hakkında kurulan Cumhuriyet Senatosu Araştırma Komisyonu Raporunda” ortaya çıkmaktadır. TRT’nin yayınlarında taraflı bir tutum izlediği, iktidarı oluşturan partilere, CHP’den daha fazla zaman ayırdığı ve CHP’ye canlı yayın imkanı tanımadığı gibi iddialarla yapılan araştırmada örnek olarak gösterilen, 01.08.1976 günü saat 20:30 haberlerinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Necmettin ERBAKAN’ın, Doğu Anadolu Bölgesi’ne yapımı tamamlanan tesisleri hizmete açmak ve yeni tesislerin temelini atmak için gittiği ve Ağrı Şeker Fabrikası’nın temellerinin atıldığı belirtilmektedir. Ağrı Şeker Fabrikası’nın temel atma törenindeki konuşmasında Erbakan, bürokratik uygulamalara son verildiğini, kalkınma için yapılacak yatırım projelerinin aynı yıl içerisinde gerçekleştirileceğini ifade etmiştir. Erbakan, Ağrı ilinde temeli atılan şeker fabrikasının günde 1.500 ton pancar işleyebilecek kapasitede olacağını ve 2.400 işçinin istihdam edileceğini, şeker fabrikasının yılda 20 bin ton toz şeker ve 14 bin ton küp şeker üreteceğini, fabrikadan ayrıca yılda 10.000 ton da küspe elde edileceğini açıklamıştır (CSTD, B.15, C.44, 18.12.1979:91).

5.2.2. Sınır Ticareti

Ağrı ilinde yavaş yavaş da olsa gerçekleşen sanayi faaliyetlerinin yanında bir de sınır ticareti yapılmaktaydı. Ağrı il sınırları içerisinde bulunan ve Doğubayazıt ilçe merkezine 30 km, il merkezine 120 km uzaklıkta olan Gürbulak Sınır Kapısı, İran ülkesinin Bazergan kentine açılıyordu. Doğubayazıt ilçesinin ekonomisinde önemli yere sahip olan Gürbulak sınır kapısının gümrük binası 1936 yılında yapılmış olup, bu binanın bir bölümü Mustafa Kemal ATATÜRK tarafından kardeş ülke olan İran Devleti’ne hediye edilmişti. Binanın Türkiye tarafında kalan bölümünde; postane, sağlık lojmanları, gümrük memurları lojmanları, Ziraat Bankası Şubesi, Enformasyon Bürosu, lokanta ve gazino bulunuyordu (Ağrı İl Yıllığı, 1969:118).

1936 yılında Ağrı ilinde yapılan gümrük binasının 1966 yılında iyi durumda olmadığı Cumhuriyet Senatosunda “Gümrük ve Tekel Bakanlığı Bütçesinin” görüşüldüğü sırada Ziya AYRIM (Kars) tarafından belirtilmiştir. Ayrım, Ağrı ilinin sınırında ikiz bir bina olduğunu, bu binanın İran’a ait tarafında iki banka şubesi, bir otel, bir gazino olduğunu ancak Türkiye’ye ait tarafında sadece on iki nüfuslu gümrük muhafaza görevlilerinin kaldığı bir oda olduğunu söylemiştir. Dönemin Gümrük ve Tekel Bakanı

İbrahim TEKİN bu sözlere karşılık, gümrük giriş ve çıkış kapılarının iyi olmadığını kabul ederek, bu durumun halledilmesi için bütçe çıkarıldığını ve gereken işlerin yapılacağını ifade etmiştir (CSTD, B.43, C.33, 06.02.1966:34). “Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü’nün 1967 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Karma Bütçe Komisyon Raporu” yatırımlarında Ağrı ilinin sınır bölgesi için 1965 yılında yapımına başlanan 8 daireli doktor lojmanına, 248.000 lira ihale bedeli verildiği ve bu lojmana 1966 yılında toplamda 340.000 lira harcandığı, Gürbulak Sınır Kapısı personel lojmanları içinde 149.000 lira ihale bedeli verildiği, 1966 yılında toplamda 197.000 lira harcanarak bu binaların yapımının tamamlandığı belirtilmiştir (CSTD, B.30, C.38, 05.02.1967:16). Ayrıca Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından 1966 yılında Ağrı-Gürbulak’ta Turizm Danışma Bürosu yapılarak aynı dönemde işletmeye açıldığı bilinmektedir (CSTD, B.61, C.47, 30.09.1968:437).

Türkiye’de ilk sınır ticareti 1978 yılında Ağrı ili Gürbulak sınır kapısından İran ile yapılmıştır. Yaşanan petrol krizi ve döviz sorununu atlatmak için İran’dan mal karşılığı petrol alınmasına karar verildiğinden Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca sınır ticareti işlerinin yürütülmesi maksadı ile bir yetkili ile büro işlemleri için gerekli personellerin ataması yapılmıştır. Petrol krizinden dolayı iç piyasada yaşanan karaborsa satışlarda fiyatlar hayli yüksek olduğundan devletin bunun önüne geçmek için sınır ticareti kapsamında İran’dan getirilen petrolü devletin belirlediği fiyattan yine devlete teslim edilme zorunluluğu ile ticarete başlanmış, getirilen petrolün teslim alınması ve depolama işlemlerinin yapılması amacı ile Petrol Ofisi Genel Müdürlüğü tarafından Ağrı ili Doğubayazıt ilçesinde depolar inşa ettirilmiş, inşa edilen depolarda biriktirilen petrol daha sonra Trabzon dağıtım merkezine götürülüp oradan da yurttaki ihtiyaç duyulan bölgelere dağıtımı yapılmıştır. Merkezden görevlendirilen görevliler tarafından sınır ticareti iki yıl süreyle yapıldıktan sonra, sınır ticaretinde valiler görevlendirilmiş ve Ağrı Valiliği bünyesinde “Sınır Ticareti Bürosu” kurularak sınır ticaretine devam edilmiştir (Tan- Altundal, 2008:20-22).

Ağrı ilinde gerçekleşen sınır ticareti ulusal gazetelerde de yer bulmaktaydı. 25.03.1979 tarihindeki yazısında Milliyet gazetesi, “*Ağrı Valisi: Bir Bafra Sigarası Karşılığında İran’dan 4 Litre Mazot Alıyoruz*” başlığıyla verdiği haberde: Ticaret Bakanı Teoman KÖPRÜLÜLER ve Devlet Bakanı Salih YILDIZ’ın sınır ticareti tedbirlerini gerçekleştirmek için Ağrı iline gittiklerini yazmıştır. Haberde, Tebriz valisi ile Ağrı Valisi Muzaffer YÜCE’nin yaptığı telefon konuşmasında Türkiye’ye Gürbulak üzerinden satılan mazot karşılığında İran’a, Bafra ve Birinci sigarası ile nohut, fasulye ve canlı hayvan ihraç edildiği geçiyordu. Vali Yüce, gazetecilere yaptığı açıklamada kendilerine verilen yetkiler

dahilinde sınır ticaretini yaptıklarını ve bu durumun iki taraf içinde memnuniyet verici olduğunu belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.03.1979:12, Erişim:21.10.2015).

Ağrı Valiliğinin yaptığı bu sınır ticaretini doğru bulmayan Rıfkı DANIŞMAN (Erzurum) Meclisteki konuşmasında, ekonomik tedbirler içinde sınır boyunda görev yapanların ihtiyaçlarını, karşılıklı olarak sağlaması esasının kabul edildiğini ancak tam tersi olarak, devletlerin anlaşması olmadan, hudut boyunda yetkili kimselerin Türk parasıyla alış verişe girişmelerinin kanun dışı olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık Ticaret Bakanı Teoman KÖPRÜLÜLER (Ankara), sınır ticaretiyle ilgili düzenleme çalışmaları yaptıklarını ve sınırda kaçakçılığı önlemek için belli çalışma raporları olduğunu açıklamıştır. Ağrı-Gürbulak ile ilgili konuları yerinde incelemek üzere, Devlet Bakanı Salih YILDIZ ile birlikte bölgeye gittiklerini belirten Köprülüler, Milli Güvenlik Kurulunun bildirdiği önlemlerle sınır ticaretine ilişkin düzenlemeler yaptıklarını ifade etmiştir (MMTD, B.70, C.12, 27.03.1979:98-99).

5.3. TURİZM VE KONAKLAMA

Ağrı ili, tarihinin her safhasında birçok medeniyete kucak açmış deyim yerindeyse ev sahibi konumunda gelen-geçeni ağırlayan, çok eski zamanlara dayanan bir yerleşim yeridir. İl, doğal, kültürel, inanç ve tarihi zenginliklere sahip yapısıyla önemli bir konumdadır. Turizm potansiyeli yüksek olan Ağrı ilinin, bu konumdaki en mühim ilçesi sayılan Doğubayazıt'ta; Büyük ve Küçük Ağrı Dağı, Nuh'un Gemisi, İshakpaşa Sarayı, Ahmed-i Hani Türbesi, Kan Kalesi, Meteor Çukuru, Balık Gölü, Buz Mağarası, Keşişin Bahçesi, İpek Yolu, Meryemana Kilisesi, Çilli Geçidi ve Kervansaray gibi turistik mekanları bulunmaktadır. Patnos'ta; Aznavur Tepe, Patnos Kümbetleri, ve Girik Tepesi, Tutak'ta; Kan Kalesi, Karagöz Kilisesi ve Zincir kale, Eleşkirt'te; Kayak Tesisleri, Toprakkale ve Toprakkale Camii, Taşlıçay'da; Sinek ve Aladağ Yaylaları ile Bayrak Tepe, Hamur'da; Şoşık Kalesi, Havaran Kalesi, Sürmeli Mehmet Paşa Kümbeti, Hamur Mağarası ve Hamur Deresi, Diyadin'de; Diyadin Kaplıcaları, Meya Mağaraları, Kudret Köprüsü, Diyadin Kalesi, Avnik Kalesi, Toklucak Kalesi ve Kuje Kalesi Ağrı'nın önemli turistik değerleri olarak bilinmektedir (Taşdemir, 2011:620).

5.3.1. Turizm

Ağrı ilinin en önemli turizm değerlerinden biri olan Ağrı Dağı, 5.137 metrelik yüksekliğiyle Türkiye'nin en yüksek dağı olup, doğa yürüyüşü ve dağcılık sporu için çok

önemli bir yere sahiptir. Her mevsimde karla kaplı olan ve birçok dini inanış tarafından kutsal kabul edilen Ağrı Dağı, Avrupa'nın en yüksek zirve noktasıdır. Ağrı Dağı'na tırmanışlar Iğdır ve Doğubayazıt'tan yapılabilmektedir.

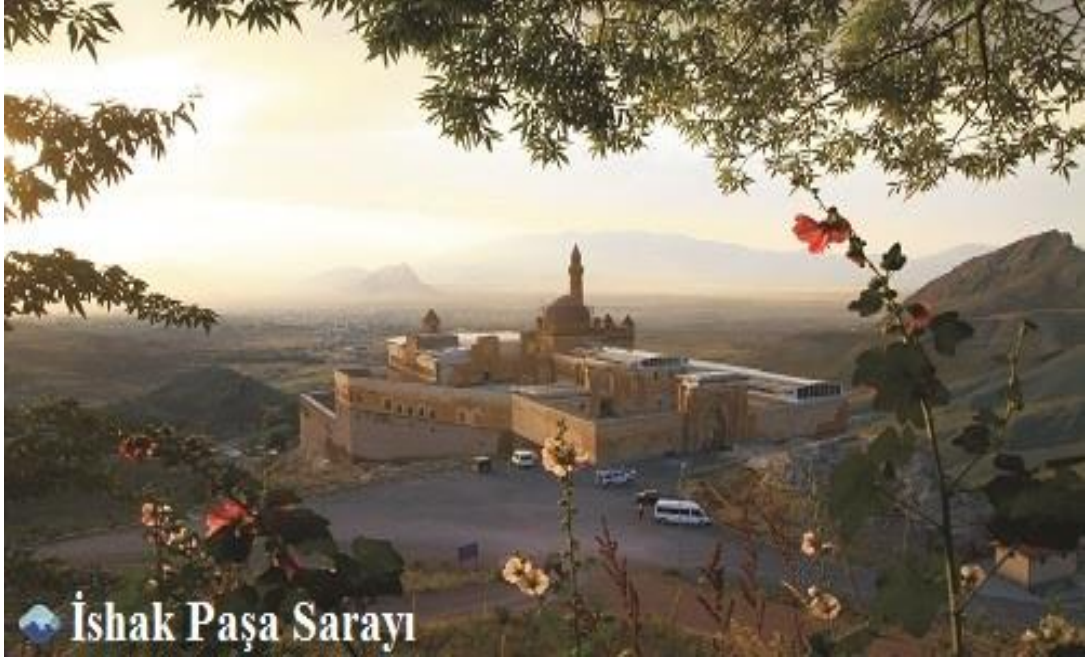
Doğusunda 3896 metre yüksekliğindeki Küçük Ağrı ile birlikte Doğubayazıt'ın karşısında heybetle yükselir. 2.500 metreye kadar ortak bir taban üzerinde yükselen bu iki koniyi, yaklaşık 14 kilometre uzunluğundaki Serdarbulak Geçidi (2.687 m.) birbirinden ayırır. Eski kervan yolu üzerindeki bu geçitte birçok yayla yer alır. Jeolojik konumu ve Nuh'un Gemisi'ne ev sahipliği yapma efsanesinden dolayı önemli bir dağdır. Yüzyıllar önce ünlü gezgin Marco Polo'nun azameti karşısında “hiçbir zaman çıkılamayacak” diye ifade ettiği Ağrı Dağı'na ilk tırmanış 9 Ekim 1829 tarihinde Prof. Frederik Von Parat tarafından gerçekleştirilmiştir. 21 Şubat 1970 tarihinde ise Dağcılık Federasyonu eski başkanlarından Dr. Bozkurt Ergör, zirveye ilk çıkan Türk dağcı unvanını almıştır (Ağrı Turizm Keşif Rehberi, 2013:14-15).

Resim 5.1. Ağrı Dağı (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).

Ağrı ilinin en önemli tarihi eseri ve en fazla turist çeken mekanı olan İshak Paşa Sarayı, Doğubayazıt'ın güneydoğusunda yer almaktadır. Bölgenin en çok gezilen yeri olmasının en önemli sebeplerinden biri dünyada kalorifer, su teşkilatı ve kanalizasyonu olan ilk bina olması ve bir diğer sebep ise Osmanlı dönemine ait İstanbul Topkapı

Sarayı'ndan sonraki en teşkilatlı saray sisteminin burada kurulmuş olması gösterilebilir (Yazgan-Kadanalı, 2012:8-9). Doğubayazıt ilçe merkezinde bulunan İshakpaşa Sarayı'nın yapımına 1634-1680 yılları arasında başlanmış ve 100 yıl sonra Çıldır Valisi İshak Paşa ve oğlu Mehmet Paşa tarafından 1784 yılında tamamlanmıştır. İshak Paşa Sarayı, Doğubayazıt ilçesinin 6 km doğusunda ve stratejik bir konuma sahiptir. Saray, hem eski hem de yeni Doğubayazıt'a hakim bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Klasik Türk saray profiline sahip olan İshak Paşa Sarayı; camisi, türbesi, divan odası, avluları, yemek salonları, merasim, mahkeme salonu ve eğlence salonları, kütüphanesi, geçiş koridorları, hamamı, mutfığı, fırını, erzak dolapları, aşevi, cephanelik, zindan ve birçok hizmetli odası ile birlikte Topkapı Sarayı'nın bir uzantısı da sayılabilir. Sarayın bazı bölümlerindeki tahribattan dolayı 2007 yılında yenileme çalışmaları yapılmıştır (Belli, 2011:123-126).

Resim 5.2. *İshak Paşa Sarayı (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).*

Meteor Çukuru, Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesine 35 km mesafede doğusunda ve Gürbulak sınır kapısının 2 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Dünyanın ikinci büyük meteor çukuru sayılan ve derinliği 60 metre olan çukurun, çapı 35 metredir. 1913 yılında düşen bir göktaşı sebebiyle oluşan Meteor Çukuru, özellikle yaz aylarında yerli ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilmektedir (Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, 2012:104).

Resim 5.3. Meteor Çukuru (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).

Balık Gölü, Türkiye'nin en yüksekte oluşmuş gölüdür. Taşlıçay'a 18 km uzaklıkta ve derinliği 100 metreden fazla olan göl, deniz seviyesinden 2250 metre yüksekliği ile Türkiye'nin bu yükseklikte oluşmuş tek gölüdür. Kıyılarında özellikle güneydoğusunda küçük sazlıklar bulunmaktadır. Gölün çevresinde tarım alanları ve otlaklar mevcut olup, ayrıca gölde balıkçılık da yapılmaktadır. Özellikle Kadife Ördek (*Melanitta fusca*) varlığı ile Türkiye'nin önemli kuş alanlarından biri sayılır. Doğubayazıt ve gölün kıyısında bulunan köylerin içme suyu buradan karşılanırken, gölde kırmızı pullu alabalık ve sazan balığı gibi türler de mevcuttur (Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu, 2012:92).

Resim 5.4. Balık Gölü (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).

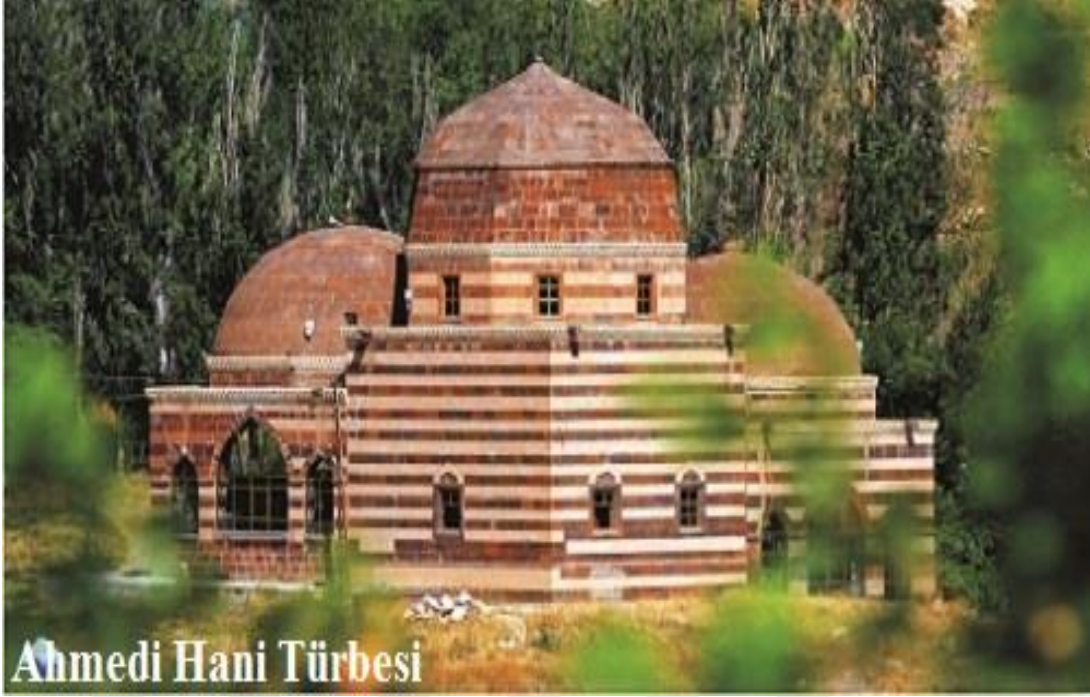
Ağrı’da bulunan en önemli iki mağara Meya (Günbuldu) ve Buz mağarasıdır. Bu mağaralardan birincisi Meya (Günbuldu) Mağarası, Diyadin ilçe merkezine 12 km mesafede olan Günbuldu köyündedir. İldeki ikinci mağara yani Buz Mağarası, Küçük Ağrı Dağı’nın güney eteğinde Hallaç köyünün yaklaşık 3 km kuzey doğusunda bulunan doğal bir mağaradır.

Diyadin Kaplıcaları, ilçe merkezinin 5 km güneyinde bulunmaktadır. Diyadin kaplıca alanı deniz seviyesinden 1925 metre yüksekliktedir. Termal suların birçok hastalığa şifa olduğu söylenmektedir. Cilt hastalığı, romatizma, kadın hastalıkları, kemik ve kireçlenme gibi hastalıkların tedavisinde yararlanılmaktadır. Termal turizmi açısından büyük önem taşıyan kaplıcaların çevre düzenlenmesinin yapılması gerekmektedir. Çok konforlu olmasa da konaklama yerleri mevcuttur. Suyun sıcaklığı 72-78 derece olup aynı zamanda ilçe merkezindeki bazı binaların ısıtılmasında da kullanılmaktadır. Kaplıca bölgesi birbirinden kopuk bulunan Yılanlı, Davut ve Köprü kaplıcaları olmak üzere geniş bir alana yayılmıştır. Kaplıca alanının içinden geçen Murat Nehri, görsel açıdan önemli bir doğal değerdir (www.serka.gov.tr/ Erişim:21.10.2015).

Resim 5.5. *Diyadin Kaplıcaları (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).*

Ahmed-i Hani Türbesi, 1651 yılında doğan ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen Ahmed-i Hani'ye aittir. Türbe, Doğubayazıt ilçesine 8 km mesafede, İshak Paşa Sarayı'nın üst kısmında yer alır. Ahmed-i Hani'nin türbesinin yanına sonradan bir cami yapılmış olup, bölgede en çok ziyaret edilen türbe olduğu bilinmektedir (Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim:02.06.2016).

Resim 5.6. Ahmedî Hani Türbesi (Kaynak: Ağrı Valiliği, www.agri.gov.tr/ Erişim: 15.02.2016).

5.3.2. Konaklama

Ağrı, turizm bakımından önemli bir potansiyele sahip olduğu halde bu potansiyeli geliştirilmediği için bu dönemde ildeki turistik mekanları görmeye gelen misafirlere tam anlamıyla konforlu bir konaklama sağlanamamıştır. Ağrı'da 1965 yılında mevcut olan otel ve lokantalar: Acar Palas, Can Palas, Nur Palas, Yeşil Yurt Oteli, Bitlis Oteli, Şehir Palas, Bilmen Lokantası, Turistik Lokantası, Gaziantep Kapuncas, Seher Lokantası, Öğretmenler Lokali, Doğu Lokantası, Tüccar Kulübü, Urfa Kebapevi ve Memurlar Kulübü idi (Hakimiyet Gazetesi, 1965:8).

1973 yılında mahalli kaynakların verdiği bilgilere göre; Ağrı'da, yerli ve yabancı turistlerin konaklamaları için kaloriferli oteller, pasta salonları ve açık hava dinlenme yerleri vardı. İlin konaklama yerleri; Acar Palas, Otel Kılıçaslan, Gök Palas, Otel Akbulut, Doğubayazıt ilçesinde Petrol Ofisi tarafından inşa edilen Kent Otel ve Eleşkirt ilçesinde bulunan bir moteldi (Ağrı İl Yıllığı 1973:104).

Resim 5.7. Otel Acar 1971 (Kaynak: www.facebook.com/memleketim04(Ağrı)/ Erişim: 30.01.2016).

Resim 5.8. Doğubayazıt Kent Otel (Kaynak: www.baydarailesi.com/ Erişim: 27.01.2016).

BÖLÜM VI

6.1. DOĞAL AFETLER

Ağrı ili birinci derecede deprem kuşağında yer aldığından zaman zaman farklı şiddetlerde depremlere maruz kalmıştır. Bu sebeple Ağrı ilinde yaşanan depremler Meclis gündeminde önemli bir yer alarak yöre halkının meydana gelen depremler nedeniyle karşılaştığı zararların en aza indirilmesi hususlarında görüşmeler yapılmıştır.

Bu bağlamda; Ağrı Milletvekili Nevzat GÜNGÖR Millet Meclisinde, “17 Haziran Çarşamba Günü saat 20:15’te Ağrı’nın Molla Süleyman ve Yeğentaş köylerinde meydana gelen depremde evleri yıkılan vatandaşlara yardım yapılması ve kredi açılması konulu” konuşmasında; iki köyün evlerinin % 90’ının yıkıldığını diğer evlerin de kullanılamayacak hale geldiğini belirterek, depremde can kaybı yaşanmadığını ancak yaz mevsiminin kısa sürdüğü bölgede, vatandaşlara yağışlar başlamadan birer ev yapılması konusunda hükümetten yardım istemiştir. Güngör, daha önceki yıllarda Ağrı’da meydana gelen 1961 yılı kuraklığında hükümetin gerekli tedbirleri almadığını, yapılan yardımların yetersiz olduğunu, bu yüzden köylülerin hayvanlarını satmak mecburiyetinde kalarak mağdur olduğunu hatırlatmıştır. Eleşkirt’in 2.000 nüfuslu Yücekapı köyünde sadece 150 büyükbaş hayvanın kaldığı ve köyün su bendinin, baraj yapılacağı için yıkıldığını fakat bir türlü barajın tamamlanmadığını, senelerden beri devam eden kuraklık, don gibi sıkıntılı durumların devam ettiğini dile getirmiştir. Güngör, 1963 yılında verilen tohumluğun kış ayına denk gelmesi ekmek yapılacak buğdayın olmaması sebebiyle, köylünün ilaçlı buğdayı yemek mecburiyetinde kaldığını, bu yüzden birçok zehirlenme ve ölüm hadisesinin meydana geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca köylünün Ziraat Bankası’na olan borçları sebebiyle, koşum malları ve ziraat aletlerinin haciz ile satıldığını, bölgede yapılan tespitlerden don ve kuraklıktan meydana gelen zararın %80’in üstünde olduğunu açıklamıştır. Güngör, hükümete durumun düzeltilebilmesi için şu önerilerde bulunmuştur:

“Deprem bölgesindeki vatandaşlara birer ev yapılmasının temini sağlanmalıdır. Güzlük tohumluk buğdayın vaktinde ve ihtiyacı karşılayacak miktarda verilmesi, Ziraat Bankası borçlarının takip ve hacizlerinin durdurulması ve tecillerin yapılması, kredili yiyeceklik buğdayın verilmesini, koşum hayvanı almak üzere kredi açılması gibi tedbirlerle hükümet halka fayda sağlamış olacaktır” (MMTD, B.117, C.31, 01.07.1964:403-404).

Bölgedeki yerel gazetenin afetzedelerle ilgili verdiği haberde; Ağrı Valisi Ahmet PAFTALI’nın, İmar, İskan Vekaleti tarafından Eleşkirt’te köylüleri borçlandırmak suretiyle yapılacak olan 17 konutun yeni yerlerini görmek için bölgeye gittiği ve valinin afetzedelerin durumuyla bizzat ilgilendiği belirtilmiştir (Hakimiyet Gazetesi, 2 Eylül

1965:1). Yine aynı konu ile ilgili 11 Eylül 1965 tarihinde Eleşkirt ilçesi Mollasüleyman köyü afetzedeleri için on adet ev yapıldığı, bu inşaatın başında Van bölgesinden görevlendirilen Fen Memuru Osman YAZICI'nın olduğu ve inşaatın bitirilmesi için çalışmaların hızlandığı yazmaktaydı (Hakimiyet Gazetesi, 1965:1).

1976 yılı, Ağrı için depremlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Devlet tarafından yapılan yardımlar, iklim şartlarının elverişsizliği ve aynı zamanda iyi bir organize yapılmadığı için eşit dağıtılmamış ve halk bu yüzden büyük sıkıntılar yaşamıştır. Ulusal bir gazetenin konuya dair 04.04.1976 tarihli sayısında, *“Ağrı’da deprem oldu, 4 kişi öldü”* başlığıyla ilde yaşanan deprem sonucunda, 4 kişinin öldüğü, 3 kişinin yaralandığı ve 100 evin yıkıldığı bilgisi verilmiştir. Aynı zamanda Ağrı Vali Muavini Gürbüz İPEK, verdiği bilgilerde deprem merkezinin Doğubayazıt ilçesi olduğunu ve bağlı köyler olan Bezirhane, Sarıbiyık, Aktarla, Göksugüzel, Kalecik ve Örmeli köylerinde 100 kadar evin oturulmayacak durumda olduğunu belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 04.04.1976:14, Erişim:21.10.2015).

Millet Meclisinde, Mir Bahattin YARDIMCI (Ağrı), *“Ağrı’nın Doğubayazıt ve diğer ilçelerinde aralıksız devam eden depremlere ilişkin”* Mecliste gündem dışı bir konuşma yaparak Ağrı’nın bu dönemde yaşadığı sorunlara değinmiştir. Mir Bahattin Yardımcı, 3 Mart gecesi, Ağrı’nın Doğubayazıt ilçesinde bir depremin meydana geldiğini, 5 kişinin hayatını kaybettiğini, 7 kişinin ağır yaralandığını ve birçok hayvanında enkaz altında kaldığını belirtmiştir. Yardımcı, depremde 15 köyün hasar gördüğünü, en çok can ve mal kaybının Bezirhane, Sarıbiyık ve Saman köylerinde yaşandığını, yolların kar yağışı sebebiyle kapandığını ve mevcut dozerlerin yolların açılmasında yetersiz olduğunu bu yüzden depremzedelerle iletişimin sağlanamadığını dile getirmiştir. Patnos ve Diyadin ilçelerinde depremten dolayı halkın geceleri dışarıda geçirdiğini, Diyadin’in Davut köyünde iki hayvan barınağının yıkıldığını, Diyadin’de sadece dört köyde telefon olduğunu, dağ köyleriyle hiç bir irtibat kurulamadığını ve Ağrı Devlet Hastanesi’nde doktor olmadığını belirten Yardımcı, bu olayların yaşandığı sırada tek olumlu gelişmenin Erzurum-Kızılay Vakfı tarafından yapılan beş kamyon yiyecek yardımı olduğunu ifade etmiştir. Yardımcı’nın konuşmasından sonra İmar ve İskan Bakanı Nurettin OK(Çankırı)’un, bu sorunlara dahil verdiği bilgiler de hemen hemen aynı doğrultuydu. Ok, deprem bölgesine gönderilen tespit heyetinin 05.04.1976’daki durum raporunda, Ağrı’nın Doğubayazıt ilçesine bağlı Bezirhane, Sarıbiyık köyleri ile Suluçam nahiyesine bağlı Budak, Güllüce, Örmeli, Aktarlık köyleriyle Göksugüzel ve Çay mezralarında 104 konutun

hafif, 75 konutun ise ağır hasara uğradığını, Taşlıçay ilçesine bağlı 13 köyde 108 konutun hasar gördüğünü ve köylerin ulaşım imkanlarının olmadığını tespit ettiklerini açıklamıştır. Ayrıca ihtiyaçlar için valilik emrine 200.000 lira gönderdiklerini, 6 Nisan günü, yine sarsıntıların olduğunu ve bunun üzerine tedbir amaçlı 300 çadır ve 500 battaniye gönderildiğini belirtmiştir (MMTD, B.87, C.18, 08.04.1976:515-517).

Ağrı Milletvekili Cemil ERHAN, *“13 Nisan 1976 günü Ağrı’da meydana gelen deprem konusunda gündem dışı konuşmasında,”* Ağrı’nın içinde bulunduğu zor şartlar neticesinde bölgeye yapılan yardımların yetersizliğini, ilde yolların kar yağışı sebebiyle kapalı olduğunu, birçok köy yolunun yapılmadığını ve çamurdan dolayı ulaşımın sağlanamadığını belirtmiştir. Ayrıca köylerle irtibata geçilecek bir telefon dahi olmadığını söyleyen Erhan, bölgedeki halkın birçok konuda mağdur olduğunu dile getirerek gerekli önlemlerin alınması için ilgili bakanlıklara çağrıda bulunmuştur (MMTD, B.89, C.18, 14.04.1976:613-614).

Takvim 24 Kasım 1976 yılını gösterdiğinde Van merkezli meydana gelen dönemin en şiddetli depremi Ağrı’nın Diyadin ilçesini de olumsuz etkilenmiş ve ilçede birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Bu depreme ilişkin Devlet Bakanı Gıyasettin KARACA’nın, “Van ve ilçeleriyle çevresinde vukua gelen depremin meydana getirdiği can ve mal kaybı ile alınmış ve alınmakta olan tedbirler hakkında gündem dışı açıklaması” şu şekildedir. Karaca, 24.11.1976 günü Van, Muradiye, Çaldıran, Erciş, Özalp ve Ağrı’nın Diyadin ilçelerinde saat 14:15’te 7,6 şiddetinde meydana gelen depremde, birçok can kaybının olduğunu belirtmiştir. Karaca, Ağrı’nın Diyadin ilçesinde 107 insanın öldüğünü, 100 evin yıkıldığını ve birçok yaralının olduğunu ifade ederek, deprem bölgesine 3.200 adet çadır, 13.130 adet battaniye, 8 ton gıda maddesi, 10 ton yağ, 1 ton çay, 10 ton şeker, un ve yiyecek maddeleri gönderdiklerini, ayrıca Enerji Bakanlığı tarafından 381 ton benzin, motorin, gazyağı ve kök kömürü gönderildiğini açıklamıştır. Gönderilen yardımlara ek olarak Kızılay tarafından 7.500 çadır, 25 yataklı seyyar ilkyardım hastanesi, 1 adet ameliyathane, 4 adet mutfak, 50 kişilik ikmal yardım ve hasta tedavi ekibinin bölgeye sevk edildiğini belirten Karaca, Köy İşleri Bakanlığı’nın da bütün imkanlarını ve ışıklıdırma cihazlarını afet bölgelerine gönderdiğini bildirmiştir (MMTD, B.13, C.21, 25.11.1976:417-419).

Resim 6.1. 1976 deprem enkazı (Kaynak: www.diyadinnet.com/ Erişim: 09.02.2016).

Milliyet gazetesi 25.11.1976 tarihinde olayı, “*Van’da Deprem Çok Ölü Var*” manşetiyle yazmıştır. Öğleden sonra saat 14:35’te 7,6 şiddetinde meydana gelen depremin ana merkezinin Van iline bağlı Muradiye ilçesi olduğu belirtilmiş, Erciş ve Özalp ilçelerinde de ağır hasarlar olduğu bildirilmiştir. Bölgede, özellikle gece saatlerinde havanın -17°’ye düştüğü ve halkın donma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu açıklanmıştır. Depremin Ağrı ilinde de hasara yol açtığı ve ölü sayısının 10 olduğu belirtilmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.11.1976:12, Erişim:21.10.2015). Ertesi gün aynı gazete, “*Ölü Sayısı 4 Bini Geçti*” manşetiyle, Van ve çevresini sarsan şiddetli depremde ölü sayısının 4.000’i aştığını, yağmur ve kar yağışı nedeniyle yardım ve kurtarma ekiplerinin bölgenin birçok köyüne ulaşamadığını belirtmiştir. Ağrı Valisi Adnan DARENDELİLER, gazetecilere verdiği bilgilerde, “*her geçen saat ölü sayısının arttığını*” açıklamıştır. Depremin Ağrı’da özellikle Diyadin ilçesi ve köylerinde hasara yol açtığı, 150 kişinin hayatını kaybettiği belirtilmiştir. Diyadin ve çevresinde kar kalınlığının 20 cm olması sebebiyle, 12 tane köy ile iletişimin sağlanamadığı açıklanmıştır. Ayrıca Türkiye’den, İran’a transit giden karayolu depremde hasar gördüğü için trafiğe kapatılmış ve İran’a gitmekte olan araçlar bir müddet Türkiye’de bekletilmiş ve deprem bölgesinde aralıklarla sarsıntıların devam ettiği kaydedilmiştir (26.11.1976:6, Erişim:21.10.2015). Bir sonraki günün tarihiyle yine aynı gazetede “*Ölü Sayısı 6 Bini Geçti*” başlığıyla verilen deprem haberinde, yurt içinden ve yurt dışından bölgeye yardım gönderildiği ancak yardımın iyi bir organizasyon kurulamadığı için halka yeterince ulaştırılamadığı ve sıkıntıların devam ettiği belirtilmiştir.

Ağrı Valisi Adnan DARENDELİLER'in verdiği bilgilere göre Diyadin ilçesinin 35 köyünden 6 tanesinin tamamen yıkıldığı diğer köylerde ise evlerin % 87'sinin oturulamayacak durumda olduğu ifade edilmiştir (27.11.1976:10, Erişim:21.10.2015).

Resim 6.2. Deprem bölgesinde arama çalışmaları (Kaynak: www.diyadinnet.com/ Erişim: 09.02.2016).

Millet Meclisinde 08.12.1976 tarihinde İmar ve İskan Bakanı Nurettin OK, Van ve çevresinde vukua gelen deprem hakkındaki açıklamasında: Ağrı'nın Diyadin ilçesinde 120 kişinin hayatını kaybettiğini, 870 evin yıkıldığını ve 1.964 evin hasar gördüğünü belirtmiştir (MMTD, B.16, C.21, 08.12.1976:625). Cemil ERHAN (Ağrı), “*Van ve çevresinde meydana gelen depremin Ağrı İli ve Diyadin ilçesinde yaptığı hasarla kayıplara yeterince ilgi gösterilmediği ve alınması gereken tedbirler konusunda gündem dışı konuşması*”nda, merkezi Çaldıran olan Van ili, ilçe ve köylerini etkileyen depremin, Ağrı'nın Diyadin ilçesinde yaptığı hasarı şu şekilde açıklamıştır. 131 ölü, 594 yaralı, 200 büyükbaş ve 2.500 civarında küçükbaş hayvanın telef olduğu, 784 evin yıkıldığı, 1.062 evin ağır hasar gördüğü, birçok konutun hasarlı olduğu, Dedebulak ve Yolcupınar köylerinin tamamen yıkıldığı, 41 köyün ise ağır hasar gördüğü bilgisi verilmiştir. Erhan, Diyadin'e yapılan yardımların sadece Kars ve Erzurum vilayetlerinden gönderilen 500 çadır, Kızılay'ın kurduğu 750 çadır, İmar ve İskan Bakanlığı'nın gönderdiği 500.000 lira olduğunu belirterek, hükümetten hem bölge halkının hem de hayvanlarının barınabileceği konutlar yapmasını, kar sebebiyle kapanacak yolların açılması için gerekli araçların bölgeye sevk edilmesini ve halkla iletişimin sağlanabilmesi için telefon hatlarının

kurulmasını istemiştir (MMTD, B.22, C.22, 22.12.1976:266-267). İmar ve İskan Bakanı Nurettin OK (Çankırı), “*Van ve çevresinde vuku bulan depremin Ağrı ili ve Diyadin ilçesinde meydana getirdiği mal ve can kaybına dair konuşan Ağrı Milletvekili Cemil ERHAN’a cevap veren gündem dışı konuşması*” nda şu bilgileri vermiştir. Ok, Diyadin ilçesinde meydana gelen deprem sonunda, hayatını kaybeden vatandaşların olduğunu ve 734 konutun oturulamaz hale geldiğini, bu sebeple Diyadin’e 750 adet çadır, giyecek ve yiyecek maddelerinin gönderildiğini ve bu yardımların çevre il ve ilçelerden gelen yardımlarla ihtiyaçları giderebilecek sayıda olduğunu belirtmiştir. Ok, Diyadin’de askeri kışla olarak kullanılan, daha sonra bölge yatılı okulu yapılmak üzere hazırlanmış bulunan boş binaya, Dedebulak köyündeki vatandaşların yerleştirildiğini ve ilçe merkezine daha önce Afet İşleri Genel Müdürlüğü tarafından afet sebebiyle yaptırılmış bulunan sosyal konutlara da açıkta kalan halkın yerleştirildiğini açıklamıştır. Ok, Van’da yapılan yardımların hiç bir fark gözetilmeden aynı şekilde Diyadin’e de yapıldığını vurgulamıştır (MMTD, B.23, C.22, 23.12.1976:298-299).

27.07.1977 yılında açıklanan, “*Başbakan Süleyman DEMİREL tarafından kurulan Bakanlar Kurulu Programında*” Van-Ağrı depreminin iskan çalışmalarına hızla devam edildiği belirtilmiştir. Deprem bölgelerinde felaketzedelere dağıtılan evlerin sahiplerine çıkarılmış olan geri ödemenin hafifletileceği ve şehirlerin çevresinde ruhsatsız olarak yapılan binaların, “*İmar Affi*” ile çıkarılan bu program çerçevesinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır (MMTD, B.23, C.1, 27.07.1977:130). Yine Ali GÜRBÜZ’(Sivas) ün, “*kira, mesken ve arsa sorunlarına ilişkin sorusu*” üzerine, İmar ve İskan Bakanı Mehmet Recai KUTAN, Van ve Ağrı’da 24.11.1976 günü meydana gelen depremde 3.837 vatandaşın hayatını kaybettiğini, 9.293 konutun tamamen yıkıldığını, 3.049 konutun orta hasara ve 6.439 konutun az hasara uğradığını açıklamıştır. Afetzedelerden, kış mevsimini afet bölgesi dışında, ihtiyaçlarını kendileri karşılamak suretiyle 4 nüfuslu ailelere her ay 1.500 lira, nüfusu 4’ten fazla olan ailelere de fazla her kişi için 109 lira ek olmak üzere nakdi yardım yapıldığını, bu amaçla 46 şehre gönderilen geçici iskan ödeneğinin yaklaşık olarak 15 milyon lira olduğunu belirtmiştir. Kutan, Van ve Ağrı illerinde depremten etkilenmeyen yerleşimlerde geçici iskan sağlamak amacıyla, yaklaşık olarak 20.000 çadır, 60.000 battaniye ve 18.000 uyku tulumu ve Birleşmiş Milletler aracılığı ile Dünya Gıda Programı çerçevesinde 3 ton gıda malzemesi dağıtıldığını söylemiştir. Sosyal ihtiyaçlar, nakil masrafları ve nakdi yardımlar için Van’a 62 milyon lira, Ağrı’ya ise 10 milyon lira gönderildiğini ifade etmiştir. Ayrıca daimi iskan çalışmalarının başladığı ve 9.419 mesken

yapımının planlandığını açıklayan Kutan, 7.992 meskenin ihale usulüyle, 910 adet meskenin “*evini yapana yardım*” metoduyla, 138 tanesinin de Libya Hükümeti eliyle yapılmasının planlandığını ve 379 adet meskenin yapımının ise köylere ulaşım imkanı, yol, su, elektrik sağlanmadığı için ihalenin sonuçsuz kaldığını belirtmiştir. Ayrıca kanun gereğince inşa masraflarının yarısının affedildiğini, geriye kalan yarısının 30 sene vade ile faizsiz olarak afetzedeler tarafından ödenmesi kanunun çıkarıldığını fakat birçok vatandaşın borçlanmak istemediğini açıklamıştır (MMTD, B.83, C.2, 28.12.1977:15-16).

İmar ve İskan Bakanı Ahmet KARAASLAN, Van ve Ağrı illerinde gerçekleşen deprem sonucunda yapılan çalışmaların ancak ihtiyaçların bir kısmını karşıladığını, daha bir çok eksiklerin olduğunu belirterek, toplamda iskan edilen konut sayısının 1.710 olduğunu, problemin % 60’tan fazlasının halen devam ettiğini açıklamıştır. Bölgenin ekonomik ve sosyal yaşantısına uygun konutların, ahır ve samanlıklarıyla birlikte tamamlanıp sahiplerine verilmesi için inşaat mevsiminin beklendiğini, 1978 yılında Van depreminin yarattığı bütün sorunların tamamen ortadan kaldırılması için 1,5 milyar civarında ek bir kaynağa ihtiyaç olduğunu, yıl içinde afetler için ayrılan fondan veya yatırımları hızlandırma fonundan bu ihtiyacın karşılanacağını ifade etmiştir (MMTD, B.117, C.4, 26.02.1978:345-346).

SONUÇ

Cumhuriyet dönemi ile başlayan hızlı değişim sürecinde kaza konumundan il konumuna geçen bir idari teşkilatın kat ettiği mesafeyi verilerle tespit etmek bilimsel çalışmalar adına oldukça önem arz eder. Bu anlayışla denilebilir ki bu çalışmanın konusunu teşkil eden Ağrı ili ile ilgili önemli tespitlere ulaşılmıştır.

Ağrı ilinin Osmanlı dönemi idari teşkilatlanması içindeki yerine bakıldığında; Karaköse (Ağrı) kazası, Erzurum eyaletine tabi Beyazıt sancağına bağlı bir kaza olarak görülmektedir. Fakat Karaköse kazası, 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesine kadar sıradan bir kaza iken bulunduğu konum neticesinde artan önemine bağlı olarak 1926 yılından itibaren il merkezi haline gelmiş ve ilin adı Ağrı olarak değiştirilmiştir. Ağrı il merkezi haline getirildikten sonra önceki durumuna göre sadece birkaç kurum binasından ibaret olan ve çok büyük sayılmayacak bir değişim yaşamıştır.

1960-1980 yılları arasında Ağrı idari olarak merkez ilçe de dahil olmak üzere 8 ilçe ve 557 köyden oluşmaktaydı. Bağlı ilçeler: Diyadin, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak'tır. 1960 yılında gerçekleşen askeri müdahale ile ilin genel yönetimi de yerel yönetimi de valiler tarafından yapılmıştır. Bu yönetim anlayışı 1963 yılında yapılan seçimlerle değişmiş ve gerçekleştirilen seçimler sonucunda belediye başkanı bölge halkı tarafından seçilmiştir. 1963 yılından 1980 yılına kadar geçen zaman zarfında yerel yönetimde bölge halkından bazı şahsiyetler seçimler sonucunda yerel yönetici konumuna gelmiştir. Fakat 1980 darbesiyle yine yönetime el konulmuş ve 1981 yılına kadar idare valiler tarafından sürdürülmüştür. Ağrı'nın 1964 yılında imar planı yapıldığı halde bir imar planının alt yapı tesisleri olan kanalizasyon, su ve yol ihtiyaçlarının yeterince karşılanmadığı görülmektedir. Bu dönemde, Ağrı ilinin imar çalışmaları daha çok merkezi yerleşim alanlarında yapılıyor, şehrin sadece ana caddeleri üzerinde kanalizasyon alt yapısı bulunuyordu. İlçelerde belediye bütçesinin yetersiz olması sebebiyle gerekli çalışmalar yapılamadığı için hem içme suyu yetersizdi hem de kanalizasyon şebekesi bulunmuyordu. Bu da ilin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çalışmaların yetersizliğini gözler önüne sermekteydi. Bu çalışmaların yetersizliğinde ya da yüzeyselliğinde zaman zaman bölge milletvekillerinin de etkili olduğu Eleşkirt Belediye Başkanı Selahattin SARAYHANOĞLU'nun 1968 yılındaki girişimleri ve buna engel olmak isteyen dönemin Ağrı Milletvekili örneğini de hatırdan çıkarmamak gerekir. 1960-1980 yılları arası Ağrı'nın nüfusu ile ilgili tespitleri de şu şekilde sıralayabiliriz: Ağrı ilinin toplam nüfusunun 1960 ile 1980 yılları arasında % 71,07 oranında artış gösterdiği görülmektedir.

İlin genel nüfus artışında kırsal nüfusun şehir merkezindeki nüfusa göre daha yüksek oranda bir artışı gerçekleşmiştir. Bu da Ağrı'da yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunun tarım ve hayvancılıkla geçimini sağladığı için köylerde ikamet ettiğini göstermektedir. İldeki nüfus artış hızı yüksek olduğu halde, nüfusun azalışındaki en önemli faktörün göçler olduğu tespit edilmiştir. İlin ekonomik faaliyetlerinin beklentilerin altında olması, coğrafi şartların yarattığı olumsuzluklara bir de ilin toplumsal ve kültürel anlamda geri kalmışlığı eklenince göçler kaçınılmaz olmuştur. Göçler, öncelikle iş imkanı açısından cazip olan il ve ilçe merkezlerine, büyük şehirlere ve yurt dışına olmuştur. Böylece zamanla şehir nüfusu artarken, kır nüfusunda azalma olduğu görülmüştür.

1960-1980 yılları arası ildeki eğitim durumunda meydana gelen gelişmelere bakıldığında; 1965 yılında Ağrı'da, okuma-yazma bilenlerin oranının %17 olduğu, halkın %83'ünün okuma-yazma bilmediği tespit edilmiştir. İlin 543 köyünden 337' sinde okul olmadığı, 15 şehir okulu ve 206 köy okulu olduğu elde edinilen bilgiler arasında yer almıştır. Türkiye'nin birçok köyünde olduğu gibi Ağrı ilinde köy okullarına olan ihtiyaç Milli Eğitim Bakanlığı'nın hedeflerinin çok gerisinde kaldığını göstermektedir. 1975 yılında Cumhuriyet Senatosunda, Erzincan Üyesi Niyazi ÜNSAL'ın Türkiye'deki eğitim hizmetleri ile ilgili yaptığı genel değerlendirme aslında ülkenin içinde bulunduğu şartları ve eğitim-öğretim olanaklarını da gözler önüne sermiştir. Ünsal, 1975 yılında Ağrı'da 234 köyde okul olmadığını, şehirlerde bulunan okulların her türlü giderlerinin ve hizmetli masraflarının devlet tarafından karşıladığını ve köy okullarına bu olanakların sağlanmadığını açıklamıştır. Ünsal, ayrıca Doğu illerinde yapılan okulların iklim şartlarına uygun olmadığına da dikkat çekmiştir. Bu dönemde devlet tarafından her alanda olduğu gibi eğitim alanında da çalışmalar yapıldığı fakat bu çalışmaların yeterli seviyeye getirilemediği görülmektedir. Eğitim ve öğretim için ayrılan ödeneklerin yetersiz kalışı yine kurum binalarının ihtiyaçlara cevap verebilecek sayıda olmaması, bununla birlikte öğretmen ve personel eksikliğinin de bu aksaklıkların ana etkenlerini oluşturduğu tespit edilmiştir.

Türkiye'de de dönemin belki en önemli sorunlarından birisi yetişmiş idareci ve memur eksikliği olmuştur. Ağrı ilinde sağlık hizmet birimi olarak biri il merkezi, diğeri Doğubayazıt ilçesinde olmak üzere 2 hastane, 32 sağlık ocağı ve 50 sağlık evi olduğu halde bu hastanelerde çalışabilecek personelin yeterli sayıda olmaması ilin hayati önem taşıyan sorunlarından biriydi. Ağrı ilindeki sağlık sorunlarının sık sık tekrar edilmesi çözüm için gerekli tedbirlerin tam olarak alınmadığını göstermektedir. Bu bağlamda; Ağrı

Milletvekili Cemil ERHAN'ın sağlık problemlerine temas ederken nufusu 17 binden fazla olan Dogubayazit ilçesinin sosyalizasyon bölgesinin içinde olmasına rağmen, hastanede uzman doktorun olmaması sebebiyle, hastaların Erzurum ve Ağrı illerine gitmek zorunda kaldığını, bazı hastaların yollarda hayatını kaybettiğini söylemesi tarihe düşülen bir not niteliğindedir. Sağlık Bakanı Kemal DEMİR'in bu dönemde zorunlu görev hizmeti olmadığını, sadece isteğe bağlı olarak çalışma yerlerinin seçildiğini, ülkenin ihtiyacını karşılayacak doktor sayısına henüz ulaşamadığını, sorunların temel nedeninin de bu durumdan kaynaklandığını söylemesi ise madalyonun belki de en sorunlu ve en acil çözülmesi gereken bir diğeri yüzüdür.

1960-1980 yılları arasında ilin ekonomik özellikleriyle ilgili olarak, ilin ekonomisinin ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayandığı söylenebilir. Yerleşim durumuna göre değerlendirme yapıldığında, merkezde ticaretin köylerde ise tarım ve hayvancılığın ön planda olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ağrı ilinin sert karasal iklim kuşağında olması tarımsal üretimin olumsuz yönde etkilenmesinde önemli bir etken olmuştur. Ele alınan bu dönemde ilin aktif nüfusunun % 73,4'ü tarım sektöründe çalıştığı halde, tarımsal arazinin bölgenin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmaması, çayır ve meraların fazla olması gibi nedenlerle daha çok hayvancılığın geliştiğı görülmektedir. Ağrı ekonomisinin büyük bir bölümü hayvancılıktan elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı. Ağrı, hayvan yetiştiriciliğiyle ve dolayısıyla da hayvan sayısıyl a ülke genelindeki önemli merkezlerden birisi olagelmıştır. İlde hayvancılığın ilkel metotlarla yapılması ve hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi için imkanların sınırlı olması, mandıraların olmaması gibi nedenlerden dolayı bölgede kış besiciliğinin yapılamadığı, hayvancılığın sadece meralara bağlı olarak sürdürüldüğü görülmektedir. Bu durum da yöre halkının hayvan varlığından yeterince faydalanamadığını ve yaşam standartlarının düşük olduğunu gözler önüne sermektedir. Devlet tarafından ildeki tarım ve hayvancılığı geliştirmek üzere gerek kredi gerekse modern tarım yöntemleri desteklenmiş fakat uygulamaların yetersizliğı ve ekonomik sebepler bu girişimlerden beklenen başarıyı sağlayamamıştır.

Ağrı ilinde bu dönemde yaşanan belki de en önemli olay 1961-1962 yıllarında gerçekleşen büyük kuraklık sonrasında halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek tarım ürününün olmaması sebebiyle bir kıtlığın başlamasıdır. Devlet tarafından bu durumu ortadan kaldırmaya yönelik çalışmaların daha çok kağıt üstünde kaldığı, yapılan yardımların da yetersiz olduğu ve yöre halkının hayvanlarını satarak müşkül atını gidermeye çalıştığı bu çalışmanın tespitleri arasında yer almıştır.

İlde sanayileşme gelişmediğinden ilin sanayi malları ihtiyacı genellikle uzak illerden sağlanmaktadır. 1974 yılında başlayan sanayileşme sürecinde 1974 yılında Doğubayazıt ilçesinde yapılan Yem Fabrikası, il merkezinde 1976 yılında Et Kombinası, Süt Fabrikası ve 1984 yılında ise Şeker Fabrikası ile birlikte sanayi kuruluşları artmaya başlamıştır. Ağrı ilinde yavaş yavaş da olsa gerçekleşen sanayi faaliyetlerinin yanında bir de sınır ticareti yapılmaktadır ve bu yönüyle belirtmek gerekirse Türkiye’de ilk sınır ticareti 1978 yılında Ağrı ili Gürbulak sınır kapısından İran ile yapılmıştır.

Ağrı, turizm bakımından önemli bir konuma sahip olduğu halde bu potansiyelinin yeterince kullanılmadığı ve ilin turizmden hak ettiği geliri elde edemediği görülmektedir. Türkiye’deki birçok turistik mekan gibi Ağrı’nın da bu konuda makus talihini yenebilmesi için; bölge yollarının iyileştirilmesine, turizm potansiyeli olan yerlerin tanıtımının yapılmasına, bu mekanları görmeye gelecek turistlere daha cazip ve konforlu işletmelerle hizmet sunmaya yönelik tesisler yapılması gerekmektedir.

İlde yaşanan sorunların başlıca sebebinin ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum olduğu aşıkardır. 1960 yılında vuku bulan askeri darbe, 1971 yılındaki muhtıra ve sık sık yönetim değişikliklerinin yaşanması sosyal ve siyasal anlamda ülkeyi etkilemiştir ve Ağrı’da bu süreçten payına düşeni almıştır. Ancak tüm bu yaşanmışlıklara rağmen Mecliste ve yerel yönetimlerde mevcut durumu iyileştirme anlamında çalışmalar yapılmış, milletvekilleri tarafından Mecliste yetkililere sorular sorulmuş, projeler çıkartılmaya çalışılmış, eğitim ve sağlık gibi kamusal anlamda personel yetersizliklerinin ortadan kalkması için gerekli atılımlar yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmaların bir kısmı planlanan zaman diliminde hayata geçirilmiş ise de bir kısmının öngörülen zaman diliminden çok daha uzun bir sürede hayata geçirildiği ya da yarım kaldığı bilinmektedir. Projelerin planlanan zamandan çok daha uzun bir zaman diliminde gerçekleşmesindeki nedenler arasında fizibilite çalışmalarının iyi yapılmaması, ülkenin ekonomik durumundan kaynaklı ödeneklerin temininde sorunlar yaşanması gibi nedenlerin yer aldığı görülmektedir. Bahsi geçen bu sürece ilişkin önemli bir örnek hiç şüphesiz temeli 1976 yılında atılan ve 1981 yılında tamamlanması planlanan Ağrı Şeker Fabrikasının ödenek yetersizliğinden dolayı ancak 1984 yılında faaliyete geçmesidir. Ağrı et kombinasının, 1971 yılında bitirilmesi gerekirken bu kombinanın ancak 1976 yılında hizmete açılması da yine önemli bir delildir. Kurumsal alanda personel yetersizliklerine ilişkin yapılan çalışmalarda benzer sorunlarla karşılaşmış ihtiyaç duyulan personel atamalarına ilişkin atamaların yetersiz kalması da bir başka eleştiri alanını oluşturmuştur.

1960-1980 yılları arasında Ağrı ilinin genel durumuna bakıldığında; bölgenin eğitim, sağlık, ulaştırma, haberleşme, elektrik ve su gibi hizmet alanlarında Türkiye’deki birçok vilayete kıyasla geri kaldığı görülmüştür. Ağrı ilinin diğer vilayetlere göre özellikle de batı illerine göre iktisadi ve sosyolojik anlamda geri kalmışlık ya da birçok sorunla karşı karşıya kalmasının çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında yanlış uygulanan siyasi ve iktisadi politikalar, zor coğrafi koşullar, eğitimin yetersizliği vb. gelmektedir. Aslında bu nedenlerden biri bir diğerinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin; iktisadi politikaların yetersiz kalması, tarım ve sanayi sektörünü olumsuz etkilemiştir. Bölgenin ekonomik alanda sıkıntı yaşamış olması bölgede yaşayan yöre halkını daha çok fiziki güce dayalı iş arayışlarına sokmuştur bu da insanların eğitime yönelmesini engellemiş zaten iktisadi sebeplerden dolayı kamusal anlamda yetersiz olan eğitime bir de yöre halkının talebinin olmaması eklenince eğitim anlamında bölgenin geri kalması kaçınılmaz bir son olmuştur.

Ağrı’da 1960-1980 yılları arasında eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme vb. alanlarında yaşanan sıkıntılar, Türkiye’ nin genelinde yaşanan sıkıntıların bir parçası ve uzantısı olarak da değerlendirilebilir. Bu sebeple tablonun geneli dikkate alındığında Cumhuriyet hükümetinin devraldığı ülkenin “harap ve bitap düşmüş” koşullarından adeta küllerinden doğan bir ülke kurmak büyük bir başarı hikayesini barındırmaktadır. Ülke topyekun kalkınma hamlesi içerisinde ancak eleştirilen konu, bu kalkınma hamlesinde Ağrı’nın yeterince pay alamadığıdır.

Bu çalışma ile Ağrı iline ait bir süreç ele alınmıştır. Daha detaylı bilgilere ulaşabilmek için bu alanda daha çok araştırma yapılmasına ihtiyaç duyulduğu da bir gerçektir. Bütün bunların yanında bu tür çalışmalarda belki de en büyük sıkıntı yeterince kaynak bulunamaması ya da var olan kaynaklara ulaşmada karşılaşılan güçlüklerdir. Mevcut olan bu güçlüklerden dolayı araştırma için gidilen kurumlarda arşiv sistemlerinin yeteri kadar işlevsel olmadığı, eksik donanımdan dolayı kaliteli bir bulgu elde edilemediği acı da olsa tecrübe edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Devlet Arşivleri Başkanlığı [BCA], 1961-1962-1966-1968.

II. TBMM Zabıt Cerideleri

Kurucu Meclis (Milli Birlik Kom.- Temsilciler Mec.) Tutanak Dergisi [KMTD], Dönem I, Cilt 1, 1961.

Kurucu Meclis (Milli Birlik Kom.- Temsilciler Mec.) Tutanak Dergisi [KMTD], Dönem I, Cilt 2, 1960.

Kurucu Meclis (Milli Birlik Kom.- Temsilciler Mec.) Tutanak Dergisi [KMTD], Dönem I, Cilt 6, 1961.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem I, C. 6, 1962.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem I, C. 25, 1964.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem I, C. 28, 1964.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem I, C. 33, 1964.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem I, C. 39, 1965.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem II, C. 5, 1966.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem II, C. 9, 1966.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem II, C. 12, 1967.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem II, C. 15, 1967.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem II, C. 19, 1967.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem III, C. 3, 1970.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem III, C. 4, 1970.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem III, C. 18, 1971.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem III, C. 23, 1972.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem III, C. 32, 1973.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 1, 1974.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 8, 1975.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 11, 1975.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 13, 1975.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 14, 1976.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 20, 1976.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 21, 1976.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem IV, C. 22, 1976.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem V, C. 2, 1977.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi [MMTD], Dönem V, C. 7, 1978.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], I. Toplantı Yılı, C. 5, 1962.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], II. Toplantı Yılı, C. 6, 1962.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], II. Toplantı Yılı, C. 8, 1963.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], III. Toplantı Yılı, C. 18, 1964.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], III. Toplantı Yılı, C. 19, 1964.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], IV. Toplantı Yılı, C. 24, 1965.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], V. Toplantı Yılı, C. 32, 1966.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], V. Toplantı Yılı, C. 33, 1966.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], VI. Toplantı Yılı, C. 38, 1967.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], VII. Toplantı Yılı, C. 44, 1967.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], VII. Toplantı Yılı, C. 45, 1968.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], VII. Toplantı Yılı, C. 47, 1968.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], VIII. Toplantı Yılı, C. 49, 1969.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], IX. Toplantı Yılı, C. 55, 1970.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], IX. Toplantı Yılı, C. 56, 1970.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], X. Toplantı Yılı, C. 63, 1971.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], X. Toplantı Yılı, C. 64, 1971.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], XV. Toplantı Yılı, C. 25, 1976.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], XV. Toplantı Yılı, C. 26, 1976.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], XVII. Toplantı Yılı, C. 34, 1977.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], XVII. Toplantı Yılı, C. 35, 1978.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], XVIII. Toplantı Yılı, C. 41, 1979.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi [CSTD], XVIII. Toplantı Yılı, C. 42, 1979.

III. MÜRACAAT ESERLER

İslam Ansiklopedisi

IV. GAZETELER

Hakimiyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Resmi Gazete

V. TELİF ESERLER

V.I. Kitaplar

Ağrı İl Yıllığı (1969), Ağrı Valiliği, Ankara.

Ağrı' da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim (1998), Yeni Matbaa, Ağrı.

Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi (2007), Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Ağrı Turizm Keşif Rehberi (2013). Serhat Kalkınma Ajansı, Ağrı.

Alpaslan, İ. (1995), Her Yönünle AĞRI, Yıldızlar Ofset, Ankara.

- Alpaslan, İ. (1998), Cumhuriyetin 75. Yılında AĞRI, Ankara: Ağrı Valiliği.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı 1973 İl Yıllığı (1973), Ağrı Valiliği, Ankara.
- Hatunoğlu, B. Y., Gül, A. (1999), Ağrı İli ve Havalisi Tarihi, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, Ağrı.
- Kırzioğlu, M. F. (1953), Kars Tarihi, C.1, İstanbul.
- Özgişi, T. (2012), Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu, Ankara: TBMM Basımevi.
- Seçilmiş Göstergelerle Ağrı 2013, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2014.
- Tan, M., Altundal, F. (2008), Türkiye’ de Sınır Ticaretinin Gelişimi ve Mevcut Durumu, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Turan, K. (1965), Ağrı İli 1965 Yılı Halk Eğitimi ve Toplum Kalkınması Programı, Yeni Matbaa, Ağrı.
- Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı 1964-1967, (1971), Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları.
- Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı 1968-1972, (1975), Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları.

V.II. Makaleler

- Atalayer, G., Özdemir, B., Berkol, C.(2011). “*Ağrı ve Çevresi İçin Kültürel Kimlikli Ürün Tasarımının Önemi ve Bir Model Önerisi*”, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Belli, V. E., (2011). “*2007 Yılı İshak Paşa Sarayı Restorasyon Çalışmaları*,” III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Bingöl, Y., Öztürk, Ş., (2009). “*İshak Paşa Sarayı ve Çevresinin Kültürel ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi*” II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Çamurcuoğlu, G. (2009). “*Türkiye Cumhuriyeti’ nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası*” Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XIII, Sa. 1-2.
- Gül, A. (2011). “*Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış*” III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. (1988). “*Doğu Anadolu Bölgesi’nde Şehir ve Bu Şehrin Merkez Olduğu İl Ağrı Maddesi*”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C.1.
- Kara, B. (2011). “*TBMM VI. ve VII. Dönem Ağrı Milletvekilleri Raporlarında Merkezi Yönetimce Ağrı Vilayetine Götürülen Yol, Su, Elektrik ve İmar Hizmetleri*”, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Kaya, F. (2013). “*Ağrı İlinin 1927- 2012 Sayım Dönemleri Kırsal- Kent Nüfus Hareketleri*” (Rural-Urban Population Migration Of The Ağrı Province Census Periods The Years Of 1927- 2012) JASSS International Journal of Social Science,6 (4).
- Kars, Z. (2011). “*Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına Kadar Beyazıt ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne*”, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.

- Özkan, H. (2007). “*Hamur Kümbeti*”, I. Uluslararası Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Şen, M. (2014). “*Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi*”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Çalışma ve Toplum 1.
- Taşdemir, İ. (2011). “*Ağrı İli Turizm Potansiyeli ve Diyardin Kaplıcaları*”, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Temiztürk, H., Çalhan, R. (2009). “*Ağrı Medyası ve Beklentiler: Daha Gelişmiş Bir Kent İçin...*”, II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Teyfur, M. (2007). “*Ağrı Dağı’nın Bölge İnsanın Yaşamı İçindeki Yeri ve Önemi*”, I. Uluslararası Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Tuncel, M. (1994). “*Doğubayazıt, Ağrı İline Bağlı İlçe Merkezi*”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C.9.
- Yazgan, Ş., Kadanalı, E. (2012). “*Ağrı İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi*,” Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi (KMÜ) Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14 (22), 05-10.
- Yurttaş, H., (2007). “*Ağrı/ Hamur Şoşık (Karlıca) Kalesi*”, I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’ un Gemisi Sempozyumu, İstanbul.
- Yüceşahin, M. M., Özgür, E. M. (2006). “*Türkiye’ nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekansal Örüntü*”, Ankara Üniversitesi, Coğrafi Bilimler Dergisi, 4 (2).

V.III. Raporlar

- Ağrı, Van, Hakkari İllerinin Ekonomik Potansiyel Raporu (1974), TBMM Kitaplığı.
- Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu (2012). Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı.
- Doğu Anadolu Projesi Ana Planı Mevcut Durum ve Analizi (2000), Devlet Planlama Teşkilatı, C.1.
- Grup Köy Yolları Planlaması Ağrı İli (1968). Köy İşleri Bakanlığı, YSE Genel Müdürlüğü, Ankara.

VI. İNTERNET

- Ağrı Valiliği, <http://www.agri.gov.tr/> (29.12.2015).
- Ağrı İl Sağlık Müdürlüğü, www.agrisaglik.gov.tr/ (15.04.2015).
- Ağrı İl Milli Eğitim Müdürlüğü, www.agri.meb.gov.tr/ (02.03.2015).
- Ağrı İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, <http://agri.tarim.gov.tr/> (09.06.2015).
- Ağrı Belediyesi, <https://agri.bel.tr/> (22.07.2019).
- Milliyet Gazetesi, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (26.06.2015).
- Resmi Gazete, www.resmigazete.gov.tr/Kanun Numarası: 105, Kabul Tarihi: 19.10.1960, Yayımlandığı Tarih: 25.10.1960, Sayı: 10638, (20.10.2015).
- Serhat Kalkınma Ajansı, <http://www.serka.gov.tr/> (18.05.2016).
- Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/> (06.04.2015).

Türkiye Büyük Millet Meclisi, www.tbmm.gov.tr/ (17.12.2015).

TBMM Albümü (1920-2010), C:2 (1950-1980), www.tbmm.gov.tr/ (17.12.2015).

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ağrı İl Müdürlüğü, <http://www.csb.gov.tr/> (07.04.2015).

T.C. Kalkınma Bakanlığı, <http://www.kalkinma.gov.tr/> (11.02.2016).

Yerel Yönetimler Portalı, <http://www.yerelnet.org.tr/> (05.05.2016).

<https://www.wikizero.com/tr/> (22.07.2019).

www.mevzuat.gov.tr/ (27.05.2016).

[https://www.agridahaber.com /](https://www.agridahaber.com/) (23.07.2019).

http://tustav.org/yayinlar/sureli_yayinlar/yon/Y%C3%B6n%20Dergisi%20-%20C-1%20-%20Sayi%20-%200001.pdf (28.07.19).

<http://www.cagdasburdur.com/vali-tapsizdan-emekli-vali-enver-kozanogluna-ziyaret-h1252.html> (29.07.19).

<http://caykaragundem.com/haber/caykara-tarihinden-bir-sayfa-4015.html> (29.07.19).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/dogubayazit> (30.07.19).

http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/13_7.pdf/ (25.04.2016).

EKLER

EK 1. Resimler

EK 2. Gazeteler

EK 3. Zabıt Cerideleri

EK 1. Resimler

Resim 1.1. Ağrı Gürbulak Sınır Kapısı 1976

Resim 1.2. Ağrı hayvan pazarı

EK 2. Gazeteler

Gazete 2.1. Ağrı ili yerel gazetesi Hakimiyet, il haberleri

Gazete 2.2. Ağrı ili kurtuluş günü kutlamaları

Gazete 2.3. Yaşanan doğal afetlerin Ağrı' ya verdiği zarar

Gazete 2.4. Ağrı ilinde bitmeyen su sorunu

Gazete 2.5. Ağrı, sınır şehrinde kaçakçılık

EK 3. TBMM Zabıt Ceridesi

C. Senatosu B : 20 18 . 1 . 1968 0 : 2

Devlet ve il yolları ile bitümlü kaplamalı yollarımızın illere göre dağılımı

Devlet ve il yollarının (KM. olarak)

No. su	ilin adı	Toplam uzunluğu	Bitümlü kaplama uzunluğu	Kaplama- sız yol	Şebeke Toplam harici bitümlü kaplama Km.	Toplam bitümlü kaplama Km.
1	Adana	1 382	133	230	—	133
2	Adıyaman	689	59	542	2	61
3	Afyon	996	514	863	47	561
4	Ağrı	603	56	633	—	56
5	Amasya	593	480	516	20	500
6	Ankara	2 166	166	437	—	166
7	Antalya	1 684	138	455	21	159
8	Artvin	642	889	1 277	87	976
9	Aydın	712	392	1 292	18	410
10	Bakkesir	1 262	31	611	—	31
11	Bilecik	422	347	365	14	361
12	Bingöl	601	488	774	2	490
13	Bitlis	592	53	539	—	53
14	Bolu	888	208	680	8	216
15	Burdur	491	126	365	4	130
16	Bursa	1 197	317	830	—	317
17	Çanakkale	1 088	599	489	6	605
18	Çankırı	706	40	666	—	40
19	Çorum	1 055	139	916	5	144
20	Denizli	709	117	592	—	117
21	Diyarbakır	839	160	679	8	168
22	Edirne	586	131	455	—	131
23	Elâzığ	760	278	482	6	234
24	Erzincan	901	10	891	11	21
25	Erzurum	1 641	211	1 430	16	227
26	Eskişehir	788	266	522	—	266
27	Gaziantep	633	317	316	—	317
28	Giresun	489	61	428	—	61
29	Gümüşane	617	172	445	—	172
30	Hakkâri	641	—	641	—	—
31	Hatay	595	527	68	4	531
32	İsparta	731	152	579	26	178
33	İçel	1 221	571	650	25	596
34	İstanbul	912	510	402	11	521
35	İzmir	1 363	676	637	33	709
36	Kars	1 426	22	1 404	—	22
37	Kastamonu	1 193	7	1 186	—	7
38	Kayseri	1 140	331	809	19	350
39	Kırklareli	627	116	511	—	116

— 743 —

Zabıt Ceridesi 3.1. Türkiye geneli devlet il yollarının uzunlukları 1968

Devlet ve il yollarının (KM. olarak)

No. su	İlin adı	Toplam uzunluğu	Bitümlü kaplama uzunluğu	Kaplama- sız yol	Şebeke Toplam harici bitümlü	
					bitümlü kaplama	Km.
40	Kırşehir	487	112	375	17	129
41	Kocaeli	454	143	303	—	143
42	Konya	2 830	730	2 100	25	755
43	Kütahya	979	193	786	12	205
44	Malatya	917	233	684	27	260
45	Manisa	1 108	293	815	16	306
46	Maras	809	156	653	1	157
47	Mardin	927	96	831	7	103
48	Muğla	1 030	43	987	3	51
49	Muş	543	86	457	—	86
50	Nevşehir	469	105	364	3	108
51	Niğde	733	319	464	—	319
52	Ordu	667	103	559	8	116
53	Rize	329	53	276	—	53
54	Sakarya	490	130	310	—	130
55	Samsun	707	272	435	19	291
56	Siirt	960	103	857	—	103
57	Sinop	507	3	504	—	3
58	Sivas	1 789	94	1 695	—	94
59	Tekirdağ	650	201	449	2	203
60	Tokat	721	66	655	10	76
61	Trabzon	442	167	275	7	174
62	Tunceli	653	—	653	—	—
63	Urfa	902	290	612	5	295
64	Uşak	439	109	330	8	117
61	Van	945	33	907	4	42
66	Yozgat	919	191	728	7	198
67	Zonguldak	1 010	52	958	1	53
Genel Toplam		50 047	14 256	44 791	575	14 831

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı : Deniz Funda ZORBAY POLAT

Doğum Yeri ve Yılı : Diyarbakır/1987

Yabancı Dili :İngilizce

E-posta : dfzorbay@gmail.com

Eğitim Durumu

Lisans : Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.